

TÜRKMEN DILI

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň 6-njy synp
okuwçylary üçin okuw kitaby

(Gaýtadan işlenen üçünji neşir)

*Özbeqistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan tassyklandy*

«SHARQ» NEŞIRÝAT-ÇAPHANA
PAÝDARLAR KOMPANIÝASYNYŇ
BAŞ REDAKSIÝASY
DAŞKENT — 2013

UO‘K:811.512.164(075)

KBK 81.ya-922

Awtorlar:

**M. Hanmatow, A. Hanmatow,
B. Bozlyýew, T. Baýjanow, G. Welbegow**

Ylmy redaktorlar: Gurbanmät Aşyrow – Ubaýdullaýew adyndaky pedagoglaryň hünärini kämilleşdiriş we gaýta taýýarlaýyş institutynyň mugallymy.

Şamyrat Amanklyçow Garagalpak döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýaty kafedrasynyň mugallymy

Syn ýazanlar:

Aýnabat Hangeldiýewa – Dörtgül etrap 49-njy umumy bilim berýän mekdebiň türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Isa Arazow – Dörtgül etrap 6-njy umumy bilim berýän mekdebiň türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

Şertli belgiler

– **Soraglar we ýumuşlar:**

ISBN 978-9943-00-408-5

© «Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň
Baş redaksiýasy, 2005, 2009, 2013.

Özbekistan Respublikasynyň döwlet dili Özbek dilidir. Özbekistan Respublikasy öz çäginde ýaşayan ähli millet we halkyýetleriň dillerine, döp-dessurlaryna hormat bilen garaýar, olaryň rowaçlanmagy üçin şert döredýär.

Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasyndan.

Özbekistan Respublikasynda ähli raýatlara döwlet dilini öwrenmäge we onuň çäginde ýaşayan milletlere, halkyýetlere öz ene dilini ösdürmäge şert döredildi. Şol sanda Özbekistan Respublikasynda (Garagalpagystanda) özbek, garagalpak dilleri bilen bir hatarda türkmen diliniň rowaçlanmagyna mümkinçilik döredildi.

Özbekistanda okuw türkmen dilinde alnyp barylýan mekdepleriň okuwçylary üçin gaýtadan işlenip taýýarlandy. Bu Türkmen dili okuw kitabynda goýberilen käbir kemçilikler bolsa, bize öz pikir we teklipleriňizi ýazyp goýberersiňiz diýip umyt edýäris.

Siz şu okuw kitabynda Grammatikanyň bir bölümi bolan morfologiýa barada giňişleýin düşüňjä eýe bolarsyňyz. Diliň leksikasynda üýtgeşmeleriň bolup durşy ýaly, dil biliminiň terminologiýasy käbir üýtgeşmä sezewar boldy. Ýagny käbir terminler özünde bar bolan türkmen sözleri bilen çalşyryldy: *termin* - adalga, *obraz* - timsal, *forma* - şekil, *modal söz* - ugrukdyryjy söz, *klas* - synp, *dialekt* - şiwel, *teoriýa* - nazaryýet, *adres* - salgy, *gerb-tugra*, *graždanin* - raýat, *zapas* - gor, *ideýa* - taglym, *komissiýa* - iş topary, *kružok* - gurnak, *plan* ~ meýilnama, *sekretar* - kätip.

Dil ösýän hadysa hökmünde

Adamzat taryhynyň dowamynda dil pikir bilen aýrylmaz baglanyşykly bolany üçin, adamzady gurşap alan hakykaty bilmekde hem ol zerur gural bolup hyzmat edýär. Şeýlelikde, dil jemgyýetiň dowam edýän hemme wagtynyň içinde hereket edýän jemgyýetçilik hadysalaryndandyr,

Jemgyýet bir durşuna durmaýar. Ol öz ösüşini dowam edýär. Onuň üçin dil-de hemişe ösüş ýagdaýynda bolýar. Häzirki diller birden şu wagtky ýagdaýa gelen däldirler. Häzirki zaman dilleriniň esasy örän gadymy wagtda döredilendir. Elbetde, şol wagtda döredilen dilleriň, nähilide bolsa, garaz, ujypsyzja sözlük fondy we öz grammatik gurluşy bolandyr.

Türki diller günbatar hun we gündogar hun diýen uly iki şaha bölünýärler. Türki dilleriň günbatar hun şahasy-da bulgar, oguz, gypçak, garluk diýen dört topara bölünýär. Türkmen dili oguz diller toparyna girýär.

1. Oguz diller toparyna türkmen dilinden başga-da häzirki türk, azerbaýjan, gagauz dilleri girýärler.

2. Bulgar diller toparyna çuwaş dili girýär.

3. Türki dilleriň gypjak toparyna tatar, başgyrt, kumyk, nogaý, garagalpak, gazak dilleri girýärler.

4. Garluk toparyna özbek, uýgur dilleri girýärler.

Türki dilleriň grammatik gurluşynda we sözlük fondunda umumylyklar, meňzeşlikler köp. Bu umumylyklar we meňzeşlikler bolsa ol dilleriň asyldaşlygyny görkezýär.

Türki dilleriň sözlük fondundaky meňzeşligi görkezýän käbir mysallar:

<i>Diller</i>	<i>Sen</i>	<i>Sekiz</i>
Türkmen	Sen	Sekiz
Azerbaýjan	Sän	Säkkiz
Uýgur	Sän	Säkkiz
Altaý	Sen	Segis
Gazak	Sen	Segiz
Garagalpak	Sen	Sçgiz
Gyrgyz	Sen	Sçgiz
Kumyk	Sen	Segiz
Nogay	Sen	Segiz
Tuwa	Sen	Ses
Türk	Sen	Sekiz
Özbek	Sen	Sakkiz
Şor	Sen	Segis
Ýakut	En	Agys
Tatar	Sin	Sigez
Hakas	Sin	Sigis
Çuwaş	Esse	Sakkar

Türki diller birden häzirki ýagdaýyna gelmändirler. Olar uzak wagtly ösüş taryhyny öz üstlerinden geçiripdirler.

Her bir halkyň taryhynda bolşy ýaly, türkmenler hem dürli halklar bilen aragatnaşykda bolupdyrlar. Bu bolsa biziň dilimize beýleki halklaryň dillerinden bir topar sözleriň gelip girmegine sebäp bolupdyr. Mysal üçin, türkmen dilinde: *mekdep, kitap, hak, mesgen* ýaly, arap dilinden; *dost, terezi, zer, bahar, düşman* ýaly pars dilinden geçen bir topar sözleriň bardygy bellidir.

Türkmen dilinde hatda mongol dilinde duş gelyän sözler hem bar. Muňa *ulus, tagma, garawul* we beýleki käbir sözleri mysal görkezmek bolar.

Türkmen diline rus dilinden we rus diliniň üsti bilen ýewropa dillerinden geçen sözlere duş gelinýär. Meselem: semewar (*samowar*), çäýnek (*çäýnik*), bedre (*wedro*) we beýlekiler.

Netijede şeýle köp sanly sözleriň gelip girmegi diliň baýlaşmagyna getirýär. Munun özi türkmen diliniň baýlaşmagy we ösmegi üçin uly ähmiýete eýedir.

🔔 1-nji gönükmä. Aşakdakylary okaň, soňra teksti göçüriň we könelişen sözleri tapyň.

1. Pygamber ornunda oturan kazy,
Para üçin elin aç başlady.

(*Magtymguly*).

2. Yşk ataşyna düşdüm, perwana boldum imdi.

3. Pynhan syryn saklap bilmez, daş döker.

(*Magtymguly*).

4. Görogly dag-daşdan saýlanyp tohum gylýalýň jylawuny çöle tarap dolady.

5. Dendany-dür, lebi hurma,
Ýene duman geldi serme .

(*Mätäji*).

🔔 2-nji gönükmä. Özüňizden dilde ulanmakdan galan, könelişen 10 sany söz tapyň. Olaryň 5 sanysyny sözlem içinde getirň.

🔔 3-nji gönükmä. Teksti okaň. Ondaky başga dilden geçen sözleri depderiňize göçürň we olaryň haýsy dilden alnandygyny düşündiriň.

Mekdebimiziň ýaş futbolçylary ýaryşa taýýarlykly gelipdir. Komanda ýaryşda respublikanyň çempiony diýen ada eýe boldy, oňa kubok gowşuryldy. Komandanyň sowsatowynda has tapawutly çykyş eden oýunçylara ýadygärlik sowgatlary berildi. Komandanyň ýokary sport üstünligini gazanmagynda trener Durdyýew uly rol oýnady.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Leksika nämäni öwredýär?
2. Könelişen we täze sözler hakynda aýdyp beriň.
3. Morfologiýa nämäni öwrenýär?
4. Asyl söz we goşulma hakynda düşünje beriň.
5. Goşma sözleri, gysgaldylan goşma sözleri we olaryň ýazuw düzgünlerini düşündiriň.
6. Tirkeş sözler hakynda gürrüň beriň.
7. Türkmen dilinde haýsy söz topary bar? Haýsy alamatlaryna görä söz toparlary özbaşdak many aňladýan we özbaşdak many aňlatmaýan diýen toparlara bölünýär?
8. Atlar, olaryň yönkeme we düşüm bilen üýtgeýşi.
9. Sypatlar hakynda bilýänleriňi aýt.
10. Sanlar hakynda gürrüň beriň .
11. Çalyşmalar, olaryň görnüşleri we ýazuw düzgünleri.
12. Nähili sözlere işlik diýilýär? Mysallar getirip düşündiriň.
13. İşlik şekilleri we olaryň tapawudyny düşündiriň.

 4-nji gönükmе. Berlen tekstden işlikleri, atlary, çalyşmalary tapyň we saýlap depderiňize göçüriň.

Ýöne welin Dursunyň işine kömek edip biljek bir ýagdaý bardy, ol hem kitap okap bermek, ýa gürrüň etmek üçin, oba gyzlaryny Dursunyň ýanyna çagyryp getirmeli dälди, ertirmi-agşam olaryň özleri Dursunyň ýanyna gerdiler , ony her biri diýen ýaly zordan öýlerine çagyryp äkiderdi, her gyzyň Dursun bilen tanyş bolasy, oýnasy gelýärdi (H. Ysmaýylow «Saýlanan eserler»).

 5-nji gönükmе. Aşakdaky berlen sözlери sözlem içinde getirip ýazyň.

Ylgamak, göreşmek, ýazmak, okamak, işlemek, arassalamak, gelmek.

🔔 **6-njy gönükme.** Tekstdäki işlikleri tapyň we olaryň haýsy söz toparýndan ýasalandygyny aýdyň.

1. Synpymyzyň okuwçylary metal böleklerini köp toplamakda tapawutlandy.

2. Okuwdan soň biz ussahanany arassalamaly.

3. Altynyň aýdanlaryna hemmeler geňirgendi.

4. Ussa oragy dişedi.

5. Biz gowaçalary ýekeleşdik.

6. Jaň men mekdebe gelenimden soň jynňyrdady.

7. Mekdebiň ýokarsyndaky baýdak pasyrdaýar.

🔔 **7-nji gönükme.** Aşakdaky sözleriň işlikleriň haýsy derejesine degişlidigini aýdyp beriň we sözlem içinde getiriň.

Örüşdi, aklatdyk, düzüldi, taýdy, böküşdik, şaýlandy, tüketdi, eglendik, düşündiler, öwretdi.

🔔 **8-nji gönükme.** Aşakdaky berlen sözlerden asyl we ýasama işlikleri tapyň we ýasama işlikleriň haýsy söz toprýndan ýasalandygyny anyklaň.

Arassalady, bu, işleýär, geldi, tekizleýär, depder, suwarýar, çöpleýär, ýüz, gözledi, gitdi, oýnady, düzleýär, yzlady, men, gözleýär, öz, kitap, işledi, ýazdy, bakýar, mün, tekizledi, ugrady, gaýnady gözlejek, gelyär, sen, zyzykly, basyrdy, ruçka, suwarjak, kim, galdy, owadan, bilýär, gurýar, bilýär, arassa, durdy, ýazjak, akylly, ýer bakjak, oýnajak, öwretdi, adam, birledi, goýjak, parta, aýtdy, sürdi, biz, bişdi, yzlady.

IŞLIKLERIŇ ZAMAN ŞEKILLERI

Gürrüni edilýän işiň, gymyldy-hereketiň öň bolup geçendigini, indi boljakdygyny ýa-da hut geplenip durka bolýandygyna garap, işlikler üç zaman aňladýarlar: öten zaman, häzirki zaman, geljek zaman.

9-njy gönükme. Teksti okaň we ondaky işlikleri tapyp, olaryň haýsy zamanlary aňladýandyklaryny aýdyň.

1. Biziň hem zähmetimiz indi özüňize siňýär, iýjek nanymyz öz ýerimizden emele gelýär. 2. Şol çuwal-lar häzir Bossany-da az guwandyrmaýardy. Ol göwün ýüwürdüýärdi. Anna baýlara baramda olar maňa näme hez-zet ederler, iki garyş biz bererler. Beýle, zada ol dözmez Dursun eçilämekçi bolsa, Annamyraýň dili açylýar. 3. Bossan doglandan soň, Batyryň ýagdaýy agyrlaşdy, içiniň agyrysy ýygy-ýygydan tutdy. Okuwyna-da oňly ýaramady. 4. -Eje, men Baýmyrada hat ýazjak özümiň ot-liçno okaýanymy, samolýot modelini ýasanymy habar ber-jek (*B. Kerbabayew*).

IŞLIKLERIŇ HÄZIRKI ZAMAN ŞEKILLERI

Işligiň häzirki zaman şekili işiň, gymyldy-hereketiň häzir ýerine ýetirilýändigini bildirip, düýp işlikleriň yzyna *-ýar, -ýär* goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Gymyldy hereketiň kim, näme tarapyndan ýerine ýetirilýändigini bildirmek üçin, häzirki zaman işliginiň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalary goşulýar.

<i>Ýöňkemeler</i>	<i>Birlik</i>	<i>Köplük</i>
Menlik Senlik Olluk	-yn, -in -syň, -siň _____	-ys, -is -syňyz, -siňiz _____

Häzirki zaman işliginiň ýoklugy düýp işlik bilen zaman goşulmasynyň arasyndan -ma, -me goşulmasy getirilip aňladylar.

Häzirki zaman işliginiň barlyk we ýokluk şekillerinin ýöňkeme bilen üýtgeýşi.

Barlyk galyby

San	Ýöňkeme	Ýogyn söz	Inçe söz
Birlik	Menlik	suwar-ýar-yn	geç-ýär-in
	Senlik	suwar-ýar-syň	geç-ýär-siň
	Olluk	suwar-ýar	geç-ýär
Köplük	Menlik	suwar-ýar-ys	geç-ýär-is
	Senlik	suwar-ýar-syňyz	geç-ýär-siňiz
	Olluk	suwar-ýar-lar	geç-ýär-ler

Ýokluk galyby

San	Ýöňkeme	Ýogyn söz	Inçe söz
Birlik	Menlik	gaz-ma-ýar-yn	süz-me-ýär-in
	Senlik	gaz-ma-ýar-syň	süz-me-ýär-siň
	Olluk	gaz-ma-ýar	süz-me-ýär
Köplük	Menlik	gaz-ma-ýar-ys	süz-me-ýär-is
	Senlik	gaz-ma-ýar-syňyz	süz-me-ýär-siňiz
	Olluk	gaz-ma-ýar-lar	süz-me-ýär-ler

🔔 10-njy gönükmä. Tekstden işlikleri tapyň. Olaryň nähili soraga jogap bolýandygyny anyklaň. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup göçüriň.

Mal-garalararyň geler wagty boldy. Gazanlar ýuwl...p taýýarlanylady. Bulut ýaly süýş...p, ýelinlerini göteribilmän

mytdyldaşyp, halha, çarwa obanyň mallary gelýär. Düýeler yñranyşyp köşeklerine garaşýarlar. Ýabyklar kişneşip, gazygynyň daşynda aýlanyşýarlar. Atlar dyzap, asmana bökýärler . Ot bol, mallaryň keýpi kök. Sygyrlar sagylmaga başlandy, süýtleri gazana guýl...p, çanak-çanak gatyklar emele gelýär. Bu hezil gözerl durmuşda daýhanlaryň şahdi açyk, göwünlerinde gaýgy -gussa ýok bolup gör... nýärdi. (A.Durdyýew «Han küýli»).

🔔 **11-nji gönükme.** Berlen hüwdi we lälelerden işligiň häzirki zaman şekilini tapyň, aşagyny çyzyň,

Ilerden atly gelýär,	Sürüde goýun goýman,
Telpegi hatly gelýär,	Öldüreyin toýuňa.
Ol-a meniň doganym	Gara gözi ýaýnap dur,
Ýany sowgatly gelýär.	Şirin Jany oýnap dur,
Depä çykasym gelýär,	Gül aýagy ýöräp dur,
Oýnap bökesim gelýär,	Bilbil dili saýrap dur.
Mähribanym Jan eje	Akar ýaplar akyşýar,
Seni göresim gelýär.	Beýik daglar çakyşýar,
Ballym gelýär oýnap,	Akja-akja mekdepde,
Don biçeli toýuňa,	Oglan-gyzlar okaşýar.

🔔 **12-nji gönükme.** Sözlemleri okaň, işligiň häzirki zaman şekiliniň aşagyny çyzyň we olaryň her biriniň haýsy yönkededigini, barlyk ýa-da ýokluk aňladýandygyny düşündiriň

1. Okuwçylar ertirki sapaklaryna taýýarlyk görýärler.
2. Meret bilen ikimiz Durdynyň gelmegine garaşýarys.
3. Sen başlik bilen okaýarsyň. 4. Agam kolležde okaýar.
5. Men oňa hat ýazýaryn. 6. Biz bagtly ýaşaýarys. 7. Sen okuwa gijä galmaýarsyň. 8. Ejem jigime köýnek tikýär.
9. Otly duralga ýakynlaşdy.

🔔 **13-nji gönükme.** Göçürüň. İşligiň häzirki zaman şekiliniň aşagyny çyzyň.

Kän ekeni tikenini, (bir hiliräk ekeniň),
Gözün ýola tikenini depesinde çal ýatyr,

Galdym gybat geplerde san bar çomur çöplerde,
Köňül diýen depderde şol bir hasap nol ýatyr.

(A. Mämmedow).

🔔 **14-nji gönükme.** Nokatlaryň ýerine işligiň häzirki zaman şekiliniň goşulmasyny goýup göçüriň.

1. Ýüz ýylyň gysyny gyşlan bolsa-da,
Barybir Atalar örän ýaş öl.....
2. Garaňka bukulan ýyllar barada,
Gürrüňe başla... dynman galga...
3. Asmanda bulutlar göç..., oýna..
Seçeläp zemine seçeläp garyn.
4. Halha daň şapagy gyzaryp bar...
Begen... paýlar... dünýä me nuruň.

(«Çapyksuwar» I. Nuryýew).

🔔 **15-nji gönükme.** Teksti okaň we ondan häzirki zaman işlikleriniň haýsy ýöňkemededigini aýdyň.

1. Ýaş nesle bilim, terbiýe berip we zähmete endik öwredip gelyärim -diýip, babam gürrüň berýär.

Dünýä parahat bolsun, uruş bolmasyn. Siziň döwürüňiz - ajaýyp döwür. Şonuň üçin okuwdan dörtlük - başlik bahalar alyp okaň! -diýip, babam okuwçylara nesihat edip gelyär. Men weteran babamyň wesýetine wepaly bolmak üçin, oňat bahalar alyp okaýaryn. Ulalamsoň hem babam ýaly gowy işläp, öz ilime, watanyma köp peýda getiresim gelyär.

2. Gadyrly okuwçy! Seniň-de her günüň bir guwançly täzelik bilen geçýär. Sen diňe sapaga girip, mugallymyň aýdanlaryny diňläp gaýdybermeýärsiň. Sen kitapda okanlaryňy durmuşda ykjam özleşdirýärsiň, bilimleri çuňňur öwrenýärsiň.

3. – Gadyrly okuwçylar, Azadyň jogaby bilen men-ä

ylalaşmaýaryn. Ýoldaşyň öz ýalňyşyna ökünip ýanyňa gelende, oňa gyjalat bermek okuwça gelişmeýär.

16-njy gönükmе. Aşakdaky böleklerden işligiň häzirki zaman şekilini tapyň. Goşma we sada işlikleri aýra-aýralykda göçüriň.

Ýene ýol şaýyny tutup ugraýarlar. Ilki Ýartygulak, soň Şyrdak ýerinden galýar. Pak(adam ady) gerinjirep üsgürinip haýalja gozganýar.

Ilki Ýartygulak ýöreýär, zyznda Şyrdak ädimleýär. Soň olaryň zzy bilen Pak göwünli-göwünsiz öňe hereket edýär.

Az ýöräp, köp ýöräp, bular üzümçiligiň gyrasyndan gelyärler. Bu ýerde islän üzümüň bulduraşyp, sallanyşyp dur. Birazajyk oturyp, dem-dynçlaryny alansoňlar üzüm hoşalaryny synlap başlaýarlar. Ilki bilen Pak gelinbarmagyň ullakan hoşasynyň ýanyna dyrmaşyp, üç sany üzümü yzly-yzyna ýuwudýar (K. Taňrygulyýew «Saýlanan eserler»).

17-nji gönükmе. İşlikleri ýokluk şekile öwrüp, ikisini dilden, ikisini ýazuw arkaly ýöňkeme bilen üýtgediň.

Ulanýar, eşidilýärdi, getirýär, uçýardy.

Umumy häzirki zaman we konkret häzirki zaman

Häzirki zaman işlik şekili iki topara bölünýär.

1. Umumy häzirki zaman.
2. Konkret häzirki zaman.

Umumy häzirki zaman düýp işligiň yzyna *-ýar*, *-ýär* goşulyp ýasalýar we iki manyda ulanylýar:

Işiň, gymyldy - hereketiň hut sözlenip durka bolup durandygyny aňlatmak üçin.

Meselem: Ilerden atly *gelyär*,

Goltugy hatly *gelyär*...

Jeren esger agasyndan gelen haty okaýar.

2. Bir zada mahsus bolup, gaýtalanyp durýan umumy gymyldy-hereketi aňlatmak üçin.

Meselem: Tomus howa yssy *bolýar*, şoňa görä adamlar ýeňil *geýinýär-ler*.

Goýun *mäleyär, düýe bozlaýar*, pişik *mawlaýar*.

Konkret häzirki zaman aňladýan işlikler belli bir çekimliniň uzyn aýdylmagy arkaly ýasalýarlar.

Konkret häzirki zaman işligi sözlenip durka, dowam edýän anyk bir gymyldy-hereketi ýa-da bir zadyň ýagdaýyny aňladýar. Muňa *du:r*, *ýö:r*, *oty:r*, *ýaty:r* işlikleri degişlidir.

Meselem: Awto bus duralgada *du:r*. Jigim arabajyg-ynda *oty:r*. Bibi ejeme kömekleşip *ýö:r*. Bir derede böwri alaja guş *ýaty:r*.

Konkret häzirki zaman işlikleri ýönkeme bilen üýtgeýärler.

Meselem: Men *du:r-un*, sen *oty:r-syň*, ol *ýaty:r*, biz *du:r-us*, siz *oty:r-syňyz*, olar *ýaty:r-lar*.

Konkret häzirki zaman aňladýan işlikler ýönkeme bilen üýtgänlerinde u, ü dodak çekimlileri ikinji bogunda eşidilen ýerinde ýazylýarlar.

Meselem: Men *du-run*, siz *dur-suňyz*.

🔔 **18-nji gönükm.** Bölejigi okaň we häzirki zaman işlikleriniň many taýyndan tapawudyny düşündiriň.

1. Günorta bolmaga ýakynlaşyp gelýär. Adamlar dync almaga ugraýar. Olaryň käbiri tünçeleriniň aşagyna ot ýakmaga howlugýar, beýlekileri bolsa termosda getiren çaydyr naharyny iýip-içmek üçin, uly tuduň kölegesinden oturar ýaly ýer oňarýar. Kimdir biri şol wagt kiçjik radiopriýomniginiň nurbadyny burup goýberýär. Halk aýdymлары giň meýdana ýaýraýar. 2. Ýedinji synpda täze predmetler öwrenilýär. Häzirki okaýan predmetlerimiz boýunça hem täze zatlar geçilýär (*Gazetden*).

🔔 **19-njy gönükm.** Okaň. İşligiň umumy we konkret häzirki zaman şekiliniň barlyk we ýokluk galybyny tapyň.

Ýol ýatyra ýol ýatyr,
Ýol üstünde yz ýatyr,
Bir emmasy bolmasa,
Guýruk munda ne ýatyr.

(Nakyllyr we atalar sözi)

Abu Aly Ibn Sina agasy bilen obama-oba aýlanyp tebiçilik edip gün görýär. 2. Bular barandan soň, Köneürgençde kesel adam galmaýar. 3. Abu Aly Ibn Sina bilen agasyny köşge getirýärler. Abu Aly Ibn Sina syrkawyň üç ýüz altmyş damaryny barlap ondan kesel tapmaýar.

🔔 **20-nji gönükme. Işligiň umумы we konkret häzirki zaman şekilini barlyk we ýokluk şekilinde ýöňkemedede üýtgediň.**

Otyr, durýar, düzýär, dur.

🔔 **21-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bentlerinden umумы we konkret häzirki zaman şekilini tapyň.**

1. Toýlar yz-yzyna toýa sapylýar.
Pirli tamdyrlarda çörek ýapylýar.
Bu türkmeniň gök diränsoň depesi,
Öýünde Aý-Gün hem ýyldyz tapylýar.
2. Goňşy göçüp gelse, ile ýaraşýar.
Ak guw uçup gelse, köle ýaraşýar.
Başarsaň adama ýagşylyk eýle,
Käte merdem bir hoş söze garaşýar.
3. Ene göwni öz islegni ýaýyp ýör,
«Balam» diýip, ak guş kimin gaýyp ýör.
Köpügören bu gojaman dünýäde,
Gör-ä enem meni dünýä saýyp ýör. *(N. Seyitliýew).*
4. Bir maýyp ýykylyp, köçede ýatyr.
Biparhlyk seredip, içerde ýatyr.
Ýürekde rehim ýok, gözde howatyr.
Ýüzüne bakaňda
Düwünşiň besdir. *(K. Gurbannepesow).*

🔔 **22-nji gönükme.** Teksti depderiňize göçüriň. Umumy häzirki zaman işliginiň aşagyna bir, konkret häzirki zaman işliginiň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Olaryň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

1. Ýol bolsa ony barha oba golaýladýar. Kim aýdýa, gyz, ony, haçan gelipmiş, men eşitmändirin-le. Mamur eje aljyrady, «nätsemkäm, öýümiziň içi jyn-arwahdan dolaýdy öýdýän». Men partiýa girmäge taýýarlanyp ýörün.

Seniň ýalňyz oguldan jyda düşeniň azmydy, indi gelniň hem taşlap gidýär. Ine, ne gepläp bilýän, ne gymyldap, soky daş ýaly doňup durun (*A. Paýtyk*).

2. Biziň obamyz Köpetdagyň eteginde ýerleşýär, ol Aşyrada baýyrlaryndan başlap, otly ýoluna çenli bolan giňişlikde ýaýlyp ýatyr... Häzir ýazyň ortaky aýy, ol gök baglara bürenip otyr (*A. Kekilow*).

3. Gökde gözel ýyldyzlara seredip,
Düynki ýaşan Aýy ýoklap otyryn.

(*K. Gurbannepesow*)

4. Bir gözünde geliň-geçiň diýse-de,
Biri bilen ugradýanam tapylýar.

(*A. Gurtgeldiýew*)

İŞLIGIŇ GELJEK ZAMAN ŞEKILI

Geljekde boljak işi, gymyldy-hereketi bildirýän işlige işligiň geljek zaman şekili diýilýär.

Meselem: Ertir ýowar boljak. Men hem ussahana kakama kömekleşmäge gitjek. Görnükli sahna ussatlary aýdym aýdarlar, tans ederler.

İşligiň geljek zaman şekili iki topara bölünýär: *Mälim geljek zaman we nämälim geljek zaman işligi.*

🔔 **23-nji gönükme.** İşligiň geljek zaman şekilini tapyň.

1. Näme geljek eliňden,
Aýdanyň ýer tutmasa,
Kime baryp aýtjak,
Dogry sözüň ötmese.

(«*Batrak poemasy*» O. Täçnazarow).

2. Ýüpege çolanjak. Kümüşe batjak. Öz eli öz ýakasy boljak. Ýag iýip, bal ýalajak

(«*Aýgytly ädim*» B. Kerbabaýew).

3. Agzy açyk suw kädiň el düşende içine ,
Kädiligini unudyp «men-men diýip» güplärmiş,

Daşa degse paltasy jany ýansa bi sebäp,
Sag däliräp, ýagşy -ýaman geplärmiş.

(«*Ähdi peýman*» A. Mämmedow).

- 🔔 **24-nji gönükme.** Okaň işligiň geljek zaman şekiliniň goşulmasyny goşup, depderiňize göçüriň.

1. Ogurlyk eden uýal..., üstüne gelen uýal... (*Nakyl*).
2. Eý Hajymelek eger ölen bolsaň, seni gömmeli bol... Gömmek üçin hem çukur gazmaly bol... Senem şol çukura girmeli bol.... syň - diýipdirler (*Ertekiden*).

3. Işe bar... bat bilen,
Abraý al ... at bilen,
Bol hasyly gazanyp,
Tanal... şöhrat bilen.

(*Hüwdi*).

- 🔔 **25-nji gönükme.** Nokatlaryň ýerine işligiň geljek zaman şekiliniň goşulmasyny goşup depderiňize göçüriň.

1. Annagulyjan, senem adam bolup, ynha seni synlamaga gel...ler («*Saýlanan eserler*» A. Durdyýew).

2. Sopulyk et ...
Soň Mekgä git...
Öz maksadyma
Men şeýdip ýet...

(«*Lebap gyzy*» R. Seyidow).

3. Meni öldürseñizem yzyna dolan... *däl*

(«*Aýgytly ädim*» B. Kerbabayew).

4. Maňa besdir elbet-de yhlasa myrat tapsam,
Aýak asta düşürme, hem başda goýma... bol.

(«*Ähi peýman*» A. Mämmedow).

Mälim we nämälim geljek zaman işligi

a) **Mälim geljek zaman işligi** anyk ýüze çykjak ýa-da bir sebäbe görä ýüze çykmaýak gymyldy-hereketi aňladyp, düýp işligiň soňuna *-jak, -jek* goşulmalarynyň biri goşulyp ýasalýar. Şonda gymyldy-hereketiň kime, nämä degişlidigi işligiň öňünden at çalyşmasyny ýa-da gymyldy-hereket, nämä degişli bolsa, şonuň adyny getirmek arkaly aňladylýar.

Meselem: Men *okajak*, sen *okajak*, ol *okajak*, biz *okajak*, siz *okajak*, olar *okajaklar*.

Baýramgül ökde tikiñi *boljak*. Gözel rus dilini oňat *öwrenjek*. Gülçynar ertir ekskursiýa *gitjek*.

Mälim geljek zaman işliginiň ýoklugy *-jak, -jek* goşulmasyny kabul eden işlikden soň *däl* kömekçisi getirilip ýasalýar.

Meselem: Kakam dynç alyşdan ertir geljek *däl*. Men bu gün suwa düşmäge barjak *däl*.

b) **Nämälim geljek zaman işligi** düýp işligiň yzyna *-ar, -er* goşulmalarynyň biri goşulyp ýasalýar we bir işiň boljakdygyny çak etmekligi borç boýunça edilmeli işi ýa-da bir zadyň häsiýetine görä adatça bolýan gymyldy-hereketi bildirmek üçin ulanylýar.

Meselem: Meniň pikirimçe, ertir howa yssy bolar.

Nämälim geljek zaman işliginiň ýokluk galyby

zaman goşulmasynyň öňünden *-ma*, *-me* goşulyp ýasalýar.

Meselem: Ýeriň bilip sözleseň, ýüzüň nury dökülmez. Ýer ýylaman ot gögermez (*Nakyllar*).

🔔 **26-njy gönükme.** Göçüriň işligiň nämälim geljek zaman şekilini tapyp aşagyny çyzyň.

1. Ýüreklerde ýürek sözün dolduran,
Dür söz bilen dünýä özün aldyran,
Dünýäniň aşygy dünýäden gitmez,
Dünýäniň aşygyny dünýä unutmaz,
Dünýä durdugyça durar Pyragy,
Akyl saçar, söhbet gurar Pyragy (*G. Seyitliýew*).

2. Saglykda ýigitler, baryp gelişiň,
Dünýä öter baryp geleniň galar,
Bir dem ganymatdyr oýnap –gülüşüň,
Ahyry aglar sen, güleniň galar (*Kätibi*).

3. Agyzlar bir gerek döwletli ile,
Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz (*Kätibi*).

4. Ýagşyny sylasaň, ýadyndan çykmaz, ýamany sylasaň, gapyňdan gitmez (*Nakyl*).

🔔 **27-nji gönükme.** Aşakdaky nakyllara işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň goşulmasyny goşup göçüriň.

Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl agla... 2. Ýurdundan aýyrylan ölünçä agla...3. Ýaz ýatan gýş agla... 4.. Ýalta ýal tap..., tapsa-da bol tap... 5. Ýolbarsyň çagasy ýylda aýaklan... 6.. Ýoda yzlasaň, ýola bar... 7. Ýamana ýanaşsaň ýarasy yok... 8. Okan oylan atasyny ýeň... 9. Düýe garrasa, köşegine eýer... .

🔔 **28-nji gönükme.** İşligiň nämälim geljek zaman şekilini ýöňkemedede üýtgediň.

Okar, gurar, dokar.

🔔 **29-njy gönükme.** Böleklerden işligiň mälim we nämälim geljek zamanyna degişli sözleri tapyň.

Şoňa görä, adamlaryň başynda şeýle sowal emele geldi: «Bagşy şu diýilenleriň haýsy birini kabul ederkä? Kim bilýär, belki, ol üçünji bir teklibi orta atsa-da atar! Üçünji näme bolar?.. Bagşy häzirlilikçe dutary taşlar!..»

- Onuň başga täri bolmaz – diýip, Batyr murtuny towlady. Ol ýene-de bir zat diýmekjidi, onýança onuň ýanynda dyz degşirip oturan ýigit:

- Başga tär gözläbersen, onda başa baran iş bolmaz. Biz ozaldan oýlanar ýalysyny oýlandyk – diýdi.

- Bagşy, häzir iş başga. Etmeli işimizi edenimizden soň, dutar hakynda arkaýyn gepleşeli. Dogry, sen dutara atyň-ýaragyň bitirjek işinden artygrak iş hem bitirdip bilersiň. Häzir weli... ol entek beýlede dursun.

- Hanyň ýanyna şeýle barsaň, ol iň ilki bilen eliňden dutaryňy alar-da, ony iki epläp döwer, onsoň özüni hem agaňnyň ýanynda oturdar («Şükür bagşy»).

🔔 **30-njy gönükme.** İşligiň nämälim geljek zaman şekiliniň barlyk we ýokluk galybynyň goşulmasyny goşup, depderiňize göçüriň.

1. It üyr... , kerwen geç... .
2. Uky ýassyk isle... .
3. Çopansyz goýun daga... .
4. Sepilmedik tohum göger... .
5. Köpüň dilegi köl bol... .
6. Ýaz ýüni keçä bol..., güyz ýüni – dolaga.
7. Ajy bilen süýjüni dadan bil... .
8. Geňeşli toý darga... (*Nakyllar*).
9. Dost dostuň göwnüni awlar diýdiler.
Gün aýyň ýüzüni ýaglar diýdiler.

(*A. Gurtgeldiyew*)

🔔 **31-nji gönükme.** İşligiň mälim geljek zaman şekiline özüňüzden 5 sany sözlem düzüň we depderiňize göçüriň.

🔔 32-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli goşulmalary goýup, goşgulary göçürň. Goşgy böleklerindäki nämälim geljek zaman işliginiň barlyk we ýokluk galybynyň ýasalyşyny düşündiriň.

Kim münse, meýdanda ganyma dep...,
Işlese, her ýerde awuny tap...,
Uzak ýola eger eýlese sapar,
Köp derde dermandyr üsti bedewüň.

(Seýdi)

Ganaty bar, uçup bil...,
Kowsaň göni gaçyp bil...,
Iki ýana sap atsa-da,
Arasyny açyp bil... .

(B. Kerbabayew)

Bimanyň sözi janyňdan öt...,
Gybat edip özi günäge bat...,
Ýamanyň zyýany iline ýet...,
Nadanyň peýdasy özüne deg...

(Magtymguly)

İŞLIKLERİN NÄMÄLİM GELJEK ZAMAN ŞEKİLİNİN ÝAZUW DÜZGÜNİ

1. Yzlary *a*, *e* sesleri bilen gutaran işliklere nämälim geljek zaman işliginiň *-ar*, *-er* goşulmasyny goşanymyзда, iki sany *a* we *e* sesleri bir ýere düşüp, a sesi uzyn aýdylýar, ýazuwda bir *a* ýazylýar. Emma bir ýere düşen iki sany *e* sesiniň ornuna *ä* sesi aýdylýar, şeýle hem ýazylýar.

Meselem: Dara:ryn, düzlä:rin, gözlä:rin.

2. Nämälim geljek zaman işliginiň ýokluk şekiliniň *-ma*, *-me* goşul-masyndan soň, zaman goşulmasy *-ar*, *-er* goşulanda, iki sany *a* we *e* sesleri bir ýere

düşýär we ol sesler gysga aýdylyp, bir *a* we bir *e* ýazylýar.

Meselem: tutmarys, üzmeris, görmeris, gitmeris.

3. Nämälim geljek zaman işliginiň ýokluk galyby olluk ýöňkemäniň birliginde we köpliginde üýtgände *-ar, -er* zaman goşulmasy *z* sesine öwrülýär. Ýazuwda hem öwrülişi ýaly ýazylýar.

Meselem: Ol çykmaz, geçmez, görmez, gitmez. Olar ýazmazlar, görmezler, geçmezler, çykmazlar.

🔔 33-nji gönükme. Işliklere nämälim geljek zamanyň ýokluk galybynyň goşulmasyny goşup, ýöňkeme bilen üýtgediň we ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Çoý, geý, goý, gyý, guý.

🔔 34-nji gönükme. Okaň. İşligiň geljek zaman şekilini tapyň, olaryň zyndan nähili goşulma goşulandygyny anyklaň.

1. ...Günüň dogjak ýeri gyzaranda, dagyň etegini syrpyp, günbatarlygyna bakan at goýdy. 2. Şol kötelden asyl geçip berin boljakmy? Bardy-geldi geçäýende, Çerkez barýança olar şol duran ýerlerinde durjakmy? (B. Kerbabaýew «Yhlasa-myrat»). 3. – Dur, bagşy, dur! Biziň hem saňa aýtjak bolup gelen bir zadymyz bar. Şoňa bir gezek ber, bagşy – diýip, ondan soradylar. 4. – Biziň bir senimiz bar? – Olaryň hemmesi bir agyzdan şeýle diýdiler. – Şunuň üçin biz seni gynandyryp asyl-hä bilmeris. Biz söweşe çykjak!.. 5. Onuň aýtdyrjak bolýan zady Batyryň ýadynda hem bardy, ýöne welin, ol ony aýtjak däl. Oňa ozalam garşy çykypdy, häzir hem şol garşylygy, gaýta onuň ýene-de orta atyljak bolmagyna gahary hem geldi. Onsoň ol ýüzüni çytyp:

- Meret aga, başga aýdyp durasy zat ýok! – diýdi.

🔔 35-nji gönükme. Aşakdaky goşgulardan işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň barlyk we ýoklugyny anyklaň.

Ýamanlyk gara zat, ak bolabilmez,
Taňrydan özge zat täk bolabilmez,
Ýamanlyk çäk diýen zatdan mahrumdyr,
Ýagşylyga hergiz, çäk bolabilmez.

Ýagşy ýigit kül üstünde oturmaz,
Küle meňzeş habarlary getirmez.
Eger il bähbitli iş ýüze çyksa,
Özi öňe çykar, özgä ýetirmez. (A. Gurbangeldi).

Ýoluňda açylan ähli gapylar,
Adamçylyk ýiten wagty ýapylar.
Ynsabyň – öýüňdir, wyždanyň – törüň,
Şolar bolsa il açary tapylar.

Nadan bir gün doýsa esrâp lägirer,
Şermendeden dünýäň seri agyrary.
Biğayratlar tiken batsa eline,
Haraý islâp, ýene merdi çagyrary. (A. Hojalyew).

🔔 **36-njy gönükmä.** Aşakdaky teksden işligiň nämälim şekilini tapyň.

1. Gulak biçäredir. Ýagşy-ýamany ýakar-ýakmazy şol ýuwdar durar. Kä igleder. Gam laýyna batyrary. Çişi-rer. Adam gulagyndan igläri diýen sözlerem biderek yer-den dörän dälidir. Ýöne adam gulagyndan semrär hem diýilýändir. Hoş söz eşitse hoşal bolar. Göwni göteriler (A. Durdyýew)

IŞLIGIŇ ÖTEN ZAMAN ŞEKILI

Öten zaman işligi gepleşilip durlan wagtdan öň ýerine ýetirilen işi, gymyldy-hereketi aňladýar. İşligiň öten zaman şekili düýp işlikleriň yzyna –dy, –di goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýarlar.

|| Ýoklugy bolsa, -dy, -di goşulmasynyň öňünden –ma, -me goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar.

Meselem: aldy-almady, geldi-gelmedi.

🔔 **37-nji gönükme.** Tekstden işligiň öten zaman şekiline tapyň. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup göçüriň.

Üýş...p otyrдыk. Gürrüň poezýa hakynda gidýärdi. Oturanlardan gedemräk biri uly bir şahyr hakynda şeýle diýdi: "Men şony halamak!"

Oturanlary birhili bold...lar . Onýança-da çetde oturan pyýadalaryň biri (ne gaharlanyp, ne-de ýylgyryp) hiç zat bolmadyk ýaly ýaňkynyň ýüz...ne seretdi : «Ol seniň üçin ýazanok ahbeti!»

Oturanlar gul...şdiler. Ýaňkynyň özi-de jogap deregine özbol...şly bir ýylgyrды (K. Gurbannepesow «Tomus ýazgylary»).

🔔 **38-nji gönükme.** İşligiň öten zaman şekilini tapyň.

Saç, sakgallar agaryp,	Garrylykdy höwesin
Ol ýaşlyk geçip gitdi,	Ýaşlyga göwnüň gitdi.
Akyl-huşum durlanyp,	Aýlar, günler aýlanyp,
Sowulmaz güýze ýetdi.	Ýyllar deňinden gitdi,
Agtyk, çowluk daşynda,	Çig süýt emen adamzat,
Baglaryň miwe etdi.	Bu güne şükür etdi.

(«Obadaşlarym» G. Welbegow).

🔔 **39-njy gönükme.** Okaň işligiň öten zaman şekilini tapyň.

1. Bägüliň gülleri heniz açylman, pökgüje gunçalaryň agzy çalaja ýyrşarardy. («Baýram» B. Kerbabaýew).
2. Halk özüne ýaran, iň gowy eserleri ýat tutardy, olary aýdym ederdi. Halk şahyrana döredijilige bolan söýgüsini şeýdip beýan ederdi. (*Žurnaldan*).

3. Ol gelin gelenden, ýagşy diýdirdi.
Döwletli ojagyň nagşy diýdirdi.
Bäş-üç aý geçdimi, geçmedimi ýa,
Bu bir şaňňy sesli bagşy diýdirdi.

(A. Gurtgeldiyew).

- 🔔 **40-njy gönükme.** İşligiň öten zaman şekiliniň barlyk we ýokluk şekiline degişli özüňüzden 5 sany sözlem düzüň.

Gutarnykly we dowamly öten zaman işligi

Öten zaman işlik şekili iki topara bölünýär.

1. Gutarnykly öten zaman işligi.

2. Dowamly öten zaman işligi.

Gutarnykly öten zaman düýp işlikleriň yzyna *-dy, -di* goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Meselem: Gurban işi gutardy. Gülaýym jigisine täze köýnejik tikdi.

Gutarnykly öten zaman işliginiň ýokluk galyby düýp işlik bilen zaman goşulmasynyň arasyna *-ma, -me* goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Meselem: Ýazdy - ýazmady, gitdi - gitmedi, gördi - görmedi, gutardy- gutarmady.

Dowamly öten zaman işligi bir işiň, gymyldy-herketiň birnäçe wagt dowam edýendigini aňladyp, iki ýol bilen ýasalýar.

1) Nämälim geljek zaman (*-ar,-er*) goşulmasyndan soň, *-dy, -di* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Bu hili dowamly öten zaman işligi has öňräk bolup geçen we köp wagt dowam eden gymyldy -herketi aňladýar.

Meselem: Men kiçijikkäm her gün ejem meni çagalar bagyna äkiderdi. Öýlän bolsa ol ýerden mam alyp gaýdardy.

2) Häzirki zaman işliginiň (*-ýar,-yär*) yzyndan *-dy,*

-di goşulmasynyň gelmegi bilen. Bu ýol bilen ýasalan dowamly öten zaman işligi iki manyny aňlatmaga, ýagny täzeräkke bolup geçen dowamly gymyldy-herketi aňlatmaga hyzmat edýär.

Meselem: Men birinji synpa okuwa gelenimde, agam altynjy synpda okaýardy. Ol sapaklaryndan 4-5-lik bahalar alýardy (täzeräkke bolup geçen dowamly gymyldy-herket). Men öýden çykyp ugranymda, Aman hem bäräk gelýärdi. Ýap-ýaňyja okuwçylar kluba barýardylar. (has ýakyn wagta degişli dowamly gymyldy-herket).

Dowamly öten zaman işliginiň ýoklugyny ýasamak üçin, düýp işliginiň yzyndan **-ma, -me** goşulmalary goşulýar.

Meselem: Barýardy –bar-maýardy, işlärdi – işlemeýärdi, bilýärdi –bil-meýärdi.

🔔 **41-nji gönükme.** Bölegi göçüriň we gutarnykly öten zaman işliginiň aşagyny çyzyň.

1. Derrew özünü dürsän Muhammet böküp tama girdi. Ol bu ýerde kül-peýekun edilen baş sany tüpeňi we birnäçe jesedi gördi (*H. Ysmaýyłow*).

2. Tegelek baş müçe yzymda galdy,
Sonça gyş, güýz, tomus, ýazym-da galdy.

(*A. Gurtgeldiyew*).

3. Ýarym aýda-perdeleriň, Ýarym aýda-üç dessanyň,
Basmasyny öwrendi. Namasyny öwrendi.
Ýarym aýda- inmesini, Ýarym aýda şol dessanlaň,
Çykmasyny öwrendi. Kyssasyny öwrendi.

(*K. Gurbannepesow*).

🔔 **42-nji gönükme.** Böleklerden işligiň öten zaman şekilini tapyň. Olaryň haýsy ýöňkemedä gelendigini anyklaň.

1. Men yhlas bilen gürrüňini diňläp ol ind-ä adam bolaýan ýaly gaty begendim. 2. Agam gör-dä muny. 3. Ýene alkymymdan aldy. 4. Bu sözleri öňem bir sapar eşitdim-de. 5. Işden geldim welin, goňşymyz “Baýramjan gyzdyrýa, şony gyssagly doktora eltip gaýdaýaly” diýdi. 6. ...Menem şol «ertekili» jaýy gördüm. 7. Ol ýerde känkän erteki diňledim. 8.-Pak, turduk diýdik, turduk. Heniz barmaly ýerimize ýetmezok. 9. –Bolar ýaşuly obaňyzy gördük, siziň bilenem tanyşdyk. 10. Aman aga bilen maşyna münüp, ýüzümüzü gündogarky oba tarap öwürdik. 11. Şol tarapa ýüwürdik. 12. Muňa ikisi iki ýerden jykyr-jykyr güldüler. 13. Hany, aýtsaňa, bu gün näçe guş urduň? (*K.Taňrygulyýew* «Saýlanan eserler»).

🔔 **43-nji gönükme.** Işligiň gutarnykly we dowamly öten zaman şekiliniň goşulmasyny tapyň. Olardan soň nähili goşulmalar gelipdir.

1. Gapyňyzdan öterdim, Seniň zire zülpüni,
Eräp-eräp akardym, Tamdyrama dakardym .
(Monjugatdy).

2. Ykballar oýandy güýç geldi dyza,
Nar dek ýanyp dursyň öwrülip köze,
Şükürim bar, indi geçen günlerim,
Täze ýürek, öýken bagyrly geldim.

Halkyň heýkel dikdi seniň şanyňa,
Begenjimden süýnip gaýtdym ýanyňa,
Kabul et, tutumly desterhanyňa,
Eli duz tagamly şygyrly geldim.

(A. Mämmedow).

🔔 **44-nji gönükme.** Işlikleriň gutarnykly we dowamly öten zaman şekil goşulmasyndan soň nähili goşulmalar goşulandygyny aýdyp beriň.

1. Aý dogupdyr diýdiler, Altyn öwsüp Meleguş,
Aýlanypdyr diýdiler, Saýlanypdyr diýdiler.

2. Okap gördüň şygrymy, sende alamat görmedim.
Bir sözün artyk düşüpdür, ýa biri kem diýmediň.

(A. Mämmedow).

3. Adamlary tanardyň, Başyň sypap darardyň
Bilmedigiň sorardyň, Kā wagt hyýala gidip.

(«Obadaşlarym» G. Welbegow).

🔔 **45-njy gönükme.** Işligiň gutarnykly öten zaman şekiliniň goşulmasyny goşup, ýöňkemedede üýtgediň.

Gülmek, süzmek, üzmek.

🔔 **46-nji gönükme.** Teksti okaň we ondaky işlikleri tapyp, olaryň haýsy zamanlary aňladýandyklaryny aýdyň.

1. Ýagşylar horlanmaz abraýy artar (*Aşygy*).

2. Ganym görse dogry deper,
Ärsarynyň ýigitleri,

3. Aýralyk diýen bir täze ot bolar,
Açylan ter gülüň soldy-da gitdi, (*Seydi*).

4. Diýmek, matam ýöne bir hasrat däl, ol adam saýlaýar,
adamy synaýar. Halk hem «diri ýapar, öli açar» diýip, ýöne
ýerden aýtmaýar.

5. Gaýtam ony tiz satdyrjak

Garagözde ýokdur çäre. («Lebap gyzy» R. Seyidow).

Işligiň öten zaman şekiliniň ýöňkeme bilen üýtgeýşi we ýazuw düzgünleri

Işligiň öten zaman şekilleri birinji ýöňkemedede gelende, gymyldy hereketiň sözleýjiniň özi tarapyndan (*birlük sanda*) ýa-da onuň gatnaşmagynda (*köplük sanda*) ýerine ýetirilendigini aňladýar.

Meselem: Men *ýaryşdy-m, sözleşdi-m,*
Biz *ýaryşardy-k, sözleşerdi-k.*
Men *ýaryşardy-m, sözleşýärdi-m.*
Biz *gelyärdik, gidýärdik.*

Olar ikinji ýöňkemedede gelenlerinde, gymyldy-herketiň diňleýjiniň ýeke özi tarapyndan (birlik sanda) ýa-da onuň gatnaşmagynda (köplük sanda) ýerine ýetirilendigini aňladýar.

Meselem: Sen *ýygdy-ň, ekdi-ň.*
Siz *ýygardy-ňyz, ekerdi-ňiz,,*
Sen *ýygýardy-ň, ekýärdi-ň.*
Siz *ýygardyňyz, ekýärdiňiz.*

Olluk ýöňkemedede gelenlerinde gymyldy-herketiň başga adam (birlik sanda) ýa-da adamlar (köplük sanda) tarapyndan ýerine ýetirilendigini aňladýar.

Meselem: Ol *ýuwundy, geýindi.*
Olar *ýuwnardy(lar), geýinerdi(ler)*
Ol *ýuwunýardy, geýinýärdi.*
Olar *ýuwunýardy(lar), geýinýärdi(ler)*

Dodak çekimlisi bolan bir bogunly işlikler gutarnykly öten zaman goşulmasyny kabul edip ýöňkeme bilen üýtgände, barlyk şekilinin olluk ýöňkemesinden beýleki ýerlerde ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimli dodaklandyrylyp aýdylýar we ýazuwda hem dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: *Durdum, gurduň, gördük, güldüňiz, boldum, turduň, ýolduňyz..*

Ikinji bogundan soňky bogunlarda dar dodak çekimlisi eşidilse-de ýazyl-maýar.

Meselem: *Goýduňuz däl-de goýduňyz, böldünüz däl-de böldüňiz.*

Olluk ýöňkemedede bolsa ikinji bogundaky gysga eşidilýän dar çekimli dodaklandyrylyp aýdylsa-da,

sözünü ahyrynda bolany üçin dodaklandyrylman ýazylýar.

Meselem: Böldi, ördi, sürdi, gördi.

Işligiň öten zaman şekilleri ýöňkeme bilen üýtgände, birinji bogundan soňky bogunlarda giň dodak çekimliler dodaklandyrylyp aýdylsalar-da, dodaklandyrylman ýazylýar.

Meselem: Okodym däl-de okadym, dörödi däl-de dörödi, bolmody däl-de bolmady, gülmödi däl-de gülmedi.

47-nji gönükmä. Sözlemlerdäki öten zaman işlikleriniň haýsy ýöňkemedä gelendigini we olaryň ýasalýşyny aýdyň.

1. Bu gün Nurýagdy hemişekilerinden ir oýandy. 2. Men söýgüli gazetimizdäki ol makalany okadym. 3. Öýe berlen ýumşy işläp bolduk. 4. Alymlar bize ýowşanlaryň derman ösümlükdigini düşündirdiler. 5. Siz bu oýny görmediňiz. 6. Bu gün mugallym sapakda öý işini soramady. 7. Tomus men her gün gowaça meýdanyna işe gidýärdim. 8. Ol eli boş wagty kitap okamagy gowy görerdi.

48-nji gönükmä. Aşakdaky böleklerden mälim we nämälim geljek zaman şekiliniň barlyk we ýokluk şekilini tapyp depderiňize göçüriň.

1. Ýene birküç sagatdan alymlaryň maşyny geljek. 2. Başarmaýan käriňe baş urmansoň bolmadymy diýjek bolýaňmy? 3. Men bu sözleri ejeme öwjek bolup diýemok, eýsem tüýs ýüregimden syzdyryp aýtdym. 4. – Hawa, eje, ertir, Merdanyň ýanyna çöle gitjek. 5. Olardan onuň ýaly zat çykar diýip, ýatsam-tursam meniň-ä göwnüme geljek däl. 6. Guzym, sen guma irden gitjekmi? 7. Menem, dagy bolmasa, wertolýot tapjak bolaryn. 8. – Seniň geljegiňi duýan ýaly şu gün hamyr ýugrup, nan ýapdym. 9. Indi ony bir aýdybam, iki aýdybam goýmaz. 10. Mesele ýeňil-ýelpäý zat däl, şonuň üçinem men işi ertire goýjak bolýan. 11. Ýöne «Ýekäniň çañy çykmaz» diýipdirler. 12. Onsoň

bu syrly ýumagy ýeke özüň çözlejek bolup gör-dä? (K. Taňrykulyýew. «Saýlanan eserler»).

🔔 **49-njy gönükme.** Göçüriň. Aşakdaky goşgy bentlerinden öten zaman işliginiň goşulmasyny tapyp olaryň aşagyny çyzyň.

Il-günüň ugrunda ýananam gördüm,
Çöle ýagmyr bolup ýaganam gördüm.
Adamlaň adyna ysnat getiren
Süýtdeşinden bizar doganam gördüm.
Barar gapysynyň baryn baglady,
Jiger bagryn dili bilen daglady .
Görüň bu adamlaň gerçekdigini,
Ol ölende ýene şolar aglady.

(A. Gurtgeldiyew).

🔔 **50-nji gönükme.** İşligiň geljek zaman şekillerinden soň, nähili goşulmalaryň goşulandygyny aýdyp beriň we olaryň 4 sanysyny sözlem içinde getirip depderiňize göçüriň.

Okarys, bilmezler, ýüzerin, soramazlar, okarsyň, geleriňiz, durarlar, görjegiň, soraşjagyňyz, ýazylar, dokajagyň, ýazjagymyz, düzjegimiz, tekizlejegiň, dokarlar, goýmazlar, okajagyň, görjegim, aýtjagyň, aýtjagy, bileris, begenerin, sorajagy, dogurlajagymyz, sözleşjegiňiz.

🔔 **51-nji gönükme.** İçinde öten zaman işliklerini getirip, özüňizden on sany sözlem düzüň.

TEKST BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

Many we grammatik taýdan özara baglanyşykly birnäçe sözlemiň jemine tekst diýilýär.

Tekstler uly-kiçiligine, temasyna we gurluşyna görä dürli hili bolýarlar. Olaryň käbiriniň düzümindäki sözlemler özara zygiderli, ýagny zynjyr şekilli baglanyşyan bolsa, beýlekilerinde olar parallel baglanyşýarlar.

Tekstdäki sözlemler biri-biri bilen yzygiderli, ýagny zynjyr şekilli baglanyşanda, öňki sözlemdäki özbaşdak sözleriň biri indiki sözlemdäki çalyşma ýa sinonim bilen çalşyrylýar ýa-da gaýtalanyp gelýär.

Meselem: Bahar aýlary Garagumda ýuwa diýen ösümlige duş gelinýär. Ol sogana çalymdaş ösümlük. Ýuwanyň tagamy-da soganyňka ýakyn.

Tekstdäki sözlemler parallel baglanyşanda, olaryň birinde ugurdaş (parallel) başga-başga zatlar hakynda gürrüň gidýär.

Meselem: Oba ýaňy ukudan oýanypdy. Horazlar gygyryşýarlar. Uzakdan traktorlaryň sesi eşidilýärdi. Aýallar sygyrlaryny sagýardylar.

🔔 *52-nji gönükme.* Aşakdaky uly bolmadyk üç sany teksti okap, sözlemleriň nähili ýol bilen baglanyşandygyny aýdyň.

1. Bir gezek Gün bilen Ýel haýsysynyň güýçlüdigi barada özara jedelleşdi. Olar uzak jedelleşdiler. Bular şeýdip durkalar, ýoldan bir atly geçip barýan eken. Oňa gözi düşen Gün bilen Ýel onuň üstünde güýçlerini synamagy karar edipdirler. Netijede Ýel ýeňlipdir.

2. Gyş düşdi. Meýdanlary gar basdy. Aňzak geldi. Köl-lerem, derýalaram doňdy.

3. Çekirtgeler aňyrdan şagyrdasyp gelipdir. Nirä seretseň, çekirtge bolup duran. Ähli adamlar ekin-dikiniň ganymanyny ýok etmegiň ugruna çykypdyr. Olary her ýerde bir hili ýol bilen ýok edipdirler (*K. Taňrygulyýew*).

🔔 *53-nji gönükme.* Aşakdaky sözlemlerden tekst düzüp depderiňize ýazyň.

1. Olar hezil edip oýnadylar.
2. Oňa görenleriň gözi gidýär.
3. Çagalar dynç alyş günü gülälekli meýdana gezelenje gitdiler.

4. O1 ýerde gyzy1, gök, sary güller öwşün atyp, meýdana ajaýyp görk berýär.

🔔 54-nji gönükme. Aşakdaky bölekleriň haýsysy sözlemleriň parallel, haýsysynyň yzygider baglanyşyga degişlidigini anyklaň. Işlikleriň zaman şekillerini tapyň we depderiňize göçüriň.

1. Hujreliğin howlusynyň ortasyndaky suwsuz howdanyň töweregi ýoksuldan doly. Dik duran kim, aýbogdaşyny guran kim, ýekedyz oturan ýa çöke düşen kim, gezmeleýän kim. Içi köwek, egri balhynyň aňyrsyndaky eşek arbanyň üstünde-de bir topar bimaza çaga guduraşyp ýör. (A. Atajanow «Çakmak»).

2. Gün şöhlelerine ýaldyrap, gar petdeleri gülälekläriniň üstüne haýallyk bilen gaýyp düşýär ... Gar ereýär, bugaryp, bulut bolup daglara tarap süýşýär... Gök gümmürdeýär, dag gaýalary sandyraýar, äpet daşlar aşak togalanýar...Mämmet Şirow eli tüpeňli niredendir peýda bolýar...(N. Jumaýew «Aýdogdy Tahyrow»).

3. Bir mazaryň üstünde iki sany aýak görünýär. «Bu kimkä? Diýşip, çekip görseler, Hüňkar patyşalary eken. Beýhuş bolup ýatyr zaňnar. Tüýnüge salyp saraýyna getirdiler. Hekimleri burnuna huş derman tutdular. Üç sagatdan soň essine geldi («Görogly»).

🔔 55-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup okaň. Berlen böleklerden sözlemleriň pallel we yzygider baglanyşygyny tapyň.

1. Gazly ojakda çay ot...rtdy. Eýwana çykdy. Apbasy ýaly agymtyl Gün...ň ýüzi ümürli. Şöhlesi ýok. Çalajan şemal gussa getirdi. Ýene-de täze gün başlandy... Köçäniň o ýüz...ndäki tamyň işiginde sorag belgisine dönen kempir odun aýryp dur. Gaýraky ýoldan bir süri düýe geçip barýar. Agaçlarda guşlar saýraýar. Ýene-de bir täze gün başlandy (A. Atajanow «Çakmak»).

2. Çyrçyk – ... Bu derýanyň ady dürli ýazuw çeşmelerinde Bahre-Türk, Abu-Türk ýaly şekillerde duş gelýär.

Özbek diliniň çyrjyk söz...nden gelip çykýan bu derýanyň ady «çyrlanyp çalt akýan suwlar» diýmekligi aňladýar. Syrjyk sözi ulanyşy boýunça gadymy umumy türk söz...dir. Bu söz...ň ilkinji bölegi köpsanly türki sözleriň dil birliklerine gatnaşýar. («Edebiyat we sungat» gazetini).

SÖZLEÝIŞ TÄRLERI WE GÖRNÜŞLERI BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

Häsiýetine, nirede, näme maksat bilen sözlenilýändigine görä, sözleýiş birnäçe tärlere bölünýär.

Sözleýişň gepleşik täri

Sözleýişň gepleşik täri adatça gündelik durmuşda adamlar arasynda bolýan gürrüňlerde, gepleşiklerde ulanylýar. Ol öňünden ýörite taýýarlanylmaýanlygy, erkin ýagdaýda bolup geçýänligi bilen tapawutlanýar. Gepleşik tärinde her hili duýgulary (kinaýany, kemsitmekligi we ş. m.) aňlatmaklyga, ýagdaýlara, adamlara we ş. m. baha bermeklige mümkinçilik berýän sözler we şekiller köp ulanylýar. Onda ýönekeý we doly däl sözlemler köp duş gelýar, sözlem agzalarynyň ýerli-ýerinde bolmagyna ýeterlik üns berilmeýär.

Meselem: Heýjanelek, alakgetdin, onnoň, däninim, aldy-daraw, bay-bo-ow, paň (öwünjeň manysynda) enaýy, itden çykarmak, walla, senem-aý, şerray, çüm-hörek, lakgy. Bu türde bolşundan çişirip aýtmakda ulanylýar.

🔔 **56-njy gönükme.** Okaň, teksti näme üçin sözleşişň gepleşik tärine degişlidigini aýdyň.

Agam kakam dagy nirede? Diýip, Jereniň beren soragy Mämmediň pikirini bozdy.

Kakaň dagam bar, tiz görersiň – diýip, Mämmet jogap berdi.

- Biz nirä barýarys?
 - Begiň galasyňa.
 - Obama?
 - Hawwa.
 - Galtamanlaryň ýañky tutan adamsy kim?
 - Tanamok.
 - Hajymyrat dälmi?
 - Ýok ol däl.
 - Saňa gygyran ýaly boldy.
 - Ýok, maňa gygyranok.
- Ýene dymyşlyk başlandy («Garry serdar» Ç. Aşyrow).

🔔 **57-nji gönükme.** Böleklerden halk gepleşik diline mahsus bolan sözleri tapyň.

1. – Bu nähili gürrüň bolýar?
 - Musurmanyň agzyndan çykjak söz däl!
 - Käpire tabyn bolmalymy?
2. – Siziň tiräňizem, sellesini tegeläp, din gylyjyny syrpy, rus goşunyna topulýarmy?- diýip, ýaşuly sorag berdi.
 - 3. – Yeri gelende şuyam gylyçça işlär-diýip, ol taýa-gyny ýokary galdyryp, Hajymyrada seretdi.
 - 4. – Myratjan, ýola tarap ylga, düýeleriň zyzndan häki ýedi atly bolsa: «Sag- aman gelýäňizmi diýip, amat soraýar» diýersiň (*Şol ýerde*).

🔔 **58-nji gönükme.** Çeper eserlerden doly däl sözlemler bilen gelen gepleşikleri tapyp depderiňize göçüriň.

🔔 **59-njy gönükme.** Aşakdaky berlen bölekdäki doly däl sözlemleri

doly sözlemlere öwrüp, sözlem agzalaryny ýerli-ýerine goýup ýazyň.

1. Görogly gözüniň gytagy bilen seretse, kyrk ýigit – tükkel bar, içinde Öwez ýok:

- How, Köse, hany Öwez? Öwezem bar, Görogly.
- Öwezem, Agayunusam, Gülşirinem, hemmesi barmy?
- Bar.

2. Gülruh oňa garap:

- Görogly diýenleri senmi? - diýdi.
- Hawa men.
- Meni äkelenem senmi?
- Howwa men («Görogly eposy» 1980).

Çeper tär

Çeper tär - bu çeper edebiyatda ýazyjylaryň ulanýan täri bolup, ol özünde dürli çeperçilik serişdeleriniň (meňzetme, deňşdirme, obrazly teswirleme we ş. m.) bol ulanylyşy bilen tapawutlanýar. Onda edebi diliň dürli tärlerine deňişli serişdeler ulanylyp bilner. Çeper tärde hatda könelip, bireýýäm ulanylmadan düşüp galan, şonuň ýaly-da, aýry-aýry adamlara, dialektlere häsiýetli bolan sözler hem ulanylyp bilner.

Mysal üçin: B. Kerbabaýewiň taryhy temada ýazan eserlerinde könelişen sözler (arhaizmler) şibe sözleri köp duşýar.

Meselem: «Japbaplarda», «Tümen, gyran hiç wagtda Japbaplaryň eline düşen zatlar däl», «Işan aga, biz garamaýak ahyry. Bize näme hüşür -zekat düşýärmü?», «Nebitdag» romanynda: «Soltan ýoldaş, sen sözlände, men saňa meşayyt bermedim işti», «Däde, seniň aýdýanyň näme?» diýen jümleler bar.

🔔 **60-njy gönükme.** Böleklerdäki edebi dil normasyna laýyk gelmeýän sözleri tapyp, olary edebi dil normasyna laýyk gelýän sözler bilen çalşyryp depderiňize göçüriň.

1. – Ýeri –how! Bu taýyk näme üçin geldiň?

2. – Ne ...he...şeylemidi?

3. – Maňa birje kilo «Garagum» süýjüsi-diyende, iç ýüzdäki gapydan Guljuk aga görümdi («*Sönmez söýgi*» Ç. Çaryýew).

4. «Isle atbakar bol, isle miliske–oň tapawudy ýok ogul»

– Biler bolsaňyz, ýaş ýigit, biziň başymyza ölüşik düşdi («*Garry serdar*» Ç. Aşyrow).

5. – Uruň-diýdi. Kyrk galandar «Ur-ha, ur» edýärdiler. Teýi gaty ýer, üsti bolsa depgi, ýaňky baýy urup süýndürdiler («*Görogly eposy*» 1980).

🔔 **61-nji gönükme.** Okaň, teksti gürrüň beriň. Mümkün boldugyça çeper sözleri ýerlikli ulanyň.

1. Durdygylyç düşüp, suwa girip, eşegiň nogtasyndan çekip, ony gyssapdyr, ýoldaşyna bolsa:

– Yzyndan tekge ber hany – diýipdir. Ýoldaşynyň tekgesi duýulmandyr.

– Bar güýjüň bilen ýokarrak galdyryp itsene!

Ýoldaşy:

– Wah, bar güýjüm şu-dä. Oglan wagtymyz welin ot ýalydyk. Munuň ýaly arabany barmagymyz bilen galdyrybererdik-diýipdir.

Halys gahary gelen Durdygylyç:

– Päheý-de welin, ulalyp oňalmansyňyzda diýip, öz ýanyndan eşitdiribiräk hüňürdäpdir.

🔔 **62-nji gönükme.** Teksdan adamyň daşky görnüşini sypatlandyryp gelen çeper sözleri tapyň?

1. Bir gezek bir aýallar äpet burunly biri söz aýdypdyr.

Söz arasynda bolsa, özüni mahabatlandyrmak işläp, şeýle diýipdir.

– Men diýsem çydamaly Adam sabyrly Adam...

Aýal oňa şeýle jogap beripdir:

– Ynanýaryn. Eger siz çydamly hem sabyrly bolmasaňyz, şeýle äpet buruny kyrk ýyllap göterip ýörmezdiňiz.

🔔 **63-nji gönükmä.** Özüňizden bir hekaýajygy çeperleşdirip, dilden gürrüň beriň.

Ylmy täri

Ylmy täri – ylmy işler ýazylanda ulanylýar. Onda ylmyň dürli pudaklaryna degişli sözler we terminler esasy orun tutýar.

Mysal üçin: Dil bilimi boýunça ylmy işlerde «leksika, morfologiýa, sintaksis, ortak işlik, fonetika, ýazuw dili, hal «we ş. m, biologiýa boýunça ylmy işlerde» ekologiýa, ewolýusion teoriýa, assimilýasiýa -dissimilýasiýa, eksperiment «ş.m., himiýa boýunça ylmy işlerde» tejribe, ergin, reaksiýa, metal» ş. m. terminler ulanylýar.

Mundan başga-da ylmy işlerde obrazlylyk, çeper meňzermeler, deňeşdirmeler, teswirlemeler ulanylmaýar diýerlikdir. Olarda goşma sözlemler, çylşyrymly pikir öwürmeler köp duş gelýär.

🔔 **64-nji gönükmä.** Aşakdaky soraglara ylmy täre laýyklyk jogap ýazyň.

1. Atlar diýip nämä aýdylýar?
2. Sypatlar nähili soraglara jogap bolýarlar?
3. İşlikleriň beýleki söz toparlaryndan tapawutly tarapyňy düşündiriň.
4. Morfologiýa sözi haýsy dilden alnan, we onuň aňladýan manysyny düşündiriň.

🔔 **65-nji gönükme.** Göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleri düşüme üýtgediň. Berlen tekst sözleýşiň haýsy tärine degişlidigini anyklaň we beýleki tärlerden nähili tapawudynyň bardygyny düşündiriň.

«Hatamnama» eseriniň giriş bölümünde berlen maglumatlara görä Hatam Taýyň özi Muhammet pygamberden 150 ýyl öň ýaşap geçen taryhy şahsyýet bolmaly. Ol araplaryň «Taý» taýpasyndan bolup, onuň çyn ady Hatam ibn Abdylly ibn Sad ibn Taý bolupdyr. Eserde dürli rowaýatlar üsti bilen onuň jomartlygy, mertligi we edermenligi beýan edilýär. Şonuň üçin bu *şahsyýet* gadymy döwürlerden bäri halkyň aňynda orun alan Lukman, Isa, *Dawut*, Süleýman, Isgender, Jemşit ýaly beýik obrazlar bilen bir hatarda halkyň aňynda ýaşapdyr. *Sahylyk* hakynda gürrüň edilende, ilki bilen Hatam Taýyň adynyň agzalmagy tötänden däldir. (G. Guzyçyýewa «Ertekiden dörän hakykatyň beýany»).

🔔 **66-njy gönükme.** «Geografiýa» «Biologiýa» «Matematika» «Edebiyat» predmetleriniň wezipesi, maksady nämeden ybarat.

Iş täri

Iş täri – perman, kanun, mejlisnama, maglumatnama, karar, arza, akt, şertnama ýazylanda we edaralarda beýleki resminamalar ýazylanda ulanylýar. Bu tärde pikir anyk aýdyň beýan edilýär. Resminamalarda çeperçilik serişdeleri bolmaýar.

Mysal üçin: Yglan etmek, çäre görmek, durmuşa geçirmek, teklip etmek, akta gol çekmek, höküm çykarmak we beýlekiler.

🔔 **67-nji gönükme.** Okaň we aktyň nähili ýazylyandygyny gürrüň beriň.

Akt ýazmak

Haýsydyr bir işiň gidişi barlanylanda ýüze çykarylan üstünlikler we kemçilikler akt üsti bilen beýan edilýär. Akt barlagyň netijesi beýan edilýän dokumentdir. Aktyň başynda barlagyň geçirilen wagty, barlagy geçiren adamlaryň atlary we familiýalary görkezilýär. Soňra barlagyň gidişinde ýüze çykarylan üstünlikler we kemçilikler beýan edilýär. Iň soňunda bolsa barlagy geçiren adamlar gol çekýärler we onuň ýazylan wagtyny görkezýärler.

🔔 68-nji gönükmä. Nusgada berlişi ýaly akt ýazmagy öwreniň.

Mekdep kitaphanasynyň kitap fondunyň barlagynyň netijesi boýunça akt

Barlag 200...nji ýylyň sentýabr aýynyň 15-inden 18-ine çenli aralykda geçirildi. Barlagy geçirip, akty düzenler:

- 1.
- 2.
- 3.

Mekdebiň kitaphanasynyň kitap fondy barlanyp, aşakdaky netijä gelindi.

Kitaphanada jemi ... atly... sany, sumlyk kitap bar ol kitaplaryň ... sanysy juda könelipdir. Olary restawraziýa etmeklik ünsden düşürilipdir. Okuwçylarda bu işlere kömek berer ýaly okyjylar aktiwi döredilmändir. Kitaplaryň hasaba alnyşynda, olaryň okyjylara berlişiniň we gaýtarylyp alnyşynyň hasabatynyň ýöredilişinde anyk tertip ýok. Kitaphanada kitaplaryň saklanylyşy kanagatlanarly däl, polkalar azlyk edýär.

Kitaphananyň işindäki kemçilikleri düzetmek üçin aşakdaky çäreleri durmuşa geçirmek zerur.

1. Oktýabr aýynda kitaphananyň kitap fonduna inventarizasiýa etmeli.

2. Köne kitaplary hasapdan aýyrmaly.

3. Restawriásiya etmäge degişli kitaplary hasaba alyp, olaryň restawrasiya edilmegini gazanmaly.

4. Kitaplaryň anyk we düzgün boýunça talap edilişi ýaly hasabatyny ýöretme kitaphanaçyny borçly etmeli.

5. Kitaphanany şkaflar we beýleki gerek zatlar bilen üpjün etmeli.

6. Çagalar üçin täze çykan kitaplary we okuw kitaplaryny satyn alyp, mekdep kitaphanasynyň kitap fondunyň üstüni ýetirmeli.

Barlagyň geçirilen günü:

Barlagy geçirenleriň goly:

Publisistik tär

Publisistik tär esasan gazet - žurnallarda, ýyg-naklarda we radio-telewizion gepleşiklerde, syýasy çykyşlarda ulanylýar. Bu tär, şonuň ýaly-da, agitatorlaryň, propagandistleriň, publisist ýazyjylaryň çykyşlarynda duş gelýär.

Publisistik tärde syýasy sözler, standart jümleler köp ulanylýar.

***Meselem:* Karhana, sosial sfera, birža habarlary, bilelikdäki kärhanalar, paýdarlar jemgyýeti, söwda hyzmaty, halk hojalygy, fotoreportaž, wagty ýeten meseleler we başgalar.**

 69-njy gönükmä. Okaň. Publisistik täriň beýleki tärlerden tapawudyny aýdyp beriň.

Çaga akyly-başly kämil şahsyýet hökmünde dünýä inýär. Çaga mahsus bolan ýagşy gylyk-häsiýetleriň olarda kemala gelmeginde, esasy hem, maşgala we maşgala terbiýesi uly rol oýnaýar. Maşgala terbiýesi barada gürrüň gozgalanda, bu meselede hut ata-eneleriň özlerine köp zatlar bagly bolup durýar. Elbetde her bir ata-ene öz perzendiniň il-günüň hyzmatyna ýaraýan, onuň şatlygyna

şatlanyp, gynanjyna gynanýan ilhalar adam bolup ýetişmegini arzuwlaýar.

🔔 **70-nji gönükmä.** Aşakdaky bölekleriň haýsy tärlere degişlidigini aýdyň. Olaryň haýsy täre degişlidigini tapawutlandyryan sözleri we şekilleri göçürüp ýazyň we her biriniň zyndan haýsy täre degişlidigini ýaý içinde görkeziň.

1. Halk magaryfyny ösdürmekde we ösüp gelýän ýaş nesle terbiýe bermekde bitiren hyzmatlary üçin, Özbegistanyň Prezidenti şu aşakdakylara «Özbegistanyň halk mugallymy» diýen hormatly ady dakmak hakynda perman çykardy.

2. Frazelogiýa – durnukly söz düzümleridir. Frazelogik söz düzümleri böleklere bölünmeýän many bitewilikdir. Bularda many, düşünje, pikir bir sözde berilmän, söz düzüminde berilýär.

3. – Dur, dur, bü-de şolardan ekenmi?

– Hawa

– Ine, saňa gerek bolsa! Bu şeýle diýsene.

4. Çerkeziň soňky jogabyny eşidende olaryň üçüsiniň hem murty aşak sallandy. Olaryň üçüsiniň hem naýynjar gözleriniň soragly şöhleleri öçdi, olaryň üçüsiniň hem ala gözleri gazap bilen ýandy.

🔔 **71-nji gönükmä.** Žurnaldan alnan aşakdaky teksti dykgat bilen okaň. Onda publisistik täre mahsus bolan sözlem düzülişine, pikir zygydirligi beýan edilişine üns beriň. Soňra özüňiz mekdebiňiziň durmuşynda bolan wakalar hakynda diwar gazetina habar ýazyň.

Surat sergisi

Ýaňy-ýakynda biziň mekdebimizde okuwçylaryň çeken suratlarynyň sergi bäsleşigi geçirildi. Bu sergä mekdep okuwçylarynyň durmuşyna degişli çekilen suratlaryň birnäçesi geldi. Eminler serginiň jemini jemlände 7-nji synp okuwçysy Kasym Meredowyň “Parahatçylyk” diýlip

atlandyrylýan suraty birinji ýeri eýeledi. Ikinji we üçünji ýere bolsa, 6-njy synp okuwçysy D. Hüsenow bilen 7-nji synp okuwçysy S. Amanow dagy mynasyp boldular. Bäsleşikde üstün çykan körpe hudožniklere mekdebiň ýadygärlik sowgady gowşuryldy.

🔔 72-nji gönükme. Okaň. Aşakdaky bölekler sözleşişň haýsy tärine degişlidigini anyklaň.

1. Çeper edebiýat – ylymdyr. Emma ol ylmyň beýleki görnüşlerinden (meselem: taryh ylmyndan, jemgyýeti öwreniş ylmyndan ...) obrazlylygy bilen tapawutlanýar. Ol durmuşy, adamlary, olaryň biri-birleri bilen gatnaşyklaryny, gapma-garşylyklaryny gürrüň berip, subut etmek bilen dälde, çeper obrazly beýan etme bilen aňladýar («Edebiýat teoriýasy»).

2. – Menden habar iberipmidiň, ýaňy taňry salamyny alaňokdyň?

– Bolsa-da, oglan, gelşiň nireden?

– Gelşim Aşygaýdyň pirden.

– Aşygaýdyň pire ne maksat bilen barypdyň?

– Bagşy bolmaga barypdym.

– Bagşy bolduňmy?

– Bagşy boldum.

– Bagşy bolan bolsaň, bäre dur, taýyn uruş diýenleri,

Aşygaýdyň piriň senden owalky çykaran şägirdi biz bolarys («Nejep oglan»).

3. Garry mama-babalar obanyň çagalaryny daşyna üýşürip, gyzykly ertekileri gürrüň berip, öz çagalaryny asyrlarboýy halk ertekileriniň baş gahrymanlaryň ruhunda terbiýelemäge çalşypdyrlar. (Gazetden).

4. Uzak bir obadan gelip, iki sany atlynyň ony alyp gidene kân wagt geçipdi. Onuň obadan çykandan soňky geçen günleriniň hasaby ýitmeýärdi. Barmak basyp hasaplap oturan adamlar kändi. Olar: «Bagşymyzy Kelteleriň

obasyndan gelen atlylaryň alyp gidenine şu gün iki aý bir gün boldy» diýerdiler.

Ine, şu günün agşamsy sazanda obasyna gaýdyp geldi.

Ol ýyllar Duşagyň şyr-takyr meýdanynda öýleriň hemmesi bir ýerde küren bolup oturýan obasy sazandanyň gözüne örän uzakdan salgym atyp görüldi (N.Saryhanow «Şükür bagşy»).

5. Publisistika latyn sözi – jemgyýetçilik diýmekdir. Jemgyýetçilik meselelerini beýan edýän çeper eserlere publisistika diýilýär. Publisistika eserde döwlet, jemgyýet durmuşy, onuň gurluşy ýa-da onuň belli bir tarapy çeper suratlandyrylýar.

Häzirki zaman türkmen edebiýatynda jemgyýetçilik meselelerine bagyşlanan çeper publisistik makalalara uly ähmiýet berilýär. («Edebiýat teoriýasy»)

🔔 73-nji gönükmä. Publisistik tär bilen çeper täriň tapawudyny düşündiriň.

Dag ýollarynda

Biz her ýylyň bahar we tomus kanikuly döwründe etrabymyzyň çäginde ýerleşýän dagymy galalara gezelenje çykýarys. Ol örän gyzykly geçýär. Şoňa görä oňa mekdebimiziň dürli synplarynyň okuwçylary işjeň gatnaşýarlar. Her synpyň okuwçylaryna olaryň synp ýolbaşçylary baştutanlyk edýärler. Ýanymyz bilen mekdebiň wraçy, okuwçylardan taýýarlanan sanitarlar hem gidýär.

Ýörişe ugramazymyzdan öň, biz geçiljek ýoluň marşrutyny çyzýarys. Onda geçiljek ýoly böleklere bölüp, haýsynda näçe wagt dynç almalydygyny, nahar edinmelidigini önünden çaklaýarys.

Synp ýolbaşçymyz ýörişiň düzgünlerini, onuň dowamynda özüni nähili alyp barmalydygyny, howpsuzlyk tehnikasynyň düzgünlerini öwredýär.

Ýörişe gidilende nähili geýinmelidigini, iýer-içer ýaly nämeler almalydygyny we beýleki şahsy gigiyena üçin gerekli zatlardan nämeleri özüň bilen götermelidigini belleýäris. Ýörişiň dowamynda ot ýakmagyň, çadyr, nahar taýýarlamagyň, çadyr gurmagyň düzgünlerini özleşdirýäris. Äkidiljek zatlary goş haltalarymyza salyp taýýarlaýarys we bellenilen günü ir säherden pyýadalap ýola düşýäris.

Geçen ýaz kanikulynda-da şeýle ýörüşleriň birini geçirdik, ýöriş bize saglygymyzy berkitmäge, güýjümüzü synap görmäge, kynçylyklara çydamly bolmaga we olary ýeňip geçmegi öwrenmäge, özara dostlugymyzyň, birek-biregi goldamak we kömek bermek endigimiziň berkişmegine ýardam edýär.

🔔 **74-nji gönükmä.** Publisistik täri ulanyp, gazet - žurnallara makala ýazyň. Ýazanlaryňyzy synpda köpçülikleýin analizläň. Iň gowularyny redaksiýalara iberiň.

🔔 **75-nji gönükmä.** Okaň. Bölekleriň haýsy sözleşiş tärine degişlidigini anyklaň. Bu tärleriň biri-birinden nähili tapawutlanýandygyny düşündiriň.

1. Görogly bolsa beýik depäniň üstünde bürgüt ýaly bolup otyr. Göroglynyň bolup oturşy awuny alyp saklap oturan ýolbarsa meňzeýär. Ýaňky ikisi nalaç bolup, gaçan ýerlerine geldiler.

2. – Ol niçik gep, Agaýunus uýam?
– Ýalandan aldap, söýünji diýip gelýärsiň.
– Ýok, walla-bille agam gelmişdir.
– Ýalan aýtma, zaňnar.
– Ymam Ryza ursun, agam gelmişdir. («Görogly» eposy).

3. Şunuň ýaly ýagdaýda çaga terbiýe bermek işi diňe ata-eneleriň däl, eýsem hut şol maşgaladaky uly ýaşly çagalaryň üsti bilen hem alnyp barylýar. Atanyň, enäniň önümçilikde zähmet çekýän halatlarynda çagalaryň bir-birlerini terbiýelemekleriniň ähmiýetiniň uludygyn hiç kim

inkär edip bilmez. Uly ýaşly çaga jigilerini terbiýelemek bilen, özi hem hakyky terbiýeçilik mekdebini geçýär. (Gazetden).

4. Dutar sözüne başgaça tamdyra hem diýilýär. Tamdyra sözüniň manysy hakynda dilçi alym A. Öwezow şeýle garaýşy öňe sürýär: “Tamdyra ondaky kirşiň sanyny gös göni bildirmese-de, kirişli saz guraly aňladýar. Bizdäki tamdyra sözüne gazak dilindäki dambyra, gyrgyz dilindäki tambur, dombura golaý. Olaram kirişli saz gurallary we pars dilindäki tämbur, tämbure sözleri bilen gelip çykyşy taýdan umumy bolan sözler hasaplanýar... (Gazetden).

SÖZLEÝŞIŇ GÖRNÜŞLERI

Suratlandyrma

Suratlandyrma predmetiň, adamyň ýagdaýyny, wakanyň bolup geçýän ýerini, tebigatyny suratlandyrmak üçin ulanylýar.

Meselem: Howa şeýle bir yssydy, hatda çöl haýwanlary-da hinlerinden çykyp bilenokdylar...

Halk döredijiliginiň käbir eserlerinde gahrymanlaryň daşky keşbi öz adaty bolşundan has ulaldylyp ýa-da kiçeldilip görkezilýär.

Meselem: Bu kempiriň agzy ojak kimin, eňekleri kürek kimin, dişleri kepçe kimin, alkymynyň aşagynyň damarlary peşehananyň basdyrmasy kimin, saçlary gyr baýtalyň guýrugy kimin, ýüz-gözi eplem-eplem ussanyň körügi ýaly (Görogly).

Çeper eserleriň käbirinde adamyň daş keşbini onuň içki häsiýeti bilen baglanyşdyrýarlar, ýagny gözleriň uly bolmagy sadalygy, maňlaýyň giňligi pähimliligi, sakgalyň köseligi aldawçylygy, gözleriň kiçi bolmagy mekirligi we şuna meňzeşleri

aňladýarlar. Emma durmuşda, öz bilşiňiz ýaly beýle däl. Şonuň üçin adamyň daş keşbine seredip, onuň içki häsiýetine baha berip bolmaz.

🔔 **76-njy gönükmе.** Teksti okaň we sözleşşiň suratlandyrma görnüşine degişli jümleleri depderiňize göçüriň.

Oturanlaryň biri turjak bolup gozgananda, işik bilen des-deň, eginleri tereziläp duran, uzyn boýly ýigit salam berip, içerik girdi, içeri giren ýigidiň nurbat ugruna towlap goýberilen şar gara murtlary araby goçuň boýny ýaly burum-burum bolup gözlerine gorag berip durdy. Ak ýüzde ýerbe-ýer ýaýlan gara gaşlaryň bezegi özündedi. Durnukly, agras seredýän gözleri akyl mekanyndan habar berýärdi (*H.Deryáýew*).

🔔 **77-nji gönükmе.** Tekstdäki köp nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup okaň. Ýigidiň köýnegini sypatlandyrýan sözleri göçüriň.

Ol aýagy ýamalgy çokaýly, gök balakly, biz köýnekli, çortmagrak bir ýigitdi. Onuň der bilen şorlan köýnegi san gaty bol...p galypdy. Köýnegiň ýenleri gädilişip, balagynyn iki dyzyna ýamak basylypdy. Emma onuň egin-eşiginiň hiç biri Halnazaryň göz...ne ilmedi. Ol onuň diňe tüňň...räk maňlaýyny, siňrikmen pakgylaç ýüzüni, gyradeň gyrkylan, öňi müçenek bilen ýolnan gyzgylt sakgalyny, çortmak sary murt...ny, mawumtyl gözlerini, kirpikmen gabaklaryny, ylaýta-da öz...nden basylan suss...ny saýgardy.

🔔 **78-njy gönükmе.** Berlen tekstleriň haýssysynda adamyň daş keşbi çeper tärde suratlandyrylýar? Ony öz delilleriňiz bilen subut ediň. Ikinji tekste sözbaşy goýup göçüriň.

1. Ussa bolsa orta boýly, ak ýüzli, semiz, garynlak, garamtyl gara sakgally bir adamdy. Onuň eginde elmydama pyşdyl ýakaly, dyzyna ýetip duran ak köýnegi bilen giň, sölperip duran ak balagy bolardy. Ol tomus günleri köplenç şu görnüşde gezerdi (*A.Durdyýew*).

2. Jenaýatçy otuz ýaşlarynda, boýy inçesagt uzyn, 1m 80 sm töweregi, gözleri goňrumtyl gara, saçlary gür, gulaklary çüri, çep ýañagynda peşehordanyň yzy çala bildirýär. Ýokarky alyn dişleriniň biri gyzyldan. Sag goşarynda ýüregiň suraty çekilen.

🔔 **79-njy gönükme.** Testi okaň. Sözleşäniň suratlandyрма görnüşine degişli jümleleri we işligiň zaman şekillerine degişli sözleri tapyň.

Berdi aganyň ogluna Annaguly sölpä diýerdiler. Ol süňklek, garaýagyz, burunlak bir oglandy. Onuň tüýi ös-gün, gara telpegi elmydama başyndan aýrylmazdy, gözleri telpeginiň tüýüniň arasyndan çala ýaldyrap görünýärdi. Annaguly «sölpä» at şundan galypdy: ol geýen eşiginiň, balagynyň uçguryňy, çarygynyň bagyny oňarman, süýräp, hopul-sopul gezerdi (*A.Durdyýew*).

🔔 **80-nji gönükme.** Haýsy-da bolsa bir tanyşyňyzyň daş sypatyny, özüni alyp barşyny suratlandyryp, häsiýetnama ýazyň.

🔔 **81-nji gönükme.** Teksti okaň we tebigaty suratlandyryp gelen jümleleri saýlap depderiňize göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözlere düşümde üýtgediň.

Artyk şol derelere, şol **jülgele**, şol daglara ýol **boýy** nebsöwürlik bilen göz gezdirdi. Anha, dürli agaçlar bilen bezenen gin jülge. Gojaman çynarlaryň şahalary düýedabany ýaly ýapraklaryny gerip, al-asmana gol uzadýar, Köpetdagiň depesine çykмага dyrjaşýar. **Hoz** agaçlary dumly-duşa öwşün atýar. Injirler, narlar gaýalary bezeýär. Ýymişsiz agaçlary üzüm şahalary büreýär. Gyşyn-ýazyn ýaşyl öwüsýän **arçalar** daglary, dereleri gelşigine getirýär (*B.Kerbabaýew*).

🔔 **82-nji gönükme.** Mekdebiňiziň töweregini ýazuw üsti bilen suratlandyryň.

🔔 **83-nji gönükme.** Teksti okaň. Onda haýsy pasyl hakynda söz açýlýar. Tekstden zaman goşulmalaryny tapyp, olary ýazuw üsti bilen derňäň.

Araçäge golaý, dag etegini eňrekläp oturan çaklaňrak bir oba görünýärdi. Şol obanyň günbatar çetinde gapysy tamlyja bir öý otyrды. Onuň gapysynda pesejik haýat bardy. Şol haýatyň içinde dürli iýmişli agaç bolup, ep-esli ýerden hem göm-gök bolup görünýärdi. Irki erikleriň eýýäm boýy görnüpdi, alma saralypdy, şetdalylar hem gök ýapraklaryň arasynda tirsek ýaly ýumralyşyp görünýärdi (*B.Kerbabayew*).

Hekaýa etme

Hekaýa etmede waka, onuň bolan wagty we ýeri barada gürrüň berilýär.

Meselem: Guş kanikulynda biz Hywa ekskursiýa gitdik. Şonda biz şäheriň köp ýerlerinde bolduk...

🔔 **84-nji gönükme.** Teksti okaň. Oňa sözbaşy goýup göçüriň. Hereketi aňladýan sözleriň (işligiň) aşagyny çyzyň. Degişli ýerinde dyngy belgilerini goýuň. Nokatdan soň baş harp bilen başlamagy ýatdan çykarmaň.

Çerkez işan beýle ýanyndaky ojakdaky ýanyp duran ojar oduň közünden pil bilen susup getirdi-de gazanyň töwerek-düýbüne ýaýratdy soň semewar lasyrdap gaýnady Çerkez işan dört çäýnegi demledi semewara ýene suw guýup kömür atdy iki çäýnegi basyrdy, ikisinem eline alyp ugrady (*H.Derýaýew*).

🔔 **85-nji gönükme.** Teksti okaň. Sözleşiş suratlandyрма we hekaýa etme görnüşleriniň biri-birinden aýratynlygyny düşündiriň.

Küýzegär

Ussa toýun gum gözläp, gaýralygyna gitdi. Ol näçe sermense-de, derde ýarar ýaly gum tapmady. Soňra obanyň ilersindäki köne galanyň düýbüne dökülen topraklardan gyryp-gyryp, haltasyny ýarty etdi. Soňra ony zordan göterip, howlusyna getirdi. Önden taýýarlanylп goýlan ýere

dökdi we suw sepeleşdirdi. Myžžyk bolan palçygy aýagy bilen depgileşdirmäge başlady. Tä ýadap surnugýança depgiledi, depgiledi. Palçyk edil sakgyja döndi. Ussa ony çaga dolan ýaly edip, pugta basyrdy. Üç günden soň açyp, ýene-de iki sagada golaý hamyr ýuguran ýaly eýledi. Palçyk edil plastil ýaly boldy. Ussa onuň ujundan bölek-bölek aldy, aýlanýan gapagyň üstünde aýlap, küýzäniň şekilini ýasady. Iki günläp kölegede guradylan küyzeler daş ýaly gatady. Kömür ýanyp duran kürelere salnan küyzeler derrew bişdi. Indi diňe nagyş çekämek galdy.

🔔 **86-njy gönükmä.** Teksti göçüriň. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup, olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň. Teksten sözleşyiň suratlandyрма we hekaýa etme görnüşine degişli jümleleri tapyň.

Günüň ýeri gyzaryp, ýaňy dog...p, harman ýaly tege-lenip galypdy. Tamyň aýnasyndan düşýän Gün...ň şöhle-si eredilen çoýna sereden ýaly ýitidi. Ol ýitilik düýrmegi bilen ýatan Nazaryň ýüz...ne düşdi. Nazar ýalpa göz...ni açdy. Zöwwe ýerinden galdy. Görse kakasy pagta ýerlerini suwaryp, giç gelipdir. Ol öz...niň işlerini, gazanan günlerini Nazaryň ejesine gürrüň berýär. Ejesi çaly kaseden agzyny aýyrdy-da, eгнаşыр Nazar garap,süýji dillilik bilen:

– Nazar jan, turd...ňmy? – diýdi. Nazar agzyny çala gymyldatdy. Nazar kiçijik hem bolsa, kakasy bir ýerden geleninde, Nazary uly adama ýaly hatyralap: «Saglykmy?» diýerdi (A. Durdyýew «Han küyli»).

Pikir ýöretme

Pikir ýöretme görnüşli sözleşide haýsydyr bir zat barada pikir ýöredilip, onda sözleşän adamyň garaýşy beýan edilýär.

Meselem: Okuwa wagtynda gelen bolsam, munça gepe-gürrüňe galmazdym...

🔔 **87-nji gönükme.** Tekstde näme hakynda pikir ýöredilýär. Onuň hekaýa etme, suratlandyrmadan nähili tapawudynyň bardygyny düşündiriň. Tekstden işligiň zaman şekillerini tapyň we depderiňize göçüriň.

Dünýä. Daşyndan göz aýlasaň, gözelligine söz tapy-lmajak ýaly. Ýöne dünýä ýaşaýyşyň, hereketiň barlyg-ynda dünýä bolýar. Ýaşaýyşy bolsa ynam, söýgi bezeýär. Umytsyz, bir zada söýgüsiz, yhlassyz ýaşamak bolmaýar.

Umyt, bu nähili düşünje? Bu soraga jogap tapmak üçin bir dänäni ýere oklap gör. Şol dänäniň toprakdan jan alyp, gögerenine garaşarsyň. Her gün ir bilen şol däne oklan ýeriň daşyndan aýlanýarsyň. Ine, şuna umytly ýaşamak, bir zada hyjuwly goramak diýip bolar (O. Gylyçjanow «Umyt»)

🔔 **88-nji gönükme.** Bölleleri deňeşdiriň. Olaryň sözleşiş haýsy tiplerine degişlidigini, her bir tip üçin nähili dil serişdelerinden peýdalanylandygyny aýyl-saýyl ediň.

1. Daşyna solak, gyzyly gülli çit çekilen galyň kitap elleriňe saldam berip dur. Onuň içi goýy gyzyly syýa bilen ýazylypdyr.

2. Aýaly sesini-üýnünü çykarman, tärimiň ýüzünden gerilgi duran köne haly çuwalyň içine elini boýdan başa sokdy-da, bir köneje bukjany alyp çykdy. Onuň içinden bolsa kitap çykaryp, ony uly hormat bilen garrynyň eline berdi.

3. Eser gowy, garrynyň aýdyp oturanlary hak. Men muňa hyrydar boldum, elimden düşüresim gelenok. Muni nähili-de bolsa garrynyň elinden almak gerek. Emma we-lin onuň her bir sözüne bir dünýäni nireden tapyp alyp bilersiň

🔔 **89-njy gönükme.** Berlen tekst sözleşiş haýsy görnüşine degiş-lidigini anyklaň. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup göçüriň.

Ömür berenim ömür! Men seni abraý bilen soňlap bilermikäm? Ýolumda kesekiler keserende, sen maňa juda uzak bolup gör...nýäň.

Ömür betpällere duşamda, sen maňa ýene uzak bolup gör...nýäň.

Ömür ýöne sen juda gysga! Meger, şon...ň üçinem kesekiler, betpäller has kân bol...p gör...nýändir. Sen meger , adamlaryň ömr...ň çak edilişindenem gysgadygyna düş...nerinden, akyl ýetirerinden has gysgasyň!.. (Ý. Annagurbanow «Magallak ýap»).

🔔 91-nji gönükmе. Bölekleri okaň. Sözleşişň haýsy görnüşine degişlidigini anyklaň.

1. Bu pikir Rejebiň bar ünsüni jemledi, şonuň üçin hem ol aýratyn pugta üns berip diňlemäge başlady, ýöne, edil içiň ýakaýyn diýen ýaly, munuň öň ýanyndaky partada oturan, gulaklary ürkek atyňky ýaly keýerlip, az-kem öňe abanyp duran, inçe ýüzli, jüýk burun bir oylan aşagyna suw çykan ýaly ziňk-ziňk edip dur. 2. Şol wagt gapyny açyp, gyzyly ýüz, gözleri äýnekli, orta boýly bir adam girdi... 3. Howlynyň içi giň. Onuň her çetinde aýry-aýry duran jaýlar bar. Ortasynda basketbol meýdançasý, sallançaga meňzeş asylygy ýüpler we başga her hili zatlar bar. 4. Durdy aga ses çykan tarapa seredip görse, derwezäniň kölegesinde bir kiçijik, gartmaç adam gazete seredip otyr ekeni. (H. Ysmaýylow «Saýlanan eserler»).

🔔 92-nji gönükmе. Aşakdaky bölekler sözleşişň haýsy görnüşine degişlidigini anyklaň.

1. Hawa, diňe sen däl. Ene soragyny ýüreginde, kalbynda göterip ýören münlerçe. Bular Beýik Biribaryň bize salan emri, biz geçmeli. Geljege, umyt bilen seretmeli. Umyt bilen her kim öz ýoluna gadam basyp, şatlanyp ýaşamaly. Hakykata seredeňde, bu ýöne bir synagly dünýädir. Şol synagdan geçmäge bize ene söýgüsi, enäniň mähri medet berýändir. (O. Gylyçjanow «Umyt»).

2. Pälwan gynly pyçagyny täzeden barlap gördi. Soňra bir eli bilen töňňäni öňe itekläp, ýuwaşjadan ýüzmäge başlady. Kölüň ol kenaryna golaýlaşdygyça, tüsse aýyl-saýyl görmüp ugrady. Ýiti-ýiti synlasa, dagyň eteginde gara baglygyňam bardygyny bildi. (K. Taňrygulyýew «Saýlanan eserler»).

3. Ol täze ýaşyl paltoly, kellesi hem kiçiräk şlýapalydy.
4. Ýatagyň bir gapdalynda sygyrlar, eşekler daňylgydy, bir çetinde bolsa, iki sany düýe daňylgydy. Olaryň biri çök düşüp gäwüşäp otyrdy, beýlekisi dik duran ýerinde dokdaklary bilen ýeri süpläp, naharyny gutaryp barýardy. (H. Ysmaýylow «Saýlanan eserler»).

🔔 93-nji gönükme. Berlen bölekleriň sözleşiş haýsy görnüşine degişlidigini anyklaň.

1. Şol gün Horezm şasynyň körpe ogly Jelaletdin Meňburny Garagum çölünde aw edýärdi. Ol güýçli ýagmyrda azaşyp ýörüşüne Gorkut çopanyň öýüne gözi düşüp, atynyň başyny şo ýana burdy. Gojadan ertire çenli myhman almagyny haýyş edip, gapynyň agzynda iki dyzyny gujaklap otyrdy. 2. It öňe towsup, üýrmäge başlady. Tüsse sähel wagtdan ilki gymyldaman duran kölgä, soňam hakyky adamyň şekline öwrüldi. Görmegeý, kaddy dik, garaýagyz gara gaşlaryny gerip, ellerini döşünde gowşuryp, pöwrize daşy ýaly gök gözlerini Gorkuda dikip durdy. Egnine düşüp duran gara saçlary, her ýerinde altynsow ýyldyzlar ýaldyraýan heniz görülmedik melewşe lybasy onuň kese ýerli adamdygyndan habar berýärdi. Açyk gök daşlar bilen bezelen guşagyna tylla gynly hanjar gysdyrylgydy. Elinde bolsa bir garyş çemesi uzynlykda gök zümerret daşyndan taýajygy bardy. (W. Ýan «Jelaletdin»). 3. Allanur aga birneme iňkisi gitdi. «Çölüň iň sagdyn adamlarynyň biri bolan bolup ýördük. Göz-dil

degdimikän? Äý, ýok, men ýalyny göz näme etsin. Ýa-da ýaşyň altmyşdan aňryk agdy, seresaply bol diýip duyduryş berildigimikä? Äý, aňrysý düzüw zat bolsa ýagşyla, emgek diýilýän bilen öwrenişipdir, ony indi görmeli däl.» 4. Ýaşuly içini gepletde. «Nädip beýle biagyry edip ýetişdirip bolýarka? Çöle, çopan goşuna gelen adamyň gözi ilki bu çañap ýatan gurak giňişlige düşäýjek ýaly welin, bularyň azaryna-da däl-aýt». (B. Hudaýnazarow «Ynsabyň yzasy»).

🔔 **89-njy gönükme.** Häzirki pasla degişli pikir ýöredip hekaýa düzüň.

IŞLIK ŞEKILLERI

Işligiň şert şekili

Işligiň şert şekili gymyldy-hereketiň şertini aňladýar. Işligiň şert şekili *-sa, -se* goşulmasy arkaly ýasalýar. Onuň ýokluk galyby düýp işligiň soňuna *-ma, -me* goşulmasynyň goşulmagy arkaly hasyl bolýar.

Meselem: alsam, gelsem -barlyk galyby; *almasam, gelmesem* - ýokluk galyby.

Işligiň şert şekili öz yzyna birinji we ikinji ýöňkemeleriň goşulmalaryny kabul edýärler, üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda bolsa hiç hili ýöňkeme goşulmasyny kabul etmeýärler, üçünji ýöňkemäniň köplük sanynda *-lar, -ler* goşulmasyny kabul edýärler:

🔔 **90-njy gönükme.** Işligiň şert şekilini tapyň.

Ak guş bolup uçsamdym, Öz ilimiň suwundan,
Öz ilime düşsem dim, Ýatyp-ýatyp içsem dim.

(Läle).

Hatymyň barannyň öňüdir bilseň,
Akopda begenip hatymy alsaň,
Duşmany dargadyp, dolanyp gelseň,
Şatlyk bilen garşylarys, doganym.

(Aýdym).

Mergen bolup guş ursañ, Düýä ýükläp getirip,
Dagdan keýik düşürseň, Kebap edip bişirseň.

(Hüwdi).

🔔 **91-nji gönükm.** Işligiň şert şekiliniň goşulmasyny goşup, depderiňize göçüriň.

1. Owwal adamdan gaçma, gaç..ň asla el berme,
«Jan aga, özüň bil» diýip, bir näkese ýalbarma.

(Mollanepes).

2. «Ýodany yzla..ň , birleşer ýola
Ýoly yzla..ňam gowşarsyň ile».

(S. Öräýew).

3. Ajyk..ň, çopan ýanyna, suwsa..ň, daýhan ýanyna.

4. Yeri güyz sür, güyz sürme..ň, ýüz sür *(Nakyl).*

5. – Haw, tagsyr, bizden gaty görme, biz bir keýpi kök,
garny dok adam, aýt..k aýdandyrys-da, tagsyr *(Görogly eposy).*

6. – Şu dermanlyk otlary hekim Ibn Sina üçin alyp barýaryn, ýükleşäý..ňiz, hekim hem öz gezeginde zerur halatyňyzda size kömek edýärdi –diýipdir.

7. Gyz eneden görelde alma..öwüt almaz («Gorkut ata» eposy).

🔔 **92-nji gönükm.** Sözlemleri okaň, soňra şert işliginiň goşulmasyny kabul eden sözleri depderinize göçüriň.

1. Ol indi gaty ýörese-de, bökse-de, ylgasa-da, gawun-garpyz iýse-de, göreşse-de, hatda, basalaşsa-da, içi agyрмаýardy. 2. Kanikul başlansa-da, şol ýapjagazda, «şallakmende» oýnap ýörmäge Çerkeziň häzir wagty yok. 3. Eger olar keýik bolsalar Çerkeziň duranyny görüp, sak-

ga daýanardylar. 4. Eger ol gyrmlydy möjek ýa şagal dol-
sa, derrew özüni gizlemek bilen bolardy. (B.Kerbabaýew.)
5. Ýagdaýyny ýazsaň, belki, özem bärlik gaýdar. 6. – Wah,
açlyga çydap bilýän bolsaň, kemi näme, oňatdyr. 7. Da-
ña golaý goňşy aýallar: – indi ýatsak nädýär? – diýip,
ýerlerinden turmakçy boldular (B.Hudaýnazarow).

🔔 **93-nji gönükme.** Okasa, görse, işlemese, durmasa sözlerini
ýöňkeme bilen üýtgediň.

İşligiň şert şekiliniň ýazuw düzgüni

Soňy ç sesine gutaran işliklere şert işliginiň *-sa*,
-se goşulmalar goşulanda, düýp işligiň soňundaky
ç sesi ş sesine öwrülip geplenýär, emma ýazuwda
öwrülmän ýazylýar.

Meselem: Işsem däl, içsem, uşsa däl, uçsa...

z, t seslerine gutaran işliklere şert işliginiň *-sa*,
-se goşulmalary goşulanda, z, t sesleri goşulmanyň
ilki seslerine meňzeşdirilýär, emma ýazuwda meň-
zeşdirilmeýär.

*Meselem: Gorkussa däl, gorkuzsa, çirkisse däl, çir-
kizse, ýassa däl, ýatsa...*

🔔 **94-nji gönükme.** Sözlemleri okaň. Şert işliklerini tapyň hem-de
olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

1. Kakam kiçi kārhana açsa, men şonda işlejek. 2. Özüm
bir ýere gitsem, sygry gyzym sagar. 3. Guşlar pessaýlap
uçsa, howanyň sowajagynyň alamatydyr. 4. Kakam öylän
goýunlary örüzse, biz ýatagy oňararys. 5. Doganym şähere
gitse, maňa täze kitap getirer.

🔔 **95-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine işligiň şert şekiliniň
goşulmasyny goýup göçüriň. Soňra olaryň aýdylyşy bilen
ýazuwyndaky tapawudy düşündiriň.

Gözüni aç..., gün çykyp, jahan ýagtylan eken. 2. Haty
Oraz öz eli bilen ýaz...-da, şägirtleriniň adyny ilki görke-

zipdir (Ç. Aşyrow). Garawul git..., seni sementdir kerpijiň golaýyna goýbererlermi? Et... edenini egni bilen çeker (G.Gurbansähedow). 5. Wah, gelme..., gümüne gitsinle diýip, özüm göni ferma ýelk ýasaberjekle weli, ýene Ýaýlaga dözemokda (R. Durdyýew). 6. Eger hyýalyňdan bir şübheli pikir geç..., ony terk et! (Hadysdan).

🔔 **96-njy gönükme.** Nakyllary göçüriň. Şert işliginiň barlygynyň we ýoklugynyň nähili ýasalýandygyny hem-de ýöňkeme goşulmalaryny düşündiriň.

1. Ýer doýmasa, är doýmaz. 2. Agaç kesseň uzyn kes, gysgaltsa bor, demir kesseň, gysga kes, sozsa bor. 3. Ýoda yzlasaň, ýola barar, ýol yzlasaň – ile. 4. Ilim, günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn. 5. Baýa myhman bolsaň – bagyrarsyň, garyba myhman bolsaň – gägirersiň. 6. Az işleseň, igenç alarsyň, ýatsaň – käýinç. 7. Dostuň müň bolsa-da, duşmanyň bir bolsa köp. 8. Ýigit bolsaň, şoh bol, şoh bolmasaň ýok bol.

🔔 **97-nji gönükme.** Özünüňden işligiň şert şekiliniň barlyk we ýokluk galybynda ulanylýan nakyl tapyp depderiňize ýazyň.

Işligiň hyýallanma şekili

Bir işi ýerine ýetirmäge hyýallanmagy, isleg bildirmegi, maksady aňladýan işliklere işligiň hyýallanma şekili diýilýär. Ol -makçy, -mekçi goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar. Ýokluk galyby bolsa, däl sözi bilen ulanylýar

Meselem: Men okuwdan soň, seniň ýanyňa bar-makçy. Elim boşasa ýer depmekçi. Biz ýeri boş goý-makçy däl.

Işligiň hyýallanma şekili ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Gymyldy-hereketiň kim tarapyndan ýerine ýetiriljekdigi degişli at çalyşmalary arkaly aňladylýar.

<i>Meselem:</i> Men barmakçy	Biz barmakçy
Sen barmakçy	Siz barmakçy
Ol barmakçy	Olar barmakçy

Işligiň hyýallanma şekli, şeýle-de onuň yz ýanynda ulanylýan bol kömekçi işligi -dy, -di, -dyr, -dir, -myş, -miş, -eken ýaly kem işlik goşulmalaryny kabul edip ýöňkeme bilen üýtgäp bilýär.

Meselem:

Men gitmekçidim	Biz gitmekçidik
Sen gitmekçidiň	Siz gitmekçidiňiz
Ol gitmekçidi	Olar gitmekçidiler
Men almakçy boldum	Biz almakçy bolduk
Sen almakçy bolduň	Siz almakçy bolduňyz
Ol almakçy boldy	Olar almakçy boldular

98-nji gönükme. Sözlemleri okaň, işligiň hyýallanma şeklini tapyň. Olaryň nähili hasyl bolandygyny düşündiriň.

1. Ata-enäni razy etmekçi bolsaň, olaryň hyzmatynda bol. 2. Maksadyňa etmekçi bolsaň, päliňi gowy tut. 3. Bir kişä ýagşylyk etmekçi bolsaň, aýtmany etgil (*Hadysdan*). 4. Ýüregi teselli tapan Meret bu gije tanşynyňkyda ýatmakçydy.

99-njy gönükme. Köp nokatlaryň ýerine işligiň hyýallanma şekliniň goşulmasyny goşup, sözlemleri göçüriň.

1. Tumar ony birneme köşeşdir... boldy. 2. Asla Gülbahar bilen Esen çatynjalaryň toýuny öz öýlerinde geçir... bolupdyrlar. 3. Ýaşuly il-günden syr saklamagyň hatyrasy üçin oglundan biçak göwnüniň galandygyny häzirikçe gizle...di. 4. Bazar aga ýene bir topar zatlar diý...di. 5. Meret Mülliýewiç özüni akla... boldy. 6. Ol özbaşdak işläp başlamazdan ozal ýazyp-bozup bilýändigini görkez...di. 7. Ataýew öňki müdiriniň üstünden böküp, arzasyny göni edara ýolbaşçysyna ber...di (*B.Hudaýnazarow*).

🔔 **100-nji gönükme.** Berlen söz düzümlerini işligiň hyýallanma şekiliňiň goşulmasyny goşup, depderiňize göçüriň. Olaryň ýasalýşlaryny düşündiriň.

Şähere git, teatra bar, kitaphana ýazyl, kitap al, ony oka, ekin suwar, bag oturt, hasylyna guwan, ony iýdet, öz pikiriňi aýt, ýap gazdyr, bol hasyl ýetişdir.

🔔 **101-nji gönükme.** Berlen sözlere *-dy*, *-di* goşulmalaryny goşup, ýöňkeme bilen üýtgediň.

Işlemekçi, okamakçy, daranmakçy, gerinmekçi.

Işligiň buýruk şekili

Birine bir zady buýurmagy, tabşyrmagy, haýyş etmegi aňladýan işliklere işligiň buýruk şekili diýilýär.

Işligiň buýruk şekili ýörite goşulmalary kabul etmeyär. Düýp işlikleriň ählisi buýruk äheňinde aýdylanda, buýruk işligini hasyl edýär.

Meselem: Al, gel, bar, ýaz, oka, garaşsyn, alaýyň, işläli...

Buýruk işliginiň ýoklugy *-ma*, *-me* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: Oturma, gitme.

🔔 **102-nji gönükme.** Aşakdakylardan işligiň buýruk şekilini tapyň?

1. Sygyndygym depderim, galamym delalat ber,
Jeýhun derýam, ak sähram, hazarym, delalat ber!
2. Halalym ak, baýdagym, hak sözüüm –guwanýanym,
Ata-baba ahlagym- özenim, delalat ber!
3. Haram-halal garyşdy, belki, senem, hak dälsiň,
Ýalgana-ýalgan diýip, ýalandan gaçma eglen!

4. Diňe “Ura...” diýip gygyrdyk gaty
Ykbal, indi beri aglatma ili

5. Eý, sen, pukara köňlüm, gam meýin içme, eglen!
Herki zadyň çägi bar- çäginden geçme, eglen!

(A. Mämmedow)

6. Hemmämizem oňa wepalydyrys,
Emma sen bizdenem wepalyrak bol.

(K. Gurbannepesow).

7. Gepe gitme, köpe git. Köpe giden iline
Gepe giden gep getir. Elmydama nep getir.

(A. Atajanow).

🔔 **103-nji gönükme.** Işligiň buýruk şekiliniň ýöňkemedede üýtgäp gelişini tapyň.

Meniň jigim öwülsin,
Näkes gözi köwülsin,
Jigime toý edilse,
Bag goýunlar soýulsyn.

Haýsy gyzy halasa,
Men-de şony belläyin.

Men ballymy alaýyn,
Sallançaga salaýyn,

Meniň jigim köşekli,
Kiseleri tyllaly,
Münen atyň belläli,
Geýen donuny belläli.

(Hüwdüler)

🔔 **104-nji gönükme.** Berlen sözlerden işligiň buýruk şekilini ýasap, depderiňize göçüriň.

Suwarmak, ýygmak, bölmek, tämizlemek, güýçlenmek, süpürmek, ökdelemek, açmak, diýmek, goýmak, örüzmek, diýäýmek, alaýmak, geläýmek.

Işligiň buýruk şekiliniň ýöňkeme bilen üýtgeýşi

|| Buýurmak, tabşyrmak, haýyş etmek bilen baglanyşyklydygy üçin, buýruk şekilindäki gymyldyhereket, köplenç ikinji we üçünji ýöňkemeleriň birlik

we köplük sanlaryna degişli bolýar. Düýp işlik şol durşuny ýöňkemäniň birlik sany üçin ulanylýar.

Mundan başga-da *-gyn, -gin, -gun, -gün* goşulmalary hem ikinji ýöňkemäniň birlik sany üçin ulanylýar.

Meselem: oka, işle, gör, okagyn, işlegin, görgün.

Ikinji ýöňkemäniň köplük sany *-yň, -iň, -uň, -üň, -goşulmalarynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar.*

Meselem: okaň, alyň, geliň, görüň.

-sana, -sene goşulmasy goşulan sözden haýyş etmek, ýalbaryp aýtmak manylary aňladylýar.

Meselem: alsana, gelsene.

Üçünji ýöňkemäniň birlik sany *-syn, -sin, -sun, -sün* goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Köplügi bolsa *-lar, -ler* goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Meselem: okasyn, gursun, görsün; okasynlar, gursunlar, görsünler.

Işligiň buýruk şekili birinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlary üçin ulanylanda, hyýal, meýil, geňeş ýaly manylar aňlanylýar.

Birinji ýöňkemäniň birliги *-aýyn, -eyin, -eýaýyn, -ýeyin*, köplügi *-aly, -eli, -alyň, -eliň* goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Meselem: baraýyn, geleýin; baraýaýyn, işläýeyin; baralyň, geleliň; ýazaly, gezeli.

Menlik	guraýyn,	göreýin.
Senlik	gur,	gör.
Olluk	gursun,	görsün.
Biz	guraly,	görelî.
Siz	guruň,	görüň.
Olar	gursunlar,	görsünler.
Menlik	gurmaýyn,	görmäýin.

Senlik	gurma,	görma.
Olluk	gurmasyň,	görmesin.
Biz	gurmaly,	görmäli.
Siz	gurmaň,	görmäň.
Olar	gurmasyňlar,	görmesinler.

🔔 **105-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine buýruk işliginiň goşulmalaryny goşup, goşgy bentlerini göçüriň.

Hydyr gezen çölde iller ýaýyl...,
 Ýurt binamyz gaýym bol..., goýul...,
 Çille mest nerlerimiz barça aýyl...,
 Bir suprada eda bol... aşymyz.
 Derwüşler köňli jem dur... namaza,
 Ýigitler ýygyl... söhbetde-saza,
 Ilimiz ulaş... sowulmaz ýaza,
 Togsan bolup tamam bol... gýşymyz.

(Magtymguly.)

Elmydama erkin bol ,erkin bol, janym ýürek!
 Sag gözüme sol gözüm ömür mätäç bol...

(A. Atajanow).

🔔 **106-njy gönükme.** Lukman Hekimiň pentlerini okaň. Işligiň buýruk şekiliniň barlygynyň we ýoklugynyň nähili ýasalandygyny düşündiriň. Soňra olara düşünişini ýazyň.

1. Kime nesihat etseň, oňa ozal özüň amal etgin.
 2. Sözi öz gadyryňa görä geple.
 3. Dosty peýda-da we zyýanda-da barlap gör.
 4. Syryňy gizlin sakla.
 5. Ýaramaz we nadan adamlardan gaç.
 7. Ak ýürekli we dana adamlar bilen maslahat et.
- Ussadyňy atandan eziz gör.
8. Özüňden uly bilen degişme.
 9. Geçen dawany ýatlama.
 10. Mätäç adamlary umytsyz gaýtarma.

11. Baýlygyň mukdaryny dostdur-duşmanyňa bildirme.
12. Gün dogýança ýatma.
13. Gaşdyr gözüňi ümläp şugulçylyk etme.
14. Öz nanyňy başgalaryň saçagynda iýme.
15. Köçede saga-çepe garap aljyra berme, dogry bakyp, ýere garap ýöre.
16. Myhmanyň ýanynda birine gazabyňy pürkme.
17. Myhmana iş buýurma.

🔔 **107-nji gönükme.** Berlen sözlerden işligiň buýruk şekilini ýasap depderiňize göçüriň.

Diýmek, bölmek, güýçlenmek, alaymak, geläýmek, örüzmek, tämizlemek, diýäýmek, goýmak, ökdelemek, ýygmak, süpürmek, suwarmak, açmak.

🔔 **108-nji gönükme.** İşligiň buýruk şekiliniň barlyk we ýokluk galybyny tapyň.

Buýsanyp şahyryň neberesine,
 Geldik Magtymgul..ň dabarasyna,
 Buýr ýumuş..ňy bakma gabarasyna,
 Güýç ýeter , synanyp göreýin dostlar.

Meýlis toýhanada ojak gazaýyn,
 Dyz epmäýin ylgap-ýortup gezeýin
 Tarypyňy ýatlap dessan düzeýin,
 Geçenleriňi aýdyp bereýin, dostlar.

(K. Baýnyýazow).

Işligiň buýruk şekiliniň ýazuw düzgüni

Soňy *a*, *e* seslerine gutaran sözler buýruk işliginiň ýöňkemesiniň birliginiň hem-de köplügindeň goşulmalary goşulanda, düýp işliginiň soňky we goşulmanyň başky çekimlileri goşulýarlar. Netijede *a* sesi uzynlanýar, *e* sesi bolsa *ä* sesine öwrülýär.

Meselem. Barla-aýyn-barlaýyn, gepleýe-eýin-gepläýin, barlama-aly-barla-maly, gepleme-eli-geplemäli.

İçinde dodak çekimlisi bolan, çekimsiz sese gutaran bir bogunly sözlere buýruk işliginiň senlik ýöňkemesiniň köplüginin goşulmalary goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: gör-görüş, goý-goýuň.

Bu hili işliklere olluk ýöňkemesiniň goşulmalary goşulanda hem ikinji bogundaky dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: gursun, gömsün, gursunlar, gömsünler.

Geleşikte olluk ýöňkemesiniň -syn, -sin goşulmasy z, t seslerine gutaran sözleriň soňky seslerini özüne sazlaşdyrýar, ç sesi bolsa ş sesine öwrülýär. Emma ýazuwda düýp sözüň asly saklanylýar.

Meselem: çössün däl - çözsün, aşsyn däl - aşsyn.

 109-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Buýruk işliginiň aşagyny çyzyň we haýsy ýöňkemäniň goşulmasyny kabul eden-digini aýdyň.

1. – Eje jan, ýörsene, gaýdaly-la. 2. Ol taýynlanýança, Kulum bagşyny diňläp görelin. 3. Dymyşlygy ilki bolup kakam bozdy: -Gara, ýene bir gaýta okasana. 4. Gara, geliň biderek jedelleşmäliň -diýip, söze goşuldy. 5. – Gara jan, şu bendiň ilki iki sözünü çalşyrsana! 6. Bujagaz teksti örän gelşikli we owadan edip ýazsyn. 7. Bu sözleriň manysyny özüňem bilip goýgun. (*N. Baýramow*)

 110-njy gönükme. *Diýäý, geple, geç* buýruk işliklerini ýöňkeme bilen üýtgedip ýazyň. Soňra olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Işligiň hökmanlyk şekili

Gymyldy-herketiň hökman ýerine ýetirilmelidigini ýa-da ýetirilmeli däldigini bildirýän aňladýan işliklere işligiň hökmanlyk şekili diýilýär.

Işligiň hökmanlyk şekili düýp işlikleriň yzyna *-maly, -meli* goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar.

Meselem: Öýe barmaly, meseläni çözmeli.

Işligiň hökmanlyk şekili ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Şonuň üçin gymyldy-herketiň kime, nämä degişlidigini bildirmek üçin at goşulmalary ýa-da şol gymyldy-herketiň kime, nämä degişlidigini bildirýän adyň özi getirilýär.

Meselem: Men almaly. Oraz barmaly. Öýe myhman gelmeli.

Işligiň hökmanlyk şekilinin ýoklugy *-maly, -meli* goşulmasyndan soň *däl* kömekçiniň üsti bilen ýasalýar.

Meselem: Biz şu gün türgenleşige barmaly däl.

Işligiň hökmanlyk şekili sözlemde habar ýa-da aýyrgyç hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Meselem: Biz öz garaşsyz Watanymyzy tüýs ýürekden söýmeli.

 111-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine işligiň hökmanlyk şekiliniň goşulmasyny goşup göçüriň.

1. Siz et... ömri ömür,
Siz et... döwri döwür.
 2. Hem garaş... men, hem göreş....
Göreşmek üçin hem bol... sagdyn.
3. Ile tämiz bolup görünmezden öň
Öz gözüne tämiz görünmelisiň.
 4. Adam bir-birine kömek et...,
Adam bir-birine et... ynam.

(K. Gurbannepesow).

🔔 **112-nji gönükme.** Salamaşmagyň edeplerini okaň, işligiň hökmanlyk şekiliniň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

1. Salam bermek sünnet, salam almak parzdyr..
2. Salam berende «Essalawmaleýkim» diýip, iki goluňy uzatmaly. Manysy «Size dynçlyk bolsun!».
3. «Waleýkimessalam» diýip jogap gaýtarmaly.
4. Eger-de iki adam biri-birine deň wagtda salam berse, onda olaryň ikisi-de «Aleýkim» diýmeli.
5. Märekede hemme kişä deň salam bermeli.
6. Salamy başga adamyň üsti bilen berip bolar. Oňa hökman jogap bermeli. Salam getirene we äkidene ýagşy dilegler etmeli.

🔔 **113-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine işligiň hökmanlyk şekiliniň goşulmalaryny goýup, teksti göçüriň.

El ýuwanynda, künd(?)gi çep eline alyp, sag eline akyt...
. Ýüz(?)ni sag elni bilen ýuw... . Ag(?)zyňy - burn(?)ňy çaykanynda şeýle et... . Öz(?)nem üç-üçden böl(?)p akyt...
Ýuw(?)p bolanyndan soň, elni silk... däl-de, el süp(?)rgije süp(?)r... . Aýagyňy ýuwanyň-da, çep elni bilen ilki sag aýagyňy ýuw... .

🔔 **114-nji gönükme.** Zerur ýerinde işligiň hökmanlyk şekiliniň ýoklugyny ýasap, ata-enäni hormatlamaklyga degişli edepleri göçüriň.

1. Ýanynda sesiňi pes etmeli.
2. Gyjytly söz diýmeli.
3. Adyny hem lakamyny tutmaly.
4. Ýanynda batly sözlemeli.
5. Ýüzüne bakyp sözlemeli.
6. Ýumşaklylyk, mylaýymlylyk bilen ýüzlenmeli.
7. Et ýa-da etme diýmeli.
8. Oturan tarapyna tüýkürmeli.
9. Ýanynda pyňkyrmaly.
10. Mähirli bolmaly.

(Ö. Mäterow)

Işligiň isleg şekili

Işligiň isleg şekili arzuwy, ahmyr etmegi, ökünmeği aňladýar. Ol düýp işlikleriň yzyna *-sady*, *-sedi* goşulmalarynyň goşylmagy bilen ýasalýar.

Meselem: Kömelek düşer ýaly ýagyş köpräk ýagsady. Goýnumyzyň ekiz guzlanyny jigim görsedi.

Isleg şekiliniň ýoklugy *-ma*, *-me* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: gursady-gurmasady, diýsedi-diýmesedi. Işligiň isleg şekili sözlemde habar bolup gelýär.

Meselem: Tizräk howa salkynlaşsady. Jigim okuwdan irräk gelsedi.

Işligiň isleg şekilinde gelen sözler menlik we senlik ýöňkemäniň goşulmalaryny iki gezek kabul edip bilýärler.

Meselem: *alsa-m-dy-m*, *gelse-m-di-m*, *alsa-ň-dy-ň*.

🔔 **115-nji gönükmä.** Köp nokatlaryň ýerine isleg şekiliniň goşulmalaryny goşup, sözlemleri göçüriň. Isleg şekilindäki isleg işlikleriň sintaktik hyzmatyny düşündiriň.

1. Hernä, hudaýym, uly ilin urşa gidenleri sag-salamat gel.... 2. Kakam meni halys gorkaklar hataryna geçiripdir-ow, meni hem goşunçylyga ýazaý...’lar. 3. Atamyň ýanynda men-de bol....

Maňa hem ynam bildirip, iş tabşyr...lar. 4. Hemişe şunuň ýaly çemen baglan.... 5. Şasenemi bir gör...m, myradyma ýet....m. Ähli dilde sözläp bil...m.

🔔 **116-njy gönükmä.** Sözlemleri göçüriň we işligiň isleg şekiliniň goşulmasyny kabul eden sözleriň sintaktik hyzmatyny düşündiriň. Olary morfologik derňew ediň.

1. Men hem şular ýaly samolýot ýasasamdym diýip, Myrat arzuw etdi. 2, Azadyň gahary gelýänini ejem düşünsedi. 3. Şol ýodajykdan ene hüwdüsi, çagajyklaryň şadyýan gülküsi eşidilýärdi. 4. Kalby şatlykdan dolup, kükregi-

ne bolsa, bir joşgunly gudrat girip, goltugyndan götersedi
(*N.Baýramow*).

5. Ak guş bolup uçsamdym,
Öz ilime düşsemdim,
Öz ilimiň suwundan,
Ganyp-ganyp içsemdim.

(*Läle*).

🔔 **117-nji gönükme.** Sözlemleri okaň we işligiň isleg şekilinin ýasalyşyny düşündiriň.

1. Eger kakam gelsedi, onuň papagyny geýerdim.
2. Sazy çalyp bilsedim, ol meni hiç mahal unutmazdy.
3. Olaryň sürüsine möjegiň çozandygyny bilsedi, ejem hökman kömege barardy. 4. Oglumyň geplänini, «kaka» diýip, gujagyna dolanyny görsedim, başga armanym gal-mazdy. 5. Wah, şumat kakam bolaysady, ojagyň başynda oturyp bileje çörek iýerdik. 6. Wah, maňa Humaýyň köle-gesi düşsedi, urşy bireýýäm gutarardym. 7. Erkin begense-di, menem begenerdim (*O.Ödäýew*).

İşligiň arzuw şekili

Arzuwy, dilegi, islegi aňladýan işliklere işligiň ar-zuw şekili diýilýär. Ol *-aýady*, *-äýedi* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: Belki, boş wadalardan dynyldygy *bolayady-da*. Baharymyz ýagynly gelip, dilegimiz ýerine *düşäýedi-dä*.

Seyregräk-de bolsa işligiň arzuw şekili *-asyň*, *-esiň*, *-asyňyz*, *-esiňiz*, we *-a*, *-e* goşulmalarýň kömegi bilen hem ýasalýar.

Meselem- Ýamanlyk ýüzüni görmäsiň. Nowruz baýramyňyz gutly mübärekg bolasyn!

Arzuw şekiliniň ýoklugy *-ma*, *-me* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: Belki, şu gije sowuk urmaýady. Ýylboýy çeken zähmetimiz zaýa bolmaýady.

Işligiň arzuw şekili ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýär.

Meselem:

Barlyk galyby

Birligi

Men gör-äýedi-m, al-aýady-m

Sen gör-äýedi-ň, al-aýady-ň

Ol gör-äýedi, al-aýady

Köplügi

Biz gör-äýedi-k, al-aýady-k

Siz gör-äýedi-ňiz, al-aýady-ňyz

Olar gör-äýedi-ler, al-aýady-lar

Ýokluk galyby

Birligi

Men gör-mäýedi-m, al-maýady-m

Sen gör-mäýedi-ň, al-maýady-ň

Ol gör-mäýedi, al-maýady

Köplügi

Biz gör-mäýedi-k, al-maýady-k

Siz gör-mäýedi-ňiz, al-maýady-ňyz

Olar gör-mäýedi-ler, ai-maýady-lar

Arzuw şekliniň goşulmasy goşulanda, işlikler dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik, dymyklaryň açyga öwrülmeke düzgünlerine boyun egdirilýär.

Meselem: görüş-görşäýedi, oňat okadaýady.

🔔 118-nji gönükmä. Sözlemleri okaň, arzuw şekilindäki sözleri tapyň we olaryň haýsy goşulmalar arkaly ýasalýandygyny düşündiriň.

1. Belki, iki gaçakçydan nyşan tapylaýady-da (*A. Gowşudow*). 2. Näçe günden bəri ukusyndan ganyp bilmän gelýän

adamlar, belki, billerini ýazaýadylar (*B.Hudaýnazarow*). 3. Gözel şähre gideninde gowy bolaýady-da. 4. Mugallym Sülgüne soragy beräýedi-dä (*B.Hudaýnazarow*). 5. Akylyly söz. Goý gitsin! Belki, başa baraýady (*G.Gurbansähedow*). 6. Öýe gaýdar ýaly, professor leksiýasyny irden gutaraýady-da (*G.Gurbansähedow*). 7. Balkan pälwan hem öz arzuwyna ýetäýedi-dä (*S.Jepbarow*).

🔔 **119-njy gönükme.** Sözlemleri göçürüň, işligiň arzuw şekiliniň goşulmalaryny kabyl eden sözleriň haýsy sözlem agzasydygyny görkeziň.

1. Belki, Orazguly akyllyna aýlanaýady. 2. «Indi ol hem meniň Hangeldimden ötünç soraýady» diýip, Bike eje ýene-de gözleriniň ýaşyny öz erkine goýberdi. 3. Çerkez Batman aganyň gizlän zadyny tapaýady-da (*G.Gurbansähedow*). 4. «Eger-de guýynyň düýbünde gyzyly bar bolsa, ony saklap ýatan aňdarha-da bolmaly» diýip, başga biri welilik sataýady-da. 6. «Guýynyň düýbünü indiden beýläk gazmak howply» diýip, ol Ýusup baýa mälim edäýedi-dä (*B.Hudaýnazarow*). 7. - Aý, häzirbegjan begi dostluk gepini, belki, senden eşidäýedik. 8. Bezirgen ineriň başyny çekip duraýady-da («*Görogludan*»).

🔔 **120-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine işligiň arzuw şekiliniň goşulmasyny goşup, sözlemleri göçürüň. Arzuw şekiliniň goşulmasyny kabul eden sözleri sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. Indiki poçta bilen Soltanjemalyň adyna-da bir hat gel...-dä.

2. Munça zähmet siňdirenligine görä, belki, süýji suw çyk...-da.

3. Şäheriň salkyny bilen başlanan işdir, belki, gyzyş...-da (*B.Hudaýnazarow*). 4. Belki, başlyk Çopan aga nazaryny dik...-de. (*B.Hudaýnazarow*). 5. Süýnüp barýan gara ýylan guşuň höwürtgisine girmä...-dä (*N.Baýramow*). 6. Wagyznesihata güp ynanyp, ýüregine düwen pikirinden dänmä...-

dä. 7. Ol Nury işanyňkyda myhman bolup, özi üçin amatly howa garaş... . 8. Obanyň gallaç adamlary malyny talap, öýüne ot ber...-dä, onda nätjek (*H. Garabayew*).

🔔 **121-nji gönükme.** *Dur, gör* sözlerine arzuw şekiliniň barlyk we ýokluk galybynyň goşulmalaryny goýup olary ýöňkeme bilen üýtgediň.

Işligiň nämälim şekili

Gymyldy - hereketiň belli bir wagtda bolandygyny bildirmän, diňe gymyldy- hereketiň, işiň adyny aňladýan işliklere işligiň nämälim şekili diýilýär.

Işligiň nämälim şekiliniň barlyk we ýokluk galyby bolýar. Onuň barlyk galyby düýp işligiň soňuna *-mak, -mek* goşulmasy goşulmak arkaly ýasalýar.

Meselem: Ýazmak, okamak we ş. m.

Işligiň nämälim şekiliniň ýokluk galyby düýp işligiň soňuna *-mazlyk, -mezlik* goşulmasy goşulmak bilen ýasalýar.

Işligiň nämälim şekili hereketiň adyny aňladýanlygy üçin, atlar ýaly ýöňkeme we düşüm bilen üýtgäp bilýär. Düşüm bilen üýtgänligi sebäpli sözlemiň her hili agzasy bolup bilýär.

Meselem: Okamak örän peýdaly (okamak - eýe). Oraz okamagyň peýdalydygyna düşündi. (okamagyň-aýyrgyç). Gözel okamaga gitdi. (okamaga-doldurgyç).

Işligiň nämälim şekiliniň ýöňkeme bilen üýtgeýşi.

Okamagym	okamagymyz.
Okamagyň	okamagyňyz.
Okamagy	okamagy.

Işligiň nämälim şekiliniň düşüm bilen üýtgeýşi.

Baş düşüm:	ýazmak.
Eýelik düşüm:	ýazmagyň.
Ýöneliş düşüm:	ýazmaga.

Ýeňiş düşüm:	ýazmagy.
Wagt-orun düşüm:	ýazmakda.
Çykyş düşüm:	ýazmakdan.

🔔 **122-nji gönükm.** Böleklerden işligiň nämälim şekilini tapyň we aşagyny çyzyň.

1. Her bir adam üçin sap ýürekli bolmak – mun..ň özi jemgyýetiň bähbidine ýaşamak, öz bähbidini umumy bähbit üçin pida etmek diýmekdir (*N. Ogaryow*).

2. Alymlaryň tassyklamagyna görä, dolan Aý diňe adamlara we ösümlüklere däl, eýsem metala-da täsir edýärmiş (*A. Öräýew*).

3. Il içinde “Goňşyokara bolmak” diýen durnukly söz düz..mi bar.

Onsoň manysy goňşy bilen duz-emekli, ysnyşykly aragatnaşyk etmegi aňladýar (*S. Atanýazow “Edepnama”*).

🔔 **123-nji gönükm.** Nokatlaryň ýerine işligiň nämälim şekil goşulmasyny goýup göçüriň.

1. Hawwa, kim nirede gerekli bolsa ,
Onuň şo ýerde hem bol...y gerek....

2. Biriniň arzuwy - ýalňyş düzet...,
Biriniň arzuwy - ýalňyşsyz ös....
Iki arzuwuň hem arzuw kemi ýok,
Ýaşasyn düzet...,
Ýaşasyn ös...!

3. Garaş...a umyt berse geljegim,
Göreş...e gaýrat berýär geçenlem.

4. Göreş...de bolsa bagtyň deň – ýary
Sagatlykda dälmi galany bagtyň?

5. Bagtylynyň öz bagtyn duý...y üçin
Ýatla...y gerek bagtsyz wagtyny.

6. Şeýle bir synagdan geçipdir olar –
Ölmekligem kyndy,
Ölmezligem kyn...

7. Dymyp otur...y başarmagam bir
Sungat däl diýene ynanmaýan men...

(K. Gurbannepesow).

🔔 **124-nji gönükmä.** Işligiň nämälim şekiliniň soňunda nähili goşulmalaryň gelenini anyklaň.

1. Ýurduň ykdysadyýetiniň ösmegi, söwda gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy hem güýjemegi medeniýetiň, ylmyň ösmegini-de talap edipdir. (N. Baýramsähedow «Gündogaryň beýik danalary»).

2. Jerenjik şunuň ýaly gyzjagazlaryň arasyna düşmegine we özüniň kiçijekligine garaman, eýýäm gopuz çalyň bilýändigini görkezmegini arzuw edip ýördi (H. Derýaýew «Saýlanan eserler»).

3. Çay demlenenden soň döreyän köpürjige üns bermeli. Eger köpürjik emele gelen bolsa, onda çay kadaly demlenipdir, suwy gaýnatmagyň we demini aldyrmagyň wagty takyk ýerine ýetirilipdir... (W. Pohlekin «Çay»).

🔔 **125-nji gönükmä.** Okaň we göçüriň. Işlik şekillerini tapyp, aşagyny çyzyň.

NANYŇY

Goşgudan berse-de ykbal,

Goşgudan öň

adam bolmagyň hökman!

Şygyr bilen uly ynsap birikmän-

Şahyr-da, ynsan-da bolmaýşyň besdir.

Gülüber, işläber, saýraber, şahyr.

Hyjuwyň hiç haçan bolmasyn ahyr!

Bäşinji müçede diýdirip jahyl,

Dünýäniň mährinden
Doýmaşyň besdir.

Şygyr atylmaly! Ýeňmeli şygyr!
Şoňa arkalanýar her köýen bagyr.
Döwrüň arkasyna düşen her ýagyr
Şondan em almaly!
Ýalňyşyň besdir.

Öýünde heňläp dur
Bäş şkof kitap –
Puşkin, Baýron ýatyr daş ýaly gatap,
Kerbabaýew dik dur iç-bagry tütäp...
Kitaplaryň diňe arkasyn sypap,
Saraýyň goýny dek
Synlaşyň besdir (*K. Gurbannepesow*).

🔔 **126-njy gönükmä.** Berlen teksti okaň we göçüriň. Işlik şekillerini tapyň we aşagyny çyzyň.

Urşy görmek ýaly agyr zat ýok bolsa gerek, hatda uruş diýen sözi ýazmagam kyn. Uruş belasynyň adamzadyň gerdene salýan ýarasynyň nähili agyrdygyny taryh gowy bilýär.

Grek taryhçysy Geradot baryp başinji asyrda şeýle ýazypdyr: «Diňe aklyndan azaşanlar dünýä uruş getirer. Parahatçylyk döwründe atalaryny ogullary jaýlaýar, uruş döwründe bolsa atalar ogullaryny jaýlamaly bolýarlar». Munuň özi düşündirişe mätäç däldir (*K. Taňrygulyýew «Saýlanan eserler»*).

🔔 **127-nji gönükmä.** Okaň. Işlik şekillerini tapyň we saýlap depderiňize göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleri morfologik derňew ediň.

1. Haçan-da özüňizde çakyzany duýsaňyz we derrew alma iýseňiz, ol derdiň güýjüni gaçyrar. Alma gijesi-

ne parahat ukyny üpjün edýär. Günortanlyk nahardan öň iýlen alma içegäni arassalaýar. Eger-de içiň ýygy-ýygydan ýellense, günde üç wagtyňa – iýmitden öň bir käse turşy almanyň şiresini içseňiz kömek eder. Iýmitden soňky iýlen gaty alma dişi iýmit galyndylaryndan arassalaýar (Gazetden).

2. Atgulak, umuman, aşgazan üçin iň peýdaly ösümlikleriň biri. Türkmenleriň ony iýmit hökmünde ulanmagy hem şonuň üçin bolsa gerek. Atgulagyň tohumy hem dermandyr. Ony suwda gaýnadyp içseň, iç sanjylamasynda peýdasy deger (Gazetden).

3. Umuman, dümew (gripp) aýak üstünde geçirilmeli ýada özbaşdak bejergi bilen gutulmaly dert däldir. Onuň bejerilişi diňe lukmanyň gözegçiliginde amala aşyrylmalydyr. Sebäbi bu keseliň agyrlıgy onuň adam organizminiň iň işjeň agzalaryna zeper ýetirip bilijiligindedir (Gazetden).

4. Men bize duldegşir goňşy bolup gelen täsin bir maşgala barada gürrüň bermekçi. Şol goňşular bilen has içgin tanyşlyk açyşymyzdan, olaryň bizi, biziň olary myhmançylyga çagyryşymyzdan gürrüň bermekçi (B. Hudaýnazarow «Ynsabyň yzasy»).

 128-nji gönükme. Göçüriň. Aşakdaky pähimlerden işlik şekillerini (zaman şekillerini) tapyp, olaryň aşagyny çyzyň.

Lukman Hekimiň nesihatlary

Naharlananyňyzdan soň hem-de hammama düşeniňizden soň suw içmezlige çalyşyň.

* * *

Eger süýde gant atyp içseňiz, ýüzüňiziň reňki tazelener. Ol aýratynam zenan maşgalalara gowuy täsir edýär.

* * *

Kellagyrsy bolanlar süýt içmesinler, çünki bu olara

ýaramaýar. Gulagy şaňlaýan, baýy aýlanýan adamlar hem süýt içmekden gaçarak dursalar gowy bolar.

* * *

Üsgülewiklilere geçi süýdüni içmeklik örän ýaramlydyr.

* * *

Iýmitden zähärlenenlere süýt içirilse gowy peýda berer.

* * *

Anginalylar üçin kelemiň suwy bilen künji ýagy garylyp bokurdak çaykalsa, oňat nepi deger.

* * *

Bir ýeriň ýananda oňa ýumurtga çalsaň, teniňiziň awusyny azaldar, janyňyz aram tapar.

* * *

Myssaran badamjandan nahar taýýarlamak adam üçin ýaramsyzdyr. Ol ýüz keşbiňi garaldýar, teniňi saraldýar, ýüzünde düwürtikleriň döremegine getirýär.

* * *

Ýiti günüň çoguna ýüzüň ýananda oňa ýumurtganyň agyny çalmak gerek.

* * *

Sogany juda köp iýýän adam ukusyna örän agyr bolýar.

* * *

Guduzlan itiň ýaryp, teniňe zeper ýetiren ýerine soganyň suwuny duza garyp çalmaly.

* * *

Dabanyň-ökjäh ýarylanda oňa towuk ýagyna sogan suwuny garyp çalsaň, ol tiz biter gider.

(Gazetden)

🔔 129-njy gönükme. Işligiň nämälim şekiline degişli baş sany sözlem tapyp depderiňize ýazyň.

GOŞMA IŞLIK

Goşma işlik, köplenç, iki sözden ybarat bolýar. Onuň birinji sözi goşma işligiň esasy manysyny aňladýan atdan ýa-da işlikden bolup, ikinjisi bolsa dürli işlik şekilinde gelýär. Goşma işligiň esasy manysyny aňladýan söze esasy söz, ikinjisine bolsa kömekçi işlik diýilýär. Goşma işligiň esasy sözi kömekçi sözüň öňünden gelýär we olar goşulman ýazylyrlar.

Meselem: Tankyt etdi, üstün çykdy, dowam etdi, okap berdi, haýran galdy.

Esasy sözün haýsy söz toparyna degişlidigine görä goşma işlikler iki topara bölünýärler.

1. Esasy sözi atlardan bolan goşma işlikler: *harç etdi, tamam boldy, salam berýär.*

2. Esasy sözi işliklerden bolan goşma işlikler: *öwsüp dur, okap ýör, garaşyp dur, gelen bolýar, zeyrenmäge durdy.*

Goşma işlikler sözlemiň dürli agzasy bolup bilerler.

Meselem: Biz biri-birimiziň ýüzümize syrly seredişip goýduk. (N. Saryhanow.) Men onuň okap ýörendiginden habarsyzydym. Jeren bu inçe hünäri yhlas edip öwrendi.

🔔 130-njy gönükme. Okaň goşma işlikleri sözlem içinde getirip soňra depderiňize ýazyň.

Gürrüň berdi, hormat etdi, satyp geldi karar etdi, beýan etdi, teklipt etdi, dynman işledi, sözlemäge durdy, çözmäge başlady.

🔔 131-nji gönükme. İşlikleri okaň we goşma işlikleri tapyp depderiňize göçüriň.

Kömekleşdi, beýan etdi, kömek berdi, aýtdy, gürrüň berdi, sanady, jogaby gaýtardy, synlady, pikir etdi, pikirlendi, ýardam etdim, işleýär, okaýar, gahar etdi, gaharlandy, tagam tapdy, tagam aldy, lezzet aldy, gulak saldy, diňledi, göçürdi, çydam etdi, çydady.

Goşma işlikleriň manylary boýunça toparlara bölünişi

1. *Başlady, ugra, dur* kömekçi işlikleri arkaly hereketiň baş-lanandygy aňladylýar.

Meselem: Eýýäm meýdanyň ýüzi *ýagtylyp başlapdy*. (P.Korýagin.) Ejegyz oturyp, bedresiniň içini *ýuwmaga durdy*. Ol işe ýürekli *ýapysmaga adaty edip ugrady*. (A.Durdyýew.)

2. *Dur, ýatyr, ýör, otyr* ýaly kömekçi işlikler arkaly hereketiň dowamly-lygy görkezilýär.

Meselem: - Sorasynlar, şol bir diýjegimi *diýip duraryn*. (N.Saryhanow.) Olar ýañadandan samolýot *ýasamaga durdular*. Baryp görseler, Doýdugyň arpasynyň bir zolak ýeri *ýer bilen ýegsan bolup ýatyr*. Aýna arkasyny öýe berip tikine *güýmenip otyrды* (B.Kerbabayew). Gijä galan pagtaçylar bolsa heniz hem gowaçalaryny *suwaryşyp ýörler*.

Gel, git, bir kömekçi işlikler arkaly hereketiň amala aşyşy we ugry aňla-dylýar.

Meselem: Suw *mesäp barýar*. Altyn görkezilen harplary belläp, biri-birine *goşuşdyryp barýar*. (A.Durdyýew.)

3. *Bol, gutar, goýber, gir, gal, geç, çyk, goý* kömekçi işlikler arkaly hereketiň tamamlanandygy aňladylýar.

|| **Meselem: Annaguly çayıny içip boldy. Aknabat eje begenip gitdi(A.Durdyýew.)**

🔔 **132-nji gönükme.** Sözlemleri göçürüň, goşma işlikleri sözlem agzasy hökmünde derňäň. Goşma işlikleriň manylaryny düşündiriň.

1. Altyn Annagulynyň ýüzüne ýylgyryp seretdi-de, bedräniň bagyny külterlemäge durdy. 2. Meret haltany alyp, tamyň güneş ýüzüne çykdy, tama arkasyny berip, aýnadyr ýolgujy alyp, sakgalynyň eteklerini ýolmaga oturdy. 3. Senden boldy, “Ýaş oglanyň göwnüne degme, goý girsin, özi ýaly oglanlar bilen girýärler” - diýdiň durduň. 4. Aknabat eje begenip gitdi. 5. Ýorgana salmak üçin ýygnap ýören ýüňüni düýdüp çykdy. 6. - Aýt, ogluň mes gezip ýördi. 7. - Aýuw, Meret, indi nirä barýarsyň, çayıň bolsa gaýnap dur-la. 8. Ejegyz suwuň başynda çommalyp oturyp, elini ýuwuşdyran bolup, jogaba garaşdy (A.Durdyýew).

🔔 **133-nji gönükme.** İşlikleri okaň we goşma işlikleri tapyp, olaryň aňladýan manylaryny düşündiriň. İşlikleri sinonimik hatarlar esasynda toparlara bölüp ýazyň.

Nusga: sanady, sanap çykdy.

Kömekleşdi, beýan etdi, kömek berdi, aýtdy, gürrüň berdi, jogap berdi, sanady, jogaby gaýtardy, sanap çykdy, synlady, pikir etdi, pikirlendi, ýardam etdi, okap ýör, işleýär, okaýar, gahar etdi, işläp ýatyr, gaharlandy, tagam tapdy, tagam aldy, lezzet aldy, gulak saldy, diňledi, göçürdi, göçürip aldy, ýazyp aldy, işläp ýör, ýazyp ýör, ýazyp çykdy, gazaplandy, gazap etdi, çydam etdi, çydady.

🔔 **134-nji gönükme.** Sözlemleri göçürüň. Goşma işlikleriň aňladýan manylaryny anyklaň. Olaryň ýokarsyndan haýsy soraga jogap bolýandygyny ýazyň. Goşma işlikleri sözlem agzasy hökmünde derňäň.

1. Çarynyň sözlerini biperwaýlyk bilen diňläp duran Perman:

– Bolýar, bolýar, eşiden bolsaň, gowy edipsiň. Ýör onda, gideli -diýip, ýöräp ugrady.

– Oýun edýän-laý, eşitme nire - diýip, Çary onuň bilen gapdal-laşyp barşyna çynlakaý gürläp başlady. – Men seni gözläp çykdy. ...Görsem, sen Jahan bilen gürlleşip dursuň. 2. Onsoň, ardynjyrap, ürküzmeli boldum. 3. Perman Çarynyň sözlerine penwaýsyzlyk bilen jogap berdi.

4. ... Başdan eşidemok diýen bolsaň, baryny aýdyp bererdim. 5. Bu wakany on bir gezek Çarynyň özi oňa gürrüň edip beripdi. 6. Men ynjalyp oturyp bilmedim. 7. Bir gyrada öz oý-pikirleri bilen mübtela bolup, bu edilýän gürrüňleri diňledi oturdy. 8. Ebtı agdyk görünýärdi, göwnüçökgünlik, tukatlyk, basmarlandygy bildirip durdy (A.Gowşudow).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Goşma işlikler nähili ýasalýar? Mysallar bilen düşündiriň.
2. Goşma işlikler nähili manylarda gelýärler? Olaryň aňladýan manylaryna degişli 3-4 mysal aýdyň.

Işlikleriň morfologik derňew edilişi

Derňewiň meýilnamasy

1. Söz topary. Umumy manysy.
2. Morfologik düzümi (ýasaýjy, üýtgediji goşulmalar).
3. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy

Men şu eseri *okamaly*.

Okamaly: - işlik: 1) hereket aňladýar: 2) *oka*, täs. geçirýän işi., hökm., şekil. 3) *näme etmeli?* - diýen soraga jogap bolýar - habar.

 135-nji gönükme. Teksti göçüriň. Onuň haýsy eserden alnandygyny anyklaň we oňa sözbaşy goýuň. İşlikleri tapyň we morfologik we sintaktik taýdan ýazuw arkaly derňäň.

Japbaklar olary näçe gaýtarsalar-da, näçe öwseler-de, näçe goşsalar-da, taýçanaklar olaryň meýilllerine görä hereket etmediler.

Japbak öz Garlawajyny başyndan aýlamak isledi.

Ýapbak öz Ülkerini alabeder keçesini sypyrmak isledi.

Mapbak öz atynyň guýrugyny, gulagyny öz sygyrlaryna meňzetmek isledi.

Onda Topbak aýtdy.

– Ah-ow, gardaşlar siz oýlanyp görüň! Bu janawarlarda ýazyk ýok ahyry! Olar şindi baş görmändir, seýislenmändir, toý märekesine girmändir. Eger at edinjeğiňiz çynyňyz bolsa, bulary biraz idetmeğiňiz, terbiýelemegiňiz gerek.

🔔 **136-njy gönükmä.** Goşgyny labyzly okaň, şonda dyngy belgileriň goýlan ýerinde säginmegi, goşguda beýan edilýän pikire görä äheňiňizi üýtgetmegi ýatdan çykarmaň. Işlikleri tapyň we olary morfologik taýdan derňäň.

Ala bahar

Soňlandy gýş möwsümi,
Tamam gysgajyk fewral.
Garabilden öwüsýär,
Mymyjak, yssy şemal.

Gyşyň ezýetin çeken,
Ýer bugaryp gerinýär.
Garyň astyndan çykan,
Gök gyrgyçlar görünýär.

Ösýär ýaz yssy şemal,
Geýmin çalşyrýar zemin.
Ýerde galan garlary,
Şemal sorýar gant kimin.

(N. Rejebow)

Işlikleri gaýtalamak üçin soraglar

1. Düýp işlik we ýasama işlik diýip nähili işliklere aýdylýar? Işlikler haýsy söz toparlaryndan ýasalýar? Mysallar getirin.
2. Şada we goşma işlikleriň tapawudyny düşündiriň.
3. Täsirini geçiryän we geçirmeýän işliklere 2-3 sany mysal getirin.
4. Işligiň şert şekili haýsy goşulmanyň goşulmagy bilen ýasalýar? Mysallar getirin.
5. Işligiň buýruk şekiliniň ýoklugy haýsy goşulmanyň kömegi bilen ýasalýar? Mysallar getirin.
6. Işligiň hökmanlyk şekili haýsy goşulmanyň kömegi bilen ýasalýar? Mysallar getirin.
7. Işlik şekilleriniň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

KEM IŞLIKLER

-dy, -di, -dyr, -dir, -dur, -dür, -myş, -miş, -muş, -müş, -ka, -kä goşulmalary goşulan sözlere işliklik nyşanyny berýärler. Olar at, sypat, hal sözlere goşulýarlar we goşulan sözüne öten, häzirki zamanlaryň manysyny berýärler.

Kem işlikleriň goşulmalary atlara, sypatlara, sanlara, hallara goşulmak bilen, olara haýran galmak, çak etmek, ýañsa almak, nygtamak ýaly goşmaça many öwüşginlerini berýärler. Kem işlik goşulmalaryny kabul eden sözler sözlemiň habary hyzmatynda gelýärler.

Meselem: Onuň barmaklarynda hatara ýüzükdi. (B.Kerbabayew) Gözleri gökdi. (B.Seytükow) Wiý, Babam, senmidiň?...

Kem işlikler ýönkeme hyzmatynda gelýän degişlik goşulmalaryny kabul edýärler.

Men okuwçydym	Biz okuwçydyk
Sen okuwçydyň	Siz okuwçydyňyz
Ol okuwçydy	Olar okuwçydylar

Men ýaş ekenim	Biz ýaş ekenik
Sen ýaş ekeniň	Siz ýaş ekeniňiz
Ol ýaş eken	Olar ýaş ekenler

🔔 **137-nji gönükme.** Okaň, sözlemleriň habarlaryny göçürip, haýsy söz toparyndandygyny ýaýyň içinde görkeziň.

1. Ol adam özüniň şeýle daýawlygy ýaly hem agrasdy, ýolda-yzda köp gepläp ýörmegi ýa-da hiňlenmegi halamazdy. 2. Bu adam obanyň hormatly miraby Atanazar agady. 3. Atanazar aga şeýle süýji dilli adamdy. 4. Meniň owlak-guzy bakýan wagtymdy. 5. Meniň ýaşym az hem bolsa, Enäniň şol igenji maňa ýeterlikdi. (*H.Ysmaýylow*). 6. Aslynda, ol gyrmlydy Çerkeziň barýan jülgesiniň ugrunda bolman, ikinji bir deräniň ugrundady. 7. Çerkez şol gyrmlyda golaýlanda, howa tüm garaňkydy. Asmanda aý hem ýokdy. 8. Çerkeziň göwnüne bolmasa, olar bilen arasy indi taýak salymdan daşda dälidi. 9. - Ýogsa-da, hälki aýdyma gygyran sen dälmidin? 10. Taýhara bakan haýdap gelýän Çerkezdi. 11. - Hywada goýun gymmatmyş. 12. - Goýun bakmak aňsat iş dälidir. Oňa it gerekdir, eşek gerekdir. Gumda, uzak gyrda guýy gerekdir. Ol iş Japbaklaryň çygryndan daşarydyr (*B.Kerbabaýew*).

🔔 **138-nji gönükme.** Sözlemleri okaň we ýazyň. *-dy, -di* goşulmalarynyň nähili sözlere (haýsy söz toparyna) goşulandygyny aýdyp beriň.

1. Klubymyz köneje bolsa-da, getirilýän kinolaryň kemi ýokdy. 2. Ol görenimiz rus-türk urşy hakdady. 3. Ol zatlar öňki totalitar düzgünine degişlidi. Hawa, hut şeýledi. 4. Nöküs döwlet uniwersitetiniň başky kurslarynda okap ýören ýyllarymdy. 5. Ýaz aýlarydy. Howa maýyldy.

🔔 **139-njy gönükme.** Göçüriň. Berlen teksden kem işlikleri we işlik şekillerini tapyň, we olaryň aşagyny çyzyň.

Gündogaryň beýik ogly Sagdynyň dünýä parahatçylygy baradaky şu setirleriniň 100 dile terjime edilip, Birleşen

Milletler Guramasynyň gapysynda asylyp goýylandygyny ýaňy eşitdim:

Adamzat diýmeklik- milliard adamlañ
Bir göwrä düzülen bogunlarydyr.
Şolardan birini dert eýlese –
Beýlekileriniň-de boguldygydyr.

Bu fakt diňe Sagdy üçin däl-de, bütin jahan poeziýasy üçin iň beýik serpaýdyr. (K. Gurbanpesow)

-dy, -di kem işligi

İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözle-
re kem işligiň **-dy, -di** goşulmasy goşulanda, onuň
sonuňdaky **y, i** sesleri olluk ýöňkemäniň birliginden
başgasynda dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem, dok-dum, dokduň, dokdy, dokduk,
dokduňyz, dokdular.

Soňlary **y, i** seslerine gutaran, birinji bogny do-
dak çekimlili sözlere **-dy, -di** kem işlik goşulmasy go-
şulanda, (şol) sesler dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: dury-durudy, süri-sürüdi.

-dy, -di kem işliginiň ýoklugyny ýasamak üçin däl
kömekçisi ulanylýar.

Meselem: Men işçidim. Men işçi däldim.

🔔 140-njy gönükme. Köp nokarlaryň ýerine **-dy, -di** goşulma-
laryny goşup, sözlemleri göçürüň.

1. Biziň beýle ýagdaýa düşenimizden ýoldaşlarymyzyň
bihabar bolmagy mümkin. 2. Gulluk wagty..., kislorody
gutaran bolmagy mümkin... 3. Bu ýerlerde suwuň aşagy
durşuna harabaçylyk... 4. Suwa gaçan ýerimem gäminiň
düýbi... . 5. Biziň indiki bolşumyz jan-howlumyza edilýän
hereket..., adatdan daşary zat... . (G.Hydyrow)

🔔 141-nji gönükme. Berlen sözleriň haýsysy kem işlik, haýsysynyň

işligiň öten zaman şekiline degişlidigini anyklaň. Olaryň 10 sanysyny sözlem içinde getiriň.

Gördüm, ýokdular, gaçdylar, gördüňiz, doludy, gidipdi, okady, düzdük, mugallymdyň, zordy, galypdy, diýdi, aýdypdy, aýtdylar, gurduk, ýüzlendim, gazyşdy, barladyňyz, ýokdum, sürdüler, senmidiň, barmydy, geýindi, oýlanypdym, çagyrdylar, gowurdym, sowurdy, bolupdy, ordum, kowduň, sowupdy, azdy, dilçidi, bilimlidiler, awçydy, mergendiňiz, süpürdik, guýdy.

🔔 142-nji gönükme. Garaşydy, ýokdy, köpçülikdi sözlerini ýöňkeme bilen üýtgedip ýazyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

🔔 143-nji gönükme. Okaň, sözleleriň habarlaryny göçürüp, haýsy söz toparyndandygyny ýaýyň içinde görkeziň.

1. Ol adam özüniň şeýle daýawlygy ýaly hem agrasdy, ýolda-yzda köp gepläp ýörmegi ýa-da hiňlenmegi halamazdy. 2. Bu adam obanyň hormatly miraby Atanazar agady. 3. Atanazar aga şeýle süýji dilli adamdy. 4. Meniň owlak guzy bakýan wagtymdy. 5. Meniň ýaşym az hem bolsa, Enäniň şol igenji maňa ýeterlikdi (H. Ysmaýyłow). 6. Aslynda, ol gyrmlydy Çerkeziň barýan jülgesiniň ugrunda bolman, ikinji bir deräniň ugrundady. 7. Çerkez şol gyrmlyda golaýlanda, howa tüm garaňkydy. Asmanda ay hem ýokdy. 8. Çerkeziň göwnüne bolmasa, olar bilen arasy indi taýak salymdan daşda dälidi. 9. – Ýogsa-da hälki aýdyma gygyran sen dälmidiniň? 10. Taýhara bakan haýdap gelýän Çerkezdi (B. Kerbabaýew «Yhlasa-myrat»). 11. – Hywada goýun gymmatmyş. 12. – Goýun bakmak aňsat iş dälidir. Oňa it gerekdir, eşek gerekdir. Gumda, uzak gyrda guýy gerekdir. Ol iş Japbaktaryň çygyryndan daşarydy (B. Kerbabaýew «Japbaktar»).

🔔 144-nji gönükme. Teksti okaň. Tekst sözleýişniň haýsy görnüşine mysal bolup biler. –dy, –di goşulmalar goşulan sözleri saýlap

göçüriň we olaryň haýsy biriniň öten zaman işlik şekiline degişlidigini, haýsysynyň kem işliklere degişlidigini anyklaň.

Kitaphana belentde oturdylan penjireleriniň öňi demir gözenekli kiçiräk dört burç otagda ýerleşýärdi. Howanyň yssydygyna garamazdan, sakçy goja köne halynyň üstünde goýun derisinden tikilen possunyna çolanyp otyrdy. Onuň öňündäki oýulyp haşamlanan çaklaňja tagtanyň üstünde ullakan kitap açyk ýatyrdy. Gapdalynda-da onuň kitap okap berijisi hem göçürijisi bolan ýaş ýigit otyrdy. Gözi haýallan goja indi okamakdanam, ýazmakdanam mahrum bolupdy. Garrylykdan ýaña kellesi saňnyldap duranam bolsa, onuň aňy ýerindedi, geçip giden uzak ýyllaryň wakalary hakydasynda daşa ýazylan ýalydy. Ol bilýän zatlaryny sözlemme-sözlem aýdyp berýärdi. Göçüriji hem olary gaýtalap, gamyş galamyny kümüş syýadana batyryp, arap harplaryny nagyş ýaly owadanlap, ullakan kitaba ýazýardy. (W. Ýan «Jelaletdin»).

🔔 **145-nji gönükmе. Sözlери okaň, кем işlikleri tapyň we aňladýan manýlaryny we sintatik hyzmatyny düşündiriň.**

1. Ol wagtlar gaplaň derisi ýaly depeleriň üsti ýuka gar bilen ýapylypdy (*B.Hudaynazarow*). 2. Artyk hataryň ýeňsesini syryp geçmekçidi. 3. Näme bolsa jähennem, seniň sesiňden dynsamdym. 4. Ol Artykdan habar bilmekçidi. 5. Men seniň ýanyňa, ynha, şu ýigit bilen barypdym. 6. Çerkeziň gapylaryna çykyp, garap duranyny görende, küýüne ýok zatlar getiripdi. 7. Wah, şol kekenejik ýene bir bize düşsedi. (*B.Kerbabaýew*). 8. Bu soragy her bir adamyň ýüzünden okabermelidi.

-dyr, -dir, -dur,- dür kem işligi

|| **-dyr, -dir, -dur-, -dür kem işligi goşulan sözüne işlik nyşanyny berýär we gymyldy-hereketiň häzirki zamana degişlidigini aňladýar.**

Meselem: Özbekistan garaşsyz, demokratik döwletdir. Orazyň kakasy agronomdyr.

-dyr, -dir, -dur, -dür kem işligi goşulan sözüne gümansyratma ysyny hem berýär.

Meselem: Uzakdan görünýän arpadyr. Şähere barýan ýol uzakdyr...

-dyr, -dir goşulmasy köp bogunly we çekimlisi dodaklanmaýan bir bogunly, *-dur, -dür* goşulmasy bolsa dodak çekimlili bir bogunly sözlere goşulýar.

Meselem: Haly inlidir, ýa jaý dardyr. Tawus owadan guşdur. Gyzylgum uly çöldür.

Kem işligiň goşulmasyny kabul eden sözler ýöňkeme bilen üýtgeýärler. Ikinji ýöňkemäniň birliginiň we köplügininiň goşulmasyny kabul edende, kem işligiň goşulmasy düşürilip aýdylýar, we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: *Oýunçydyryn, oýunçy(dyr)syň, oýunçydyr, oýunçydyrys, oýunçy(dyr)syňyz, oýunçydyr(lar).*

-dyr,-dir,-dur,-dür kem işligiň ýoklugy *däl* kömekçisi arkaly ýasalýar we ýöňkeme bilen üýtgeýär.

Meselem: Men boş däldirin. Sen boş dälsiň...

-dyr, -dir, -dur, -dür goşulmalary, işligiň mälim geljek zaman hökmanlyk şekillerine hal işliklere, ortak işliklere goşulýarlar.

Meselem: Okuwdan soň synp ýygnagy boljakdyr. Oňa synpdaky ähli okuwçylar gatnaşmalydyr. ýygnaga ene-atalar hem gelipdir.

🔔 146-njy gönükme. Okaň we *-dyr,- dir,- dir,- dür* kem işligini tapyň.

Haýwana mahsusdyr aç baş, dynç gulak
Ynsana mahsus zat – döretmek, gurmak.

(*K.Gurbanpesow*).

Magtymguly, set açandyr,
Bu döwran senden geçendir.

Üstünden ilin geçendir,
Niçik geçer halyň seniň?

(Magtymguly).

Mollalar öwerler ol kyýamaty,
Goýsalar, bu ýagty jahan ýagşydyr.

(Zelili).

Adam ömri hem uzyn hem keltedir,
Ýana – ýana tamamlanýan peltedir.
Ölen günü oňa öldi diýmänler,
Onuň ýaşyn kesgitlejek ertedir

(A. Gurtgeldiyew)

🔔 **147-nji gönükmä.** Aşakdaky berlen böleklerden *-dyr, -dir, -dur, -dür* kem işligini tapyň we olaryň haýsy söz toparyna goşulyp gelendigini anyklaň.

1. Baglar miwe bişende,
Başyn egende päkdir.	3. Şahyr jepalar çekip,
Şygyr ýazanda päkdir.
2. Ene säher çagasyn,
Ýüze sylanda päkdir.	4. Daýhan çişen tohumy
Ýere atanda päkdir.

(G. Ezizow).

5. Çyn bilen ýalanyň arasy daşdyr,
Daş bolsa- da bular iki gardaşdyr.
Bu iki gardaşyň – iki doganyň
Biri doly başdyr ,
Biri boş başdyr.

(A. Gurtgeldiyew) .

🔔 **148-nji gönükmä.** *-dyr, -dir, -dur, -dür* kem işlik goşulmalaryny nokatlaryň ýerine goýup göçürüň.

1. Biz şeýle ayz galmyş ýalbaryp her kim
Rehim eden bolmady, bagtym gara...

(Magtymguly).

2. Düyplerinde süýji, salkyn akar suw,
Ömür boýy ses çykaryp akman...
Ony üç toraňny etse-de arzuw,
Hiç kim düýbün depip, suwa ýakman...

(R. Seyidow).

3. Hemme ýerde ýol bar, ýolsuz ýer ýok...
Ýolly-ýodaly...depeler, gollar.

(G. Çöli).

4. Diýmesem-de meniň bagtym gara...,
Ýürek-bagrym durşy bilen ýara...
Zaman kilwan dünýa degirmeninde,
Yagşynyň-ýamany üwäp bara....

(A. Gurtgeldiýew).

🔔 149-njy gönükme. *Ýokdur, gowudyr, hordur, dostdur* sözlerini ýöňkeme bilen üýtgediň.

-myş, -miş, -muş, -müş kem işligi

-myş, -miş, -muş -müş kem işliginiň goşulan sözleri sözlemiň habary bolýar. Many taýyndan başga birinden eşidilen zadynyň habar berilýändigini aňladýar.

Meselem: Daşary ýurtlarda biziňem dogan-garyndaşlarymyz barmyş. Olar köpmüş.

-muş, -müş kem işlikleri bir bogunly dodak çekimlili sözlere goşulýar.

Meselem: Aýlawda birinji baýragy alan at dormuş. Onuň seýisi zormuş.

-myş, -miş, -muş, -müş kem işlik goşulmalary ýöňkeme bilen üýtgeýär. Meselem:

<i>Birligi</i>	<i>Köplügi</i>
Işçimişim, Işçimişiň, Işçimiş, Zormuşym, Zormuşyň, Zormuş,	Işçimişik, Işçimişiňiz, Işçimişler Zormuşymyz, Zormuşyňyz, Zormuşlar,

Birinji bogny dodak çekimlili bolup, soňy y, i seslerine gutaran iki bogunly sözlere -mys, -miş goşgulmalary goşulanda, olaryň soňundaky dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: gury-gurumys, öri-örümüş.

~mys, -miş kem işligi dürli işlik şekilleriniň soňuna goşulyň hem ulanylýar.

Meselem: Serdar aňşamlaryna işleýärmiş. Ýabany haýwanlaryň gözleri gijelerine ýitileşermiş. Biziň golaýymyzda goraghana dörediljekmiş. Soňky ýyllarda seýrek duş gelýän çöl haýwanlary ep-esli kemelenmiş. Degişli guramalar bu işleriň ugruna çykanmys.

🔔 **150-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine -mys, -miş, kem işlegini goşup, teksti göçüriň.

Aňkar aga hem-de onun döwletli, asylyly maşgalasy barada henizem olaryň obasynda iki adamyň başy çatylsa gürrüň edilýär... Myhman aýalyň adamsynyňam abraýy Aňkar aganyňka golaý bar... Ony etrapda-da gowy görýär... ler. Sanjar Syýasynyň hut özi hem üç-dört günlükde olardan çay içen... Öten aňşam bolsa Rahmankulow şol edarada ýygnak geçiren..., ýygnakdan soň ol hem başlygyňkydan nahar iýen.... Degşip-gülşüp oturan... (B.Hudaýnazarow).

🔔 **151-nji gönükme.** Testi okaň we kem işlikleri tapyň. Soňra olary göçürip, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Gadym zamanlarda bir beg ýaşanmyşyn. Onuň Isgender atly ogly bolanmyşyn. Oglan ýaňy alty-ýedi ýaşyna gadam basanda, kakasy hat-sowat öwrensini diýip, ony mekdebe berenmişin. Oglan telim wagtlaý mekdebe gatanmyşyn, okamagy, ýazmagy öwrenip, deň-duşlaryndan saýlananmyşyn. Oglunyň akyly hem düşbülige kakasy begenjinden ýaňa iki bolup bilmänmişin (*Türk halk ertekisinden*).

🔔 **152-nji gönükmä.** Güýçli, ýok sözlerine *-mys, -miş, -muş, -müş* kem işlik goşulmalaryny goşup ýoňkemedä üýtgediň.

🔔 **153-nji gönükmä.** Aşakdaky böleklerden *-mys, -miş, -muş, -müş* kem işliklerini tapyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

1. Soranmyş bir wagt Aý Güne bakyp:
«Dünýaniň görki nä, aýdyp bersen-e!»
Aý hem diýenmişin nuruny döküp:
«Dünýaniň bar görki –enedir, ene!»

(*G. Gurbansähedow*).

2. Gepçi gepden, gep gepçiden doýmazmyş,
Sen bu söze etmän ýörme pitewa.

3. Diýýärler Enesi ene bolanyň
Gyzy özündenem kemally bormuş.

4. Jellatlaň pyçagy başlanmyş işe...
Zemin lezran urup, tutanmyş ýasy...

(*I. Nuryýew*)

5. Bilbile: - Men bilbil ! – diýenmiş garga,
Öz diýen sözünü uýanmyş garga.
Muny çözüýenlerem garga bolansoň,
Bilbiliň hakyny iýenmiş garga.

(*A. Gurtgeldiyew*).

-ka, -kü kem işligi

-ka,-kü kem işligi goşulan sözler wagt aňladýar we eýerjeň sözlemiň habary ýa-da wagt doldurgyjy bolýar.

Meselem: Men okuwçykam, Oraz goýun bakardy. Öýe barýarkam, size sowuldym.

Sorag sözlemiň habaryna goşulyp gelende, sorag manysyny güýçlendirmäge hyzmat edýär.

Meselem:Gumdaky goýunlaryň sany näçekä. Ferma müdiri çopan goşlaryna haçan aýlanarka? Täze mekdebiň gurluşygy başlandymyka. Gurluşykçylar işe girişdimikä?

Eken we **-ka,-kü kem işlikleriniň ýoklugy däl kömekçisi** arkaly ýasalýar.

Meselem: Biziň barmaly ýerimiz uzak däl eken. Jerenjik heniz okuwçy dälkä, harplary tanaýardy.

-ka,-kü kem işligini kabul eden sözler ýöňkeme bilen üýtgeýär.

Meselem:

<i>Birligi</i>	<i>Köplügi</i>
Çagakam, Çagakaň, Çagaka,	Çagakak, Çagakaňyz, Çagakalar,

 154-nji gönükme. -ka,-kü kem işligini tapyň.

1. Çagakak aglamak utanç diýdiler,
Jahylkak aldamak utanç diýdiler,
Şeýdip endik etdik aglamazlyga,
Şeýdip endik etdik aldamazlyga.

(K. Gurbannepesow).

2. Eý açgöz şuň ýaly baýlygmyz barkan,
Ýene baýlyk gözläp, aýnaýşyň besdir.

(K. Gurbannepesow).

3. Nurjermal on baş, on alty ýaşlaryndaky gyzka şeýle bir waka boldy (B. Seýtäkow «Döwürdeşler»). 4. Ýöne men sizi heniz oglankam görüpdim (şol erde). Öň, sakgallykaň, bir epeý ýaşuly adama meňzeýärdiň (H. Derýayew «Eserler ýygyndysy»). Guzusy hem körpejekä ýetim galdy («Hutdy humar»).

🔔 **155-nji gönükme.** –ka,-kü kem işligini mysal getirip, baş sany sözlem düzüň we depderiňize göçüriň.

🔔 **156-njy gönükme.** Aşakdaky sözlere –kä,-ka kem işlik goşulmasyny goşup, yöňkemedede üýtgediň.

Okuwçy, bagtly, ýok, ýagşy.

Eken kem işligi

Eken kem işligi öz öňünden gelen sözden ýüze çykýan düşünjäniň şeýledigini sözleýjiniň soň bilip galandygyny aňladýar. *Eken* kem işligi bile gelen sözüniň sözlemiň habary bolmagyny üpjün edýär.

Meselem: Düme ekinler gögeren eken. Gök maýsalar ýene ýere gelşik beren eken.

Eken kem işligini kabul eden sözler yöňkeme bilen üýtgeýär.

Meselem:

<i>Birligi</i>	<i>Köplügi</i>
Uly ekenim, Uly ekeniň, Uly eken,	Uly ekenik, Uly ekeniňiz, Uly ekenler,

🔔 **157-nji gönükme.** Sözlemleri okaň hem *eken* kem işliginiň haýsy söz toparynyň yzýndan gelendigini we hyzmatyny düşündiriň.

1. Bir bar eken, bir ýok eken, gadym zamanlarda bir patyşa bolan. Ol patyşanyň üç ogly bar eken. Patyşanyň hususy bagynda bir alma agajy ösüp oturan eken. Ol agaç her ýyl diňe üç sanyjak alma berer eken. 2. Zergär gelse, ik taýýar duran eken. 3. Ol ýere mähelle bary üýşüp, köşgüň önünden geçişip duran eken. 4. Ol gara pyýada perileriň patyşasy eken (*Türkmen halk ertekileri*).

🔔 **158-nji gönükme.** Nokatlaryň ýerine *eken* kem işligini goýup göçüriň

1. Ýagşylara «ýaman ... » diýdirme,
«Ynsanlygy ýalan ... » diýdirme
Talap ejizleriň göwün şährini
«Itiň süýdün emen ... » diýdirme.

(A. Gurtgeldiyew).

2. Ömür-hä ýadyňdan çykmaz ...i,
Çagalyk döwründe okalan zatlar.

(K. Gurbannepesow).

3. Bag diýip çöllüğe aýlan ...iň,
Bilniksiz bir eýýäm aýnan ...iň.

(S. Öräýew).

🔔 **159-njy gönükme.** Sözlemleri okaň we köp nokatlaryň ýerine *eken* sözüne ýa-da *-myka,-mikä* kem işlik goşulmalaryny goýup sözlemleri göçüriň.

1. Garagum dadyna ýetmedik bolsa, Nedirşa ýaly gana suwsan jellatlar türkmenen tohumlygam göýjak däl... (*G.Gurbansähedow*) 2. Annamyrat aga bir üýtgeşik tysmal aýdypdy. Bir bar..., bir ýok..., bir uly jeňnelde iki sany azdarha ýaşaýar... Biriniň yranyşyp duran kyrk kellesi, ýekeje-de guýrugy bar... 3. Menden nägile bolsaňam, seniň Arslana gaharlanmaga hakyň ýok... diýýär. 4. Be, walla,

muny ýene bir gezek okaýsam... ýa beýleki eserleri mundanam gyzykly... 5. Ol oňa iýdirip içirýär...?

(G.Gurbansähedow).

🔔 **160-njy gönükme.** *Ýaş eken, çagaka, gördümikä* sözlerini ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda üýtgedip ýazyň.

🔔 **161-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine zerur harplary we goşulmalary goýmak bilen, sözlemleri depderiňize göçüriň.

1. Ol ýöne bir bagşy bolman, saýrak bilbil... 2. On...ň aýdymynyňam gutarjak gümany ýok... 3. Indi biziň myhmanymyz düýb...nden başga adam... 4. Ine, Mätäjiniň dosty Hally bagşy şeýle adam bol...r... (S.Jepbarow.). 5. Ol döw...rde oba og(ý)r...laryna berilýän jeza-da şol... 6. Ene-atamdan razylyk alman hiç ýere giden däl...iň. Olardan gargyş alan däl...in, alkyş alan...yn (A.Durdyýew).

Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Kem işlikleriň goşulmalary haýsylar?
2. Şol goşulmalar haýsy söz toparlaryna goşulýarlar? Öz pikiriňizi mysallar arkaly esaslandyryň.
3. Kem işlikler sözlemiň haýsy agzasy bolup gelýärler? Mysallar arkaly düşündiriň.
4. Kem işlik goşulmalary çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egdirilýärmí? Mysallar arkaly düşündiriň.
5. Kem işlik goşulmalary dodak çekimlileriň sazlaşygyna boýun egdirilýärmí? Mysallar arkaly düşündiriň.

🔔 **162-nji gönükme.** *Dokdur, köpdür, ökde däl, eken* sözlerini ýöňkemäniň birliginde we köplüginde üýtgedip ýazyň.

🔔 **163-nji gönükme.** Kem işlikleri we işlik şekillerini tapyň. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup göçüriň we kem işlikleriň aşagyny çyzyň.

1. Atyň barka ýol gazan, ataň barka at (Nakyl). 2. Rejep ony işdä bilen iýdi we çöreginiň galanyny hem gezip ýören ýerinde iýmek üçin jübüsine salmagyň ugr...ny tapjak

bol...p durka, ikinjisini getirdiler. (H.Ysmaýylow «Saýlanan eserler»). 3. –Timur Mäligiň o bagynda ýekegapandyr gaplaňlaram-a gezişip ýörm...ş diýýärler? – diýip, Aýjäk howsala düşdi. 4. Obanyň golaýynda ýarsyny gum basan köne galanyň harabaçylygy bardy. Gadym eýýamlarda bu galanyň geçip bolmajak diwarlarynyň aňrsynda Baýander han ýaşapdyr. (W. Ýan «Jelaletdin»). 5. Hanyň ýesirhanasy iki howly eken. Han bolsa günde-günaşa diýen ýaly öz...niň hazyna çeşmesi bolan süri maly hökm...nde ýesirhanasyna aýlanýar eken. 6. Şol dön...k bilen Aly beg ertirden gaýra galman, şol atyň ugr...na çykjakmyş. 7. Ullakan kelläni bolsa olar ýesirleriň arasyndan saýlajaklarmyş... 8. On...ň düýäniň bagry ýaly irimçik ýüz...niň sag ýaňagynda ullakan meňi bardy. (A. Gowşudow «Dordepel»).

🔔 164-nji gönükmä. Böleklerden kem işlikleri tapyň. Olaryň yzyna nähili goşulmalar goşulandygyny anyklaň, we göçüreniňizde kem işlikleriň aşagyny çyzyň.

1. Halypadan ozmak oňat zatdyr. «Halypadan ozdum» diýmek we gadagandyr. 2. Meniň pikirimçe, dost bardyr. Ýöne örän azdyr. 3. Oňa biz asyrlar boýy nesilme-nesil endik edipdiris. 4. Adamlar zalyň oturgyçlarynda ýer tapman boş ýerlerde aýbogdaşlaryny gurup oturypdyrlar. 5. Bu adam Şaja Batyrowdy. 6. Men heniz gara burçuň ösüp oturşyny görmänkam, ony-da öz gyzył burçumyz ýaly kiçijik ösümlükdir öýderdem. 7. Şeýtmek örän zerur bolupdy. 8. Ony juda eziz görýänligim üçin adamlaryň ol baradaky gürrüňlerini, ýatlamalaryny kükregime girip diňlemekçidim. Ýeri gelende özüm hem kâbir zatlary aýtmakçydym. 9. Gaýta «Maňa köprük ber-de, maňa köprük ber!» bolşup, tasdanam paýlaşypdylar. 10. Şol ýerde ikileriň biri-de bar ekeni. 11. Bu zeýilli goşgular barka, olarda gözellig, umyt, mertlik duýgularyny oýatmaga ukyplydyr. 12. Şonuň üçinem edebi eserlere baha beren wagtymyzda (ertirki gün üstümüzden güldürmejek bolsak), örän ägä bolmalydyrys.

13. Ýöne ömrümiň belli bir etaplarynda käbir zatlar bilen aýratyn gyzyklanypdym. (K. Gurbannepesow).

🔔 **165-nji gönükmä.** Teksti okaň we göçüriň. Kem işlikleri tapyň, soňra olaryň sintaktik hyzmatyny we haýsy söz toparlaryna goşulýandygyny düşündiriň.

Özüm bilen Arça pälwany hem hasaba goşsak, onda biz bäs adamdyk. Arça pälwan argyşa giderden juda garrydy, menem juda ýaşdym. Arça pälwan birki ýyl bäri işden-güýçden galypdy. Ýaşulyny gyşyň aýazynda argyşa goşulyp gitmäge mejbur edip biljek ýalňyz güýç bir müň dokuz ýüz kyrk ikinji ýylyň ýakasyny tanadan çözerdi. Geplemek, gürrüň bermek hem oňa agyr düşsän ýalydy. Eşeklerimiziň ýüküni ýazdyryp, bir ýerde düşlänimizde, tüňçeleri oda goýanda, ol ýaramasa, başga wagt gep-gürrüň bilen işi ýokdy (*B.Hudaýnazarow*).

🔔 **166-njy gönükmä.** Berlen tekstden kem işligiň we işlikleriň öten zaman şekilleriniň bir-birinden nähili tapawutlanýandygyny düşündiriň. Ilki kem işlikleri, soňra işligiň öten zaman şekilini saýlap göçüriň.

Ol sazandady – diňe saz çalardy. Sazandalygy bilen bolsa halkyna özüni aldyryp bilipdi. Ýöne weli, onuň ady il içinde Şükür sazanda diýlip ýöredilmän, Şükür bagşy diýlip ýöredildi. Munuň özüne ýetesi sebäbi bardy.!

Ol özüniň bütin ömründe iki sapa aýdym aýdydyr. Bu bolsa heniz özüniň ukybyny, hünärini saýlap alyp bilmän ýören mahallarynda bolupdy. Ine, şu iki gezek aýdym aýtmagy bilen onuň ady – Şükür bagşy bolup, il arasynda ýaýrady. Ýöne-de bir ýaýramady, örän ýörgünlilik bilen agyzdan-agza düşüp ýaýrady.

Ol soň aýdym aýtmady, özüniň aýdym aýtmagyny düýbünden goýdy. Aýdym aýtmak oňa çylşyrymsyz, ýönekeý zat ýaly bolup görüldi. Onuň bilen gyzyklanmady. Dutar onuň ünsüni özüne çekýärdi. Dutaryň erki-

ni öz eline aldy, öz ýüregindäki duýgularyny onuň içine sygdyrmagy başardy. Şonuň üçin-de özüniň dili bilen, sesi bilen berjegini dutary arkaly bermäge dyrjaşdy. Şeýle hem etdi.

🔔 **167-nji gönükmä.** Şorta sözi göçürin, kem işlikleri sintaktik taýdan derňň.

Be, meniň özüm kimkäm?

Bir gün Ependi kerwen bilen uzak ýola gitmeli bolupdyr.. Bir düşelgede başga biri Ependiniň guşagyndaky kädini bildirmän alyp, öz guşagyna dakypdyr. Ertesi Ependi guşagyna kadi dakylan başga bir adamyny görüp: «Men-ä, şol adam, we, meniň özüm kimkäm?» diýip aňkaň bolupdyr («*Şorta sözler*»).

ORTAK İŞLİKLER

Baglanýan sözlerini sypatlandyryp, gymyldyhereketiň haýsy zamana degişlidigini bildirýän sözlere ortak işlikler diýilýär.

Ortak işlikleriň işliklik we sypatlyk alamatlary bolýar.

Meselem: Galan işe gar ýagar (*Nakyl*).

Ortak işlikler ada baglanyp, onuň alamatyny bildirýärler, sözlemde bolsa aýyrgyç hyzmatynda gelýärler.

Meselem: Şol wagt Saragtda ýaşayan bir baý adam bar eken. Bu sözlemde *ýaşayan* ortak işligi ada (*adam sözüne*) baglanyp, onuň alamatyny bildirýär we aýyrgyç hyzmatynda gelýär.

Ortak işlikler aýyklaýan sözüniň ýerine ulanylanda, sözlemiň beýleki agzalary hem bolup bilýärler.

Meselem: Giden getirer, oturan nyrh sorar (*Nakyl*). Onuň gelendigini eşitdim. Oraz bu habary ýaňy eşiden ýaly geň galdy.

🔔 **168-nji gönükme.** Söz düzümlerini okaň we aýratynlaşdyrylan sözleriň haýsy sözi aýyklar gelýändigini, nähili soraglara jogap bolýandygyny, gymyldy-hereketiň haýsy zamana degişlidigini düşündiriň.

Okalan kitap, *ýazylmadyk* hat, *şowlan* toý, *biçilen* köýnek, *dokan* gyz, *sözlenen* söz, *gazylan* ýap, *suwarylan* ýer, *ekilen* gowaça, *akar* suw, *ýörelýän* ýol, *orulýan* bugdaý, *çapylýan* at, *gidiljek* ýer.

🔔 **169-njy gönükme.** Sözlemleri okaň we göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň nähili soraga jogap bolandygyny aýdyň, aýyklaýan sözlerini tapyň.

1. Amanlaryň golaýyndan *geçýän*, uzakdan-uzaga *gidýän* şosse ýoly häzir remont etmek nämä gerekdi? 2. Aňyrsyna göz *ýetmeyän* sowallar näçe gerek bolsa bardy. 3. Her dürli reňkde *bulduraýan* görnükli galamlar, başaşak tutanda, *dökülmeyän* syýa çüýşeler ony gyzyklandyrýardy. 4. Gardaşynyň depdere hat ýazyşyna göz *gezdiren* Aman hem özüniň gök galamy bilen egrem-bugram çyzyklar çyzyşdyrdy. 5. Amanyň *ýatýan* ýerini *synlaýan* ejesi dürli habarlar tapýardy. 6. Myrat ýetip gelýän maşyny saýgarmandy. 7. Dumly-duşdan *berilýän* sowallar hem Myrady aljyraňlyga salmady (*B.Kerbabayew*).

🔔 **170-nji gönükme.** Aşakdaky böleklerden ortak işlikleri tapyň.

1. Gurt gören itiň agzy bir bolar.
2. Maslahatly biçilen don gysga bolmaz.
3. Men oglumy gowy görýän, emma oňa gerekmejek zatlary gowy göremak (*B. Seytäkow*).
4. Onsoň agaja bir düýp urduryp bilsek, hiç bir wagt suw islemejek ýerlerimiz hem bar (*G. Gurbansähedow* «*Köpetdagyň eteginde*»).
5. Siziň baryňyzam gider ýoluňyzy tapman, garaňkyda sermenşip ýören adamlar («*Ykbal*» *H. Deryaýew*).

Öten zaman ortak işligi

Aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-herketiň öten zamana degişlidigini bildirýän ortak işliklere öten zaman ortak işligi diýilýär. Onuň barlygy *-an, -en*, ýoklugy bolsa *-madyk, medik* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: *bişen erik, bişmedik erik, orlan ot, orulmadyk ot.*

Öten zaman ortak işliginiň *-an* goşulmasy soňy *a* sesine gutaran sözlere goşulanda, iki *a* sesi bir ýere düşüp, biri ýazylýar we uzyn aýdylýar. Meselem: *taşla-an - taşlan, gulpla-an - gulplan.*

Soňy *e* sesine gutaran sözlere *-en* goşulmasy goşulýar we iki *e* sesiniň deregine bir *ä* sesi ýazylýar we uzyn aýdylýar.

Meselem. *ekle-en-eklän, seple-en - seplän.*

 171-nji *gönükme*. Aşadakylerden öten zaman ortak işligini tapyň.

Näumyt göreçlere ilki umydyň
Ilkinji uçgunyn syçradan sungat,
Sen niçik gudrat!

Dört müň dört yüz ýaşan gara ýaşmagy
Aşaky dodaga gaçyran sungat,
Sen niçik gudrat!

Enäh bogazyndan tutan Ajaly
Bäş aýlap yzyna tesdiren sungat,
Sen niçik gudrat!

Akmagyň akmagynyň akmagyny hem
Garşysynda dyza çökeren sungat,
Sen niçik gudrat!

Il şöhraty üçin hyzmat edýäniň
Şöhratyn arşdan-da ötüren sungat,
Sen niçik gudrat!

Zenanlaň namysy, şöhraty üçin,
Il-günüň maksady-myrazy üçin
Enäni zürýatdan geçiren sungat,
Sen niçik gudrat!

(K. Gurbannepesow)

🔔 **172-nji gönükmä.** Berlen tekstden öten zaman ortak işligini tapyp, saýlap depderişize göçüriň.

Magtymguly Lukmanyň kimdigini oňat bilen bolmaly. Ol Ibn Sinany hem ýeterlik bilipdir. Olary garyşdyrmandyr, bir adam hökmünde göz önüne getirmändir. Onda Magtymgulynyň öwran-öwran, adyny tutan Lukmany kim bolupdyr?

Gurhanyň otuz birinji süresi «Lukman» atlandyrylýar. Ony okanyňda Lukmanyň akyldar, dana adam bolandygyny şübhesiz göz ýetirýärsiň. Danalyk, paýhas oňa Alladan ýeten paý. Ol özüne berlen paýhasy halkyň ýolunyň belentdigini wagyz etmäge sarp edýär. Lukmanyň ogluna berýän ündewi on ikinji aýatdan başlanýar (T. Jumageldi-ew «Merwden Mekgä çenlä»).

🔔 **173-nji gönükmä.** Köp nokatlaryň ýerine öten zaman ortak işlik goşulmalaryny goşup, sözlemleri göçüriň.

1. Daşardan çay demläp gel... Söýün ýerine geçip oturdy.
2. Ýedinji perdä ýetmän galan sazdan soň sazandany götergiläp başladylar (*B.Hudaynazarow*). 3. Gandym Nazarowiç synpa gir...de-de, ol aňy gid... ýaly sömelip durdy (*N.Bayramow*). 4. Görül... düýşleri birek-birege aýtmaly bolar (*B.Hudaynazarow*). 5. Durdy aga bars bilen, hatda gaplan bilen başa-baş göreş... adamlaryň gürrüňini köp eşidipdir. 6. Ýyrtyjy bök... mahaly, mazaly bir adim ileri

süýşmegi oňarmak gerek. 7. Muňa ýakyn ýerlerdäki öýleriň adamlary hem näme barka diýip, öýlerinden çyk...larynda, seredişip dur... adamlary görýärler (*H. Ysmaýylow*).

🔔 **174-nji gönükmä.** Sözlemleri okaň we aýratynlaşdyrylan sözlerden aňladylýan gymyldy-hereketiň haýsy zamana degişlidigini anyklaň. Olary baglanýan sözleri bilen göçüriň.

1. Ol şol ýerde ertirden aňşama deňeç oturyp, onuň *ýygnan* balygyny satýardy. 2. Şeýle wakalar hemişe mugallym synpda *bolmadyk* wagty başlanýardy. 3. Gozasy alnan gowaçalardan ot ýakyp, ýaňy kartoşka gömjek bolup durkam, ylgap *gelen* ejeme gözüm düşdi (N. Baýramow). 4. Birnäçe aýlap baslygyp *ýatan* garlar pagyş-para eräp gitdi. 5. Ine, şu *uzalyp giden* tokaýlygyň gyrasyna bir bölek goşun gelip düşdi. 6. Emma bu *gelen* goşunyň söweş meýdanyndan aryp-ýadap *gelen* goşundygy daşyndan hem bellidi. 7. Bular *gaçan* duşmanyň yzyndan bir aý çemesi gije-gündiz ýatman kowdular (*A. Gowşudow*).

🔔 **175-nji gönükmä.** Nakyllardan öten zaman ortak işligini tapyň.

1. Arkalaşan ýow gaýtarar. Sürüden aýrylan goýny gurt alar. Guduzlan itiň ömri kyrk gün. Geňeşilen ýerde, kemlik ýok (Nakyllar). 2. Alynman, onuň galan ýyllaram bolýa.... 3. Gaşynyp duran alaşa gözünüň gyýtagyny aýlap, sygyra bakan okduryldy (B. Kerbabaýew «Aýgytly ädim»). 4. Hormaty diňe halk bähbidine hereket eden, halka özüni söýdüren adam gazanýar («Edebiýat we sungat»).

Häzirki zaman ortak işligi

Häzirki zaman ortak işligi *-ýan*, *-ýän* goşumalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar we aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-hereketiň häzirki zamana degişlidigini bildirýär.

Meselem: Aýdym aýdýan okuwçylar okuwdan

soň galdylar. Samarkanda gidýän ýolagçylar otlamündüler.

Häzirki zaman ortak işliginiň ýoklugy *-ýan, -ýän* goşulmasynyň oňünden *-ma, -me* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar.

Meselem: *akmaýan suw, ýöremeyän maşyn.*

🔔 **176-njy gönükme.** Göçüriň, häzirki zaman ortak işligini tapyp, olaryň aşagyny çyzyň.

1. Başaryp bolsa , duşmanyň ... garaşmaýan ýerinden urmaly... . 2. Gözleriňden akýan ýaşyň her damjasyna gurban bolýyn (H. Derýaýew). 3. -Ýok-ýok hudaý saklasyn, meniň göwnüme gelyän zatlar - ne eýmenç! (B. Seýtakow). 4. Kär ýokmaýan adamlar, gazygyny taşladylar, gitdiler (H. Derýaýew «Ykbal»).

5. «Saglygyň gadyryny bilsinler» diýip,

Kesel diýilýän zat döränmiş kem-kem.

(K. Gurbannepesow).

🔔 **177-nji gönükme.** Tekstden öten we häzirki zaman ortak işligini tapyp depderiňize göçüriň.

Birinji göz ýetiren zadym: durmuş bägül düşelen ýol däl. Onuň tikenekleri bägülinden has kân.

Ikinji göz ýetiren zadym: durmuşda hile bilen alynýan abraý-şöhrat ýok. Bolýanda-da onuň ömri uzaga çekmeýär. Uzaga çekäýende-de, soňy masgaraçylykly gutarýar... Çeper döredijilik diýilýän zatda hasam beter şeýle. Aldaw, galplyk hiç haçan sungatyň süňni bilen bir ýere sygyşmandyr. (K. Gurbannepesow).

🔔 **178-nji gönükme.** Nokatlaryň ýerine häzirki zaman ortak işliginiň goşulmasyny goşup, göçürüň.

1. Şu wagt gölejigimizi edil suwa ýak...wagtymdy (H. Ysmaýylow «Powestler»).

2. Bekmyrat baýyň häzir garaňky gijä bukulyp ed...

maslahaty hem döwrüň şahandaz ýigidi bilen peýwendar gözelini gapyl basmakdy. (*H. Derýaýew «Ykbal»*).

3. Demir ýol ugrunda bronowikleriň hem uzaga at... toplaryň gümmürdisi ýaňlanýardy (*B. Kerbabayew «Gay-gysyz Atabayew»*).

4. Öýne baryp, motesikline münüp, obanyň içinden geç... köçä düşüp gitdi. (*A. Gowşudow «Köpetdagiň eteginde»*).

Geljek zaman ortak işligi

Aýyklaýan sözi bilen baglanyşykly ýüze çykýan gymyldy-hereketiň geljek zamana degişlidigini bildirýän ortak işliklere geljek zaman ortak işligi diýilýär. *-jak, -jek* goşulmalary arkaly mälim geljek zaman ortak işligi, *-ar, -er* goşulmalary arkaly bolsa nämälim geljek zaman ortak işligi ýasalýar.

Meselem: işlejek adam, okajak okuwçy, ýanar ot, görer göz.

Geljek zaman ortak işliginiň ýoklugy *-ar, -er, -jak, -jek* goşulmalarynyň öňünden *-ma, -me* goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Şonda *-ar, -er* goşulmasynyň *r* sesi z sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: ugramajak maşyn, bitmejek iş; aňmaz oglan, bolar-bolmaz iş.

Geljek zaman ortak işliginiň goşulmalary geljek zaman işliklerini ýasaýan goşulmalara meňzeşdir. Ýöne geljek zaman işlikleri sözleri sypatlandyрмаýar we sözlemiň habary bolup gelýär.

Meselem: Ol işlejek. Ol işlär.

Ortak işlikler belli bir sözi sypatlandyryýar we sözlemde aýyrgyç bolup gelýär.

Meselem: Görer gözüň gymmaty. Kesmez pyçak el keser.

🔔 **179-njy gönükme.** Sözlemleri we nakyllary okap, nämälim geljek zaman ortak işliklerini tapyň, hem-de olaryň nähili hasyl bolandyklaryny düşündiriň.

1. Biz ol döwürlerde akar suwuň boýunda ýaşaýardyk.
2. Men seniň güler ýüzüňi görüp duranymy hiç zat bilen çalyşmaýaryn.
3. Käbir adamlar bolar-bolmaz işlere ulaşyp, ömrüni bi-derek geçirýär.
4. Gadyr bilmez gardaşdan gadyr bilen ýat ýagşy.
5. Aýrylmaz goňşyňa unudylmaz söz diýme.
6. Bilmez tebib jan alar (*Nakyl*).

🔔 **180-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine öten, häzirki, geljek zaman ortak işlikleriniň degişli goşulmalaryny goşup, sözlemleri göçüriň.

1. Men eýýäm seniň tut... guşuňy ütüp goýdum.
2. Özem geple... adamsynyň ýüzüne bakman, tersine durup geplärdi.
3. Obada mundan köp alkyş al... adam bolmazdy.
4. Bu gün oglunyň toýa git... gyz ýaly wagty bilen aýnanyň önünden aýrylman durşuny gör... enäniň ynjalagy gaçdy (*G. Sähedow*).
5. Ine, sazagyň düýbünde ak telpeğini güjeňläp otur... kömelek.
6. Soňky günlerde bu janaweriň ugruna seret... adam ýok.
7. Ynha bu ýerden ýygyl... otçöpler, gör, näçe ynsanlaryň derdine em bolar (*R. Durdy*).

Ortak işlikleriň atlaşyşy

Ortak işlikler at hyzmatynda ulanylyp bilner. Atlaşan ortak işlikler atlar ýaly degişlilik, düşüm, san goşulmalaryny kabul edýärler.

Meselem: Gorkana goşa görner. Göreniňi gizleme, görmedigiňi sözleme. Gelen döwlet, giden mähnet (Nakyllar).

🔔 **181-nji gönükme.** Nakyllary okaň. Olaryň manylaryny anyklaň.

Aýratynlandyrylanlar haýsy soraga jogap bolýarlar. Bu sözler sözlemin haýsy agzasy bolup geldiler.

Assa **gaçan** namart. Açlyk zaryn **çekmedik**, dokluk gadryň näbilsin. **Alaryny** bilseň hem allaňa gara. Aşy **ajygana** ber, gyzy aşygyna ... Ajy bilen süýjüni **gören** biler, uzak bilen ýakyny ýörän. **Ajygan** ölmez, **alňasan** öler. **Bilen** bilenin işlär, **bilmedik** barmagyn dişlär. Bal **tutan** barmagyny ýalar. Bilene ýagty, **bilmedige** garaňky.

🔔 **182-nji gönükm.** Atlaşan ortak işliklerini we atlaryň düşüm goşulmalaryny kabul edişlerini deňeşdir. Soňra *aljak*, *görjek* sözlerini düşümde üýtgediň.

Düşümler	Ortak işlikler	Atlar
B.d.	barýan,	galam, öý
E.d.	barýanyň,	galamyň, oýuň
Ýön.d.	barýana,	galama, öýe
Ýe.d.	barýany,	galamy, öýi
W.o.d.	barýanda,	galamda, öýde
Ç.d.	barýandan,	galamdan, öýden

🔔 **183-nji gönükm.** Berlen nakyllardan atlaşyp gelen ortak işlikleri tapyň. Göçüreniňizde olaryň aşagyny çyzyň.

Berenden al, urandan gaç.
 Başa geleni mal sowar.
 Baryny beren utanmaz.
 Gaçanam hudaý diýer – kowanam.
 Gaçan gutular, duran tutular.
 Gelene düşek atsaň, gyrasynda özüň oturarsyň.
 Gelişdiren aşyň iýer, gelişdirmedik başyňy.
 Gudurandan gutulan ýagşy.
 Degene deg, degmedige kesek atma.
 Işigaýdanyň iti ogry gidensoň üýrer.
 Ýüz göreniň ýüzi gursun.

Ýykylany ýer göterer.
Ýylan çakan ýüpden gorkar.
Kazylaşandan garyndaş bolmaz.
Öýkeländen tama et.
Ötene ökünme, gelenden çekinme.
Saklanyň gadyryn eklände bilersiň.
Tanalmadyk – sylanmaz.
Utulan ýeňsesin gaşar.
Uýalmadyk bagşy bolar, ýaltanmadyk – ussa.

Ortak işlikleriň san, ýöňkeme, düşüm goşulmalary bilen ulanylyşy

Ortak işlikler san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny yzly-yzyna kabul edip bilýärler. Şeýle bolanda, ilki san, soň degişlilik, iň soňundan bolsa düşüm goşulmalary goşulýar.

Meselem: İşle-ýän-ler-imiz-den.

Soň kömekçisi bilen gelen ortak işlikleri ýöňkeme goşulmalarynyň birini kabul edip, çykyş düşümde gelýär.

Meselem: Okap gutaranymdan soň, kitaby sana bererin. Sen işe geleninden soň, men öýe gaýdaryn.

Gepleşikde öten zaman ortak işliginiň soň kömekçisi bilen *alamsoň, göremsoň* kimin gysgaldylyp ulanylyşy hem bar.

🔔 184-nji gönükmä. *Alan, gelen* sözlerine ýöňkeme we düşüm goşulmalaryny goşup üýtgediň.

🔔 185-nji gönükmä. *Atlaşan* ortak işlikleriň we atlaryň düşüm goşulmalaryny kabul edişlerini deňeşdiriň. Soňra ýazjak düzjek sözlerini düşümde üýtgediň.

B-d. gelyän,	toý.	E-d. gelyäni,	toýy.
E-d. gelyäniň,	toýüň.	W-o.d. gelyände,	toýda.
Ý-d. gelyäne,	toýa.	Ç-d. gelyänden,	toýdan.

🔔 **186-njy gönükme.** Sözlemleri okaň we ortak işlikleri tapyň. Soňra olaryň üýtgediji goşulma kabul edenlerini morfologik taýdan derňäň.

1. Iň beter ýakýan ýeri-de bu meseläniň bir tarapyňyň gös-göni gelip, Abdyllanyň özüne degýänligidi (*G. Gurbansähedow*). 2. Onuň daş görnüşi: «Öňki aladamyň üstüne alada goşýarsyňyz» diýýäne meňzeýär. 3. Seredip otursam, soňky gelenler Garataý agany yzçy hökmünde kömege çagyrmaga gelen eken. 4. Janawaryň belli bir seredýäni ýok (*B. Hudaynazarow*). 5. Käwagtlar meniň bu häsiýetimden kösenýänimi sen bilip dursuň ahyry (*R. Durdyýewden*). 6. Arynyň zäherini datmadyk balyň gadyryn näbilsin! 7. Saýany ekmedik salkynda ýatmaz. 8. Soraşan daglary aşar, soraşmadyk çölde azaşar («*Nakyllar*»).

🔔 **187-nji gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine san, ýöňkeme we düşüm goşul-malaryny goşup sözlemleri göçüriň.

1. Kolleže baran... okuwçylar Nowruz bilen gadyrly görşüp, saglyk-amanlyk soraşyp başladylar. 2. Kakajan kolležin ikinji kursunda geçen..., iň gowy okaýan okuwçylaryň biridi. 3. Täze gazet çykan... okuwçylar hümer bolup okardylar. 4. Hatyň soňragynda Italmaz bilen Annagulynyň boşap gelen..., obada kân görünmän onda-mundarak bolan... ýazypdyr. 5. Kakajan aýal-gyzlar kolležinden gaýdan..., örän aladaly gaýtdy 6. Nowruz kolleži geçen ýyly iň oňat gutaran... biridi. 7. Nowruz çaga wagty, ýetim wagty özüniň sähel zat üçin ýenjilip, horlanyp ýören... ýatlap, işleýän jaýyna nähili baran... duýman galdy (*Ç. Aşyrow*)

🔔 **188-nji gönükme.** Ortak işliklere soň kömekçisini degişli kada esasynda goşup ýa-da goşman ýazyp, sözlemleri göçüriň.

1. Olar baran (soň) Begenç öýden çykdy. 2. Begenç ýola düşen (soň) gün dogup jahan ýagtyldy. 3. Ol Begenjiň ýanyna gelenden (soň) atynyň başyny çekdi. 4. Men öten

agşamky ýygnak gutarandan (soň) gidip raýwodhoz bilen dawa turuzdym. 5. Eden dokladynyň ýeri dældigine aklyly ýeten (soň) başlygyň özi hem lokguldap güldi. 6. Maşyna gözi düşen (soň), Begenjiň ýüregi jigläp gitdi. 7. Begenç suw tutulan we tutulmadyk ýerlere birlaý aýlanyp gelenden (soň) öýünde ynjalýkly oturdy (*B. Kerbabayew*).

🔔 **189-njy gönükme.** Nakyllary okaň we manysyny düşündiriň. Soňra köp nokatlaryň ýerine degişlilik we düşüm goşullaryny goşup, ortak işlikleri baglanýan sözleri bilen bilelikde göçüriň.

1. Az bolup dana bolan..., köp bolup diwana bol.
2. Göçen ýurduň gadyryny gonan... bilersiň, enäniň gadyryny saklan...da bilersiň. Dagdan arkasy bolan... daşdan ýüregi bolar. 4. Müsürde şa bolan..., öz iliňde geda bol.
5. Syr açan... il gaçar. 6. Agaç aýran... - bir paý, “häsi” berene -iki paý. 7. Çybygy ölkä bük, demri gyzan... 8. Berimsiz baýlara baran..., keremli daglara bar. 9. Düýe ýaly altynyň bolan... düwme ýaly aklyň bolsun. 10. Atasyna haýry bolmadyk... kime haýry bolsun. 11. Adamyň ýere bakan... gork, suwuň - sessiz akanyndan...

🔔 **190-njy gönükme.** Gör, başla, gözle sözlerini öten zaman ortak işliginiň bar-lyk galybynda getirip, ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda üýtgediň.

🔔 **191-nji gönükme.** Berlen tekstden işlikleri, ortak işlikleri tapyň we depderiňize göçüriň.

Adamlar... Adamlar... Elleri şygarly, şarly adamlar... Hemmesi asuda asmanyň, parahat durmuşyň aşygy. Olar bu gün üşüp köçä çykydyrlar, zemin ýüzüniň aldajy ýalna gaplanman, gül öwüsmeginiň tarapdarydyklaryny äleme jar edipdirler. Gözleri guwançly, başlary buýsançly.
Emma...

Asyrlarboýy dowam edip gelyän gandöküşikli uruşlar, bimahal gara guma garylan gül yüz ýigitler, köyen

ömürler, sudury galan-u-ýitip giden san-sajaksyz mazarlar hakydaña gelende, adamzat ähline nebsiň-janyň agyrýar. Ol saňa nähilidir bir ejizlik alamaty bolup görünýär...

Çäresiz adamzat kemsidilmeleri, depelenmeleri, talaňçylyklary uruşlar bilen dep etmek isläpdir...

Indi bolsa, adamzat ähli uruşlaryň garşysyna eli şygarly, baýdakly, şarly çykýar... (Ý. Annagurbanow «Magallak ýap»).

🔔 **192-nji gönükmä.** Ortak işliklerden soň nähili goşulmalaryň gelendigini anyklaň we olaryň 5 sanysyny sözlem içinde getiriň.

Bilenlere, geljekleriň, ötenden, sözleýäniň, bilýänem, okamadyklara, gurýanyň, eşidýänim, gidenden, aljaklara, düzenim, ýazýanyň, geçende, oňmadyga, utananlar, yzlaýanyň, biljegiň.

🔔 **193-nji gönükmä.** *Göç, barla* sözlerini öten zaman ortak işliginiň barlyk galybynda, *sözle, aýt* sözlerini ýokluk galybynda getirip, düşüm bilen üýtgediň.

Ortak işlikleriň derňelişi:

1. Haýsy soraga jogap bolýar?
2. Sözlemde haýsy söz bilen baglanyşýar?
3. Sintaktik hyzmaty.
4. Haýsy zamanda?
5. Atlaşan ortak işlikleriň üýtgediji goşulmalary.
6. Atlaşan ortak işlikleriň sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy

Ýetişdirilen hasyl ýygnaldy.

Ýetişdirilen - **näme edilen?** diýen soraga jogap bolýar, **hasyl** diýen at sözüne baglanýar (ýetişdirilen hasyl), aýyrgyç, öten zamanda gelipdir.

Ugrajaklar ýola düşdi.

Ugrajaklar – **kimler?** diýen soraga jogap bolýar,

geljek zaman ortak işlik galybynda, **-lar** köplük san goşulmasyny kabul edipdir, eýe.

Ortak işlikleri gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar

1. Ortak işlik diýip nämä aýdylýar?
2. Ortak işlikleriň sypatlara ýakynlygyny düşündiriň.
3. Öten zaman ortak işlikleriň emele gelşine mysal getiriň.
4. Häzirki zaman ortak işlikleriniň hasyl bolşuny mysallar arkaly düşündiriň.
5. Geljek zaman ortak işlikleriniň mälim we nämälim geljek zaman işlikleriň goşulmalaryndan hasyl boluşlaryny mysallar arkaly düşündiriň.
6. Ortak işlikleriň sözlemde sypat aýyrgyý bolup gelşini subut ediň.
7. Atlaşan ortak işlikleriň san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edişlerine degişli 2-3 mysaly sözlem içinde getiriň we olaryň sintaktik hyzmatyny düşündiriň.

HAL IŞLIGI

Baglanýan sözlerindäki gymyldy-herketiň nähili ýüze çykandygyny bildirip, *nädip?* diýen soraga jogap bolýan işliklere hal işlik diýilýär.

Meselem: Merdan ata böküp mündi. Pişik myrlap ýatyr. Garaşa-garaşa ýadadym. Seniň zordan ylgay-ylgay zordan ýetdim. Bu sözlemdäki *böküp, myrlap, garaşa-garaşa, ylgay-ylgay* sözleri özleriniň yz ýanyndaky baglanýan işliklerden aňlanylýan gymyldy herketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny bildirýärler.

Hal işligiň köp ulanylýan görnüşi *-yp, -ip, -up, -üp, -p* goşulmalary arkaly ýasalýar. Onuň ýoklugy *-man, -mün* goşulmasy arkaly aňladylýar.

Meselem: alyp-alman, gelip-gelmän, gurup-gurman, görüp-görmän.

Hal işligi, köplenç, sözlemde hal-ýagdaý ahwalaty hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Meselem: Ol öz jorasy bilen derdinşip oturdy.

🔔 **194-nji gönükme.** Sözlemleri okaň we hal işlikleri tapyň. Olaryň goşul-malaryny görkeziň.

1. Aýallar ojarlaryň üstüne keçe-peçe atyşdyryp oturdylar. 2. Erkek adamlar ikä bölünip ýerleşdiler. 3. Kerweniň başyny çekip gelyän ak sakgally ýaşuly silkme telpegini çykaryp, ojaryň şahasyna ildirdi. 4. Ine, ol elini arkasyna tutup dur. 5. Bibigül gaýyn atasyna ilkinji kâse çäýy-da öz eli bilen guýup beripdi. 6. Ýaşuly ilki pyňkyryp, soň gülüp başlady. 7. Onuň ýeňselerem gyzaryp gitdi (*B. Hudaýnazarow*).

🔔 **195-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Hal işlikleriň baglanýan sözlerini tapyp, olaryň haýsy zamanda gelendigini anyklaň.

1. Tarhanow Gajar onuň ýüzüne alarylyp garady. 2. Ýagdy aýlanyp oturdy. 3. Ol gollaryny gerip geldide, köne taňşynyň gollaryny silkip-silkip gysdy. 4. Şeýdip, ýylgynlynyň içi bilen aglap-eňröp gelyärdiler. 6. Pyýadalar ýuwaşjadan gülşüp-degişip barýardylar (*G. Gurbansähedow*).

🔔 **196-njy gönükme.** Köp nokatlaryň ýerine degişli hal işlikleriň goşulmasyny goşup, sözlemleri göçüriň.

1. Meret gedaý dulugyny tut..., başyny aşak sal..., ýer dyrmalamaga başlady. 2. Ol gazetiniň gatyny agdar..., onuň içindäki portrete göz aýla..., kellesini ýaýka... goýberdi. 3. Dostunyň beýle hyjuwly geplänini çep eli bilen sakgalyny gysymla... oturan ussa agzyny aç..., aňkar... galdy. 4. Meret gedaý bolsa ussany otdan al..., suwa atdy, suwdan çykar... oda taşlady. 5. Özüniň näme üçin gelenini aýtmaga çemeleş... oturan Meret gedaýa dostunyň ruhdan düş... geplemege ýakmany üçin, agyryly aýagyyny iki eli bilen dyzyndan

tut... gurşugyny ýazansoň, ol gürründeşine hekger... gary (H. Garabayew).

🔔 **197-nji gönükme.** Sözlemleri okaň, hal işlikleri tapyň we olaryň nähili hasyl bolandyklaryny dilden düşündiriň. Soňra hal işlikleri aýyklaýan sözleri bilen bilelikde göçüriň.

1. Onuň komandir bilen görüşmek arzuwynyň barlygyny bilenden soň, Petr ony Wepanyň ýanyna alyp bardy. 2. Garry duşman goşunlarynyň obalary ýakyp-ýandyryşyndan gürrüň berip başlady. 3. Şol wagt onuň penjeginden ordeni ýalpyldap görüldi. 4. Hawa, ol kakasynyň gözünü dikip oturan ýekeje ogludy ahyry. 5. Wepa ilkaşamdan ýerine geçip gysardy. 6. Gurt elindäki taýagyna agramyny atyp ädimledi. 7. Soň ol jezasyny çekip gutaryp, goşun hataryna arza berip gelenini, duşmanlaryň eline düşüp jebir çekişini gürrüň berip otyrdy (A. Gowşudow).

Hal işliginiň ýazuw düzgüni

-yp, -ip goşulmalary çekimsiz ses bilen gutaran köp bogunly we içinde dodak çekimli bolmadyk bir bogunly sözlere goşulýar.

Meselem: goşul - goşulyp, getir - getirip, bar - baryp...

-up, -üp goşulmalary bir bogunly, dodak çekimli sözlere goşulýar. **Meselem:** dur - durup, oý - oýup, düz - düzüp.

-p goşulmasy soňy çekimli bilen gutaran sözlere goşulýar, şonda sözüň soňundaky *a* sesi uzyn aýdylýar, *e* sesi *ä* sesine öwrülýär.

Meselem: gara - garap, dara - darap, işle - işläp, gözle-gözläp.

🔔 **198-nji gönükme.** Naharlanmagyň edeplerini okaň we hal işlikleri tapyň. Soňra olaryň nähili hasyl bolandyklaryny düşündiriň.

1. Biriniň iýip duran naharyna gözüni dikmeli däl.
2. Uly-uludan bölüp alyp iýme.
3. Saçaga, nahar getirilýän tarapa seredip oturma.
4. Agzyndan döküp-saçyp iýme.
5. Nahary mazaly çeynemän ýuwutma.
6. Tabakdaky tagamyň ortarasyndan çekip alyp iýme.

🔔 **199-njy gönükmä.** Köp nokatlaryň ýerine hal işlikleriň barlyk ýa-da ýokluk galybynyň degişlisini goşmak bilen, naharlanmagyň edeplerini depderiňize göçüriň.

1. Suwy ýat... içme. 2. Döwük gapdan akdyr... suw içme. 3. Adamyň köp nazary düşen tagamy ýuw... iýme. 4. Diş arasynda galan owkatlary çykar... täzedem iýme. 5. Gapda duran suwy içmekçi bolsaň, üstünden azajyk dök... soňra iç. 7. Tagamy pyçagyn ujy bilen al... iýme. 8. Owkatly hem suwly gap-gaçlaryň üstüni ýap... goýmaly (Ö.Mäterow).

🔔 **200-nji gönükmä.** Sözlemleri okaň we hal işlikleri saýlap göçüriň.

1. Duýgur gyz Ýagdynyň kino bilen şowy bolman, keýpiniň gaçandygyny aňyp, başyny ýaýkap, çykyp gaýtdy. 2. Köpçülikden saýlanyp, köçä düşüp ugranlarynda, Bos-san dymşlygy bozaýjak ýaly edip, Ýagda tarap gözüniň gytagyň aýlap, birki gezek ýylgyryp garanam bolsa, ýene dil ýarman, ýoluny dowam etdi. 3. Ol ýalaňaçlanan çişlere etdir-bagyr düzmäge hem, gerek pursatynda agdaryp-döndermäge hem, közler küljeriberse, sypal şilýapasyny bulap, köretmäge hem, bişip taýýar bolan çybyklary otdan alyp, oturanlara ýeke-ýeke hödür etmäge hem ýetişýärdi (G. Gurbansähedow).

🔔 **201-nji gönükmä.** Garaş, dur, ota, çöple, gör sözlerine hal işlik goşul-malarynyň degişlisini goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Hal işlikleriň derňew edilişi

1. Haýsy soraga jogap bolýar? 2. Sözlemde haýsy söz bilen baglanyşýar? 3. Sintaktik hyzmaty. 4. Barlyk we ýokluk galyby. 5. Anladýan manysy.

Derňewiň nusgasy: Iýip doýmadyk, ýalap doýmaz.

Iýip - hal işlik

1. Näme edip? diýen soraga jogap bolýar. 2. Işlige baglanýar. 3. Doldurgyç. 4. Barlygy. 5. Hal ýagdaý doldurgyjy.

 202-nji gönükmä. Nakyllary okaň. Hal işlikleri tapyň we olary derňäň.

Arpa ekip, bugdaý orjak bolma. Agyzdan çykan sözi dolanyp alyp bolmaz. At aýlanyp gazygyny tapar, suw aýlanyp, ýarygyny. Düýä münüp, hataba bukma. Ýogy ýaradyp bolmaz, Il agzyny ýygyp bolmaz.

Hal işlikleri gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar:

1. Hal işlik diýip nämä aýdylýar?
2. Hal işlikler nähili soraglara jogap bolýarlar?
3. Hal işlik goşulmalaryny aýdyň we olaryň her birine degişli mysal getirin.
4. Hal işlikler sözlemiň haýsy agzasy bolup gelýärler?

 203-nji gönükmä. Özüňizden içinde hal işlikler bolan baş sany sözlem düzüň.

HALLAR

Köplenç işliklere baglanyp, gymyldy-herketiň hilini, wagtyny, ornuny görkezýän sözlere hallar diýilýär. Olar işliklere baglanyp, *nähili?*, *neneňsi?*, *haçan?* diýen soraglara jogap bolýarlar.

Meselem: Ol gowy(*nähili?*) okaýar. Aman ir (*haçan?*) geldi.

🔔 **204-nji gönükme.** Göçüriň. Hallary tapyp, olaryň aşagyny çyzyň we nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyp beriň.

1. Daýhanlaryň bir topary ilerligine, bir topary gaýralygyňa, ýene bir topary başga ýerik ugrady. 3. Olar içgin salamlaşdylar («*Doganlar*» B. *Seýtäkow*). 4. Howlynyň arkasynda gaýralygyňa giň ýap düňderlip akýardy. (B. *Seýtäkow* «*Gyz salgydy*»). 5. Darganyň ýüregi çalt-çalt urup başlady (*Şol ýerde*). 6. Aşyr oňat okaýar.

🔔 **205-nji gönükme.** Aşakdaky berlen böleklerden hallary tapyň.

1. Myrat ertesi ir oýandy (B. *Seýtäkow*). 2. Ol mekdepden häzir geldi. 3. Okuwçylar buýrulan işi derrew boldular. 4. Ol nahar iýende, gaty köp iýýän eken (*Erteki*). 5. Margarita ertesi gelmedi («*Çöliň ýüregi*» B. *Seýtäkow*). 6. Ozallar bu ýer ýatan oýlukdy (*Şol ýerde*). 7. Güýz günleri ýagyş köp ýagýar. Giç ýat, ir tur, alty pişek artyk ur (*Nakyl*). 8. ...Asmanyň ýüzüni gaplap duran bulutlar ilerligine, gum gerişleriniň aňyrsyna garap süýşüp ugrady («*Doganlar*». B. *Seýtäkow*).

Asyl hallar

Hiç hili goşulma kabul etmän, asyl görnüşinde ulanylýan sözlere asyl hallar diýilýär.

Meselem: Oraz ir geldi. Ol çalt okaýar.

🔔 **206-njy gönükme.** Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň.

Hemişe, ilki, tiz, häzir, derrew, giç, ýaňy, entek, arkaýyn, gaýra, ileri.

🔔 **207-nji gönükme.** Sözlemleri okaň hem-de aýratynlaşdyrylan sözleriň manysyny kesgitläň. Olaryň baglanýan sözüni tapyp, sorag beriň.

Ir turan işinden dynar (*Nakyl*). 2. Diňe häzir gitmeli. 3. Atam bizi görmek üçin ýörite gelipdir. 4. Ol *hayal* ýöräp

barýar. 5. Ökde bolasy gelyän okuwçy *köp* okaýar. 6.Ol egin-eşiklerini *derrew* çalşyrdy.

🔔 **208-nji gönükme.** Aşakdaky sözleri manylary boýunça özüňize toparlara bölüň. Her topara degişli umumy sorag tapmaga çalşyň. Haýsy topardaky hallaryň agdyklyk edýändigini anyklaň.

Agşam, arkaýyn, arkan, assyryn, basym, gaýra, giç, gije, gündiz, derrew, ýokaryk, ileri, ýörite, ilki, indi, ir, köp, käte, ozal, öň, soň, sähel, taýyn, tiz, hemişe, häzir, çala, eýýäm, ertir, şindi, ümsüm, häli, ýaňy, entek..

🔔 **209-njy gönükme.** Özüňizden içinde *ýörite, ýokaryk, arkaýyn, agşam, ir, hemişe, ertir* hallaryny getirip, sözlem düzüň.

🔔 **210-njy gönükme.** Sözlemleri okaň, hallaryň nähili soraga jogap bolýandygyny anyklap, depderiňize göçüriň.

1. Welosipedçiler gaýra gitdiler. 2. Baýyrdan aşak düşdügiňçe, ýöremek aňsatlaşyrdy. 3. Ileri gitdigiňçe, beýik daglar görnüp başlaýar.

4. Oňatlykdyr güneşden öň oýanyp,
Günüň doguşyny ýüzüňe sylmak

(G. *Ezizow*).

5. Sagatlar tiz geçdi,
Tiz geçdi şeýle.
Ýaňyja guşlukdy,
Bolupdyr öýle.

6. Seniň söz diýilyän ötgür okuň bar,
Atjak-atjak bolup,
Giç galşyň besdir.

(K. *Gurbanpesow*)

🔔 **211-nji gönükme.** Çeper eserlerden asyl hallara degişli baş sany sözlem tapyp, depderiňize göçüriň.

Ýasama hallar

Goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan hallara ýasama hallar diýilýär.

Ýasama hallar atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, işliklerden ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalýar. Hallar hallardan hem ýasalýar.

Meselem: rus-rus-ça, mata-mata-lygyna, ileri-ilerligine, wagt-wagt-laýyn, şeýle-şeýlä-k, ýüz -ýüz-läp.

🔔 **212-nji gönükmä.** Aşakdaky böleklerden ýasama hallary tapyň.

1. Ilki biri rusça okaýardy (*B. Seytäkow «Gyz salgydy»*).
2. Gözel okuwyň daşyndan ýygymda-da bir adamça işleýärdi. 3. Ýylpyldaşyp galan enaýy ýapraklar agaçlaryň heniz ýalaňaç endamyny bütinleý örtüp bilmändir (*B. Kerbebaýew. «Aýgytly ädim»*).

4. Köpçülikleýin ýemrelileriň içine siňip, dirileýin ýitip gidibermelimi! (*B. Seytäkow «Gyz salgydy»*).

5. Oraz guma gitse, ýa-da başga bir ýere ýatyrlaýyn gitse, Aşyryň haly harap bolýardy (*B. Seytäkow «Gyz salgydy»*).

6. Onuň gözüne hemmeler ýoluny tutýan ýalydy, bu işler bilgeşleýin edilýän ýaly boldy (*A. Durdyýew «Owadan gyzyň arzuwy»*).

🔔 **213-nji gönükmä.** Berlen böleklerdäki nokatlaryň ýerine *-in, -yn, goşulmasyny goşup göçüreniňizde olaryň ýazuw düzgünine üns beriň.*

1. Ak reňkli matadan tikilen eşik tomus...a yssydan goraýar. 2. Şol işiň oň...çözülse, arkaýyn gezelenje gidip bileris. 3. Myhman ir-göz... ýola düşdi. 4. Biz ýörite ýatyrlaýyn däl-de, gün... gidip bileris. 5. Mundan gaýdyş... habar alyp geçdi. Ol asmana seredip ýüz... ýatyrdy.

🔔 **214-nji gönükmä.** Aşakdaky böleklerden hallary tapyp, haýsy goşulmalar bilen ýasalandygyny aýdyň.

1. Ol kitaby açyp, ýüzleý göz aýlady. 2. Tutup

getiren balyklaryny çigligine satdylar. 3. Meret mençe okap bilmeýär. 4. Watan üçin gahrymanlarça göreşdiler (*Gazetden*). 5. Onuň derdi günsaýyn ýaramazlaşýardy (*Rowaýat*). 6. Daşkent owadan binalara beslenip, ýylsaýyn özgerýär (*Gazetden*). Sportçy özüni bat bilen basseýne oklady-da, ilki suwuň asty, soňra üsti bilen arkanlygyna süzüp başlady.

🔔 **215-nji gönükme.** Özüňizden ýasama hallara degişli baş sany sözlem düzüň we depderiňize göçüriň.

🔔 **216-njy gönükme.** Sözlemleri okaň, aýratynlaşdyrylan hallaryň haýsy söz toparyndan hem-de haýsy goşulmanyň goşulmagy bilen ýasalandygyny anyklamaga çalşyň.

1. Men ene dilimden başga, *rusça, iňlisçe* geplemegi-de öwrenmegi maksat edip okaýaryn. Men bu žurnaly Arzuwdan *wagtlaýyn* okamaga aldym. 3. Okan zadyňy *ýüzley* okama! 4. *Gyşyna* maldarlaryň aladasy köp bolýar. 5. *Tomsuna* atamlarda boldum. 6. Haý, sähraýy zaňnar, dar köçede aty *batyrgaý* sürýärsiň-le sen («*Görogly*»). 7. Men muny *täzeligine* aldym. 8. Gandym *keseligine* uzalyp gidýän ýodany yzarlap baryberdi. 9. Garaşsyz döwletim zähmetkeşleri *täzeçe* işleýärler. 10. - Tagsyr, geňeşi menden *çynlakay* soraýarmyň ýa-da degişme-mi? («*Görogly*»)

🔔 **217-nji gönükme.** Atlara, sypatlara *-lygyna, -ligine, -laýyn, -leýin, -ça, -çe, -yna, -ine, -syna, -sine* ýasaýjy goşulmalary goşup hallary ýasaň we olary sözlem içinde getiriň.

Goşma-tirkeş hallar

Hallar sözleriň birikmeginden, goşulmaly ýa-da goşulmasyz tirkeşip gelmeginden hem ýasalýarlar. Olara goşma-tirkeş hallar diýilýär.

Meselem: Gaýra-gaýra bakar men. *Toý gijara* tamamlandy.

🔔 **218-nji gönükme.** Aýratynlaşdyrylan sözlere hallaryň soragyny beriň. Bu hili hallaryň nähili emele gelýändigini anyklaň.

1. Ol hatynda mümkin boldugyça *tizden-tiz* gelmegimi haýyş edipdir. 2. Oraz dostunyň yzyndan ýetjek bolup, *ayak aldygyna* ylgaýardy. 3. *Soňky wagtlarda* howa sowaşyp ugrady. 4. *Günlerde bir gün* ol dostunyň hatyny alypdyr. 5. *Bir salym* dynç alan syýahatçylar ýola düşdüler. 6. *Bir mahal* bu ýerde uly gala bolupdyr. 7. *Bir gezek biz* daga gitdik. 8. Biz bu günleri *hiç wagt* ýadymyzdan çykarmarys.

🔔 **219-njy gönükme.** Aşakdaky böleklerden goşma-tirkeş hallary tapyň.

1. Ol hatda öýlerine çekilen telefony hem almajak bolup arkan-ýüzin gaýyşdy (*A.Durdyýew*). 2. Myrat ähli gämileri ogryn-dogryn gözden geçirdi (*B.Seýtäkow «Gyz salgydy»*). 3. Hatar duranlaryň hemmesini öňlin-soňlyn sözden geçirdi (*Şol ýerde*). 4. Beýleki atbaşlylar billerine üsti-üstüne iki hatara dakýardylar (*Şol ýerde*). 5. Bular yzly-yzyna kowujy bolup gidiberdiler (*Görogly*). 6. Emma weli şol wagt ol adamyň dili basylan ýaly bada-bat gepläp bilmedi (*A.Gowşudow. «Powestler we hekaýalar»*).

7. Gaýra-gaýra bakar men
Dokma-darak kakar men
(*Läle*)

8. Oňatlykdyr wagt tapyp gijara
Günüň ýaşyşyny ýüzüňe sylmak.
(*G. Ezizow*).

🔔 **220-nji gönükme.** Aşakdaky böleklerden goşma hallary tapyp, depderiňize göçüriň we olaryň haýsy soraga jogap bolýandygyny anyklaň.

1. Bir wagtlar geçen ýaşlygy mal döwlet bilen gaýtaryp bolmaz (*Gazetden*). 2. Gijara atlylar galadan çykyp,

ýola düşdüler (*Erteki*). 3. Hiç wagt ýagşylygy unutma. 4. Günlerde bir gün oňa bir tilki duşupdyr (*Erteki*). 5. Toý gijara sowuldy. 6. Ozal bir zatlar barada ikiçäk gürleşip otyr. 7. Birdenkä onuň gözi ýoldan geçip barýan atla düşdi. 8. Bir wagtlar ata-enesiniň aýdan nesihatlary onuň ýadyna düşdi (*Gazetden*).

🔔 **221-nji gönükme.** Berlen tirkeş hallary sözlem içinde getiriň we depderiňize göçüriň .

Sessiz-üýnsüz, bada-bat, obama-oba, sagatma-sagat, azda-kände, ýeke-ýekeden.

🔔 **222-nji gönükme.** Ilki goşma hallary, soňra tirkeş hallary tapyp depderiňize göçüriň.

Birigün, bireýýäm, yzly-yzyna, başly-barat, öňňin, ikindinara, bildir, ýakyn günlerde, gije-gündiz, sag-aman, hiç wagt, hiç-haçan, aňsamara, düýn-öňňin.

🔔 **223-nji gönükme.** Aşakdaky böleklerden asyl, ýasama, goşma - tirkeş hallary tapyň.

1. Uzynyň akly giç geler (*Nakyl*).

2. Men onuň bilen ine-gana gürleşip-de bilmedim (*B. Seytäkow. «Gyz salgydy»*).

3. Birigün daşary ýurtly myhmanlar bilen duşuşmaly.

4. Adamlar gelip ýeke-ýekeden görüşmäge durdular.

5. Oturdan nahallarym tiz boý aldy.

6. Ikindinara başlan uruş iki sagat dowam etdi.

7. Ir turanyň rysgy bolar (*Nakyl*).

8. Eýýäm iňrik çökdi ýeriň ýüzüne

Asman çyralaryň ýakdy bireýýäm (*G. Ezizow*).

🔔 **224-nji gönükme.** Böleklerden asyl, ýasama, goşma-tirkeş hallary tapyň we olaryň haýsy söze baglanyp gelendigini anyklaň.

1. 2. Keýikler ilerik gitdi. 3. Şeýläk gidenler elleri boş gelmedi. 4. Müňläp ýigitler başyny orta goýup, Watany go-radylar. 6. Olar gahrymanlarça söweşdiler. 5. Buça bolup

bilsek armanymyz ýok. 7. Biziň maşgalamyz ýylyň-ýylyna gazete abuna ýazylýar. 8. Täzegül jorasyna aýba-aý hat ýazyp durýar. 9. Syýahatçylar şäherme-şäher aýlandylar.

10. Şu günler gaýra gidýän barmy?

11. «Heýjanelek kerwen!» Ylgady derrew

Nädip garşylarka ýigidi kerwen? (K. Gurbannepesow).

12. Çagajyklar eýýäm ýaraşypdyrlar

Ejeleri bolsa hum ýaly çişip,

Şol gygyrşyp durlar, gygyrşyp durlar

(K. Gurbannepesow).

13. Owal mekir gülýän mirap

Derrew kesdi gülküsini (Ç. Aşyrow).

🔔 **225-nji gönükme.** Ýaýy açyp, sözlemleri göçüriň. Dürs ýazuwyň haýsy kadalary bilen iş salyşýandygynyzy kesgitleň.

1. Meniň şu gün öýl(n) işim bar. 2. Şol işiň oň(n) çözülse, arkaýyn gezelenje gidip bileris. 3. Biz ýörite ýatyrlaýyn däl-de, gün(n) gidip geleris. 4. Ýagyş (ilki agşam) başlady we (daňa golaý) diňdi. 5. Ýolagçylar (ir ertirden giç agşama) çenli ýolda bolup, gijäniň (ümüş tamsynda) düşlediler. 6. Giden ýeriňizden (arman ýadaman) geldiňizmi? 7. Myhman irgöz(n) ýola düşdi.

HALLARYŇ MANY AÝRATYNLYKLARY

Wagt bildirýän hallar

|| **Haçan? Näwagt?** diýen soraglara jogap bolýan hallara wagt bildirýän hallar diýilýär.

Meselem: Myhmanlar ir (haçan) geldi.

🔔 **226-njy gönükme.** Berlen tekstden wagt bildirýän hallary tapyň. Olary saýlap depderiňize göçüriň. Olaryň haýsy söze baglanyp gelendigini anyklaň.

– Eje, bu gün ir turdum gerek? –diýip, Maýsa gözlerini açyp sorady.

- Hawa! «Ir turan işinden dynar» diýipdirler, gyzym!
 – Maýsa el-ýüzüni ýuwup, daşaryk ylgady. Ol gün dog-
 manka turanyny biljek boldy. Gün entek çykmadyk hem
 bolsa, bütin töwerek ýagtylan eken.
 – Maýsa, gyzym, çaýyňy basymjyk iç. Yssy düşmäňka
 daýzaňlara gitmelidiris (K. Taňrygulyýew «Saýlanan eser-
 ler»).

🔔 **227-nji gönükme.** Aşakdakylary göçüriň. Olara sorag beriň.
 Asyl, ýasama, goşma - tirkeş hallary getirip, 6 sany sözlem
 düzüň.

Soňky günlerde, elmydama, ikindinara, yzysüre, ilki,
 öten ýyl, gijara, bir ýola, düýn, erte-birigün, gije-gündiz,
 iru-giç, ertir-agşam, ýylba-ýyldan, indi, bildir, eýýäm, bir
 gün, bir wagtlar, öňňün, öňküsi ýyl, soň, mahal-mahal,
 günde, ömürboýy, sagatsaýyn, ýylsaýyn, ilkibada, gyşyna,
 tomsuna, ýazyna, güýzüne, gyşyn, ýazyn, häzirlilikçe, gü-
 nortan, öýlän, gijöýlän.

🔔 **228-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Wagat bildirýän hallary
 tapyp, aşagyny çyzyň.

Säher bilen turmaga endik etmek gerekdir. Gün dog-
 manka turup, allanyň borjuny berjaý etmek gerekdir. Gün
 doganyndan soň turan adamyň rysgaly kem bolar. Säher bi-
 len işiň bolman, awa-şikara ýa gezelenje gidermen bolsaň,
 onda aw awlabam, keýp çekibem bilersiň. Alla ýol berse,
 şeýdersiň («Kowusnama»).

🔔 **229-njy gönükme.** Çeper eserlerden içinde wagat aňladýan hal-
 lar bolan 10 sözlem tapyp göçüriň.

🔔 **230-njy gönükme.** Böleklerden wagat bildirýän hallary tapyň.

1. Bu günem men seni ýatlap otyryn,
 Ýene ýürek bagrym otlap otyryn

(A. Gurtgeldiyew)

2. Elmydam hossar deý ertirdir agşam,
Ýañlanýar mukaddes doga dek gimn!

(G. *Ezizow*)

3. Bagt bu günküden irräk gelderdi,
Uruş bolmadyk bolsa.
Gaty gowy bolardy
Uruş bolmadyk bolsa.

4. Eden işiň iliň aýan görmese,
Ýagşy peýda ýaman zyýan görmese,
Eneň-ataň wagtyndan öň garrasa,
Ony öňi bilen özüňden sora

(S. *Ýazowa*).

5. Bir dostum täzelik buşlady şu gün,
Begenip gözlerin ýaşlady şu gün.

(K. *Gurbannepesow*).

🔔 **231-nji gönükme.** Aşakdaky wagt bildirýän hallary sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň.

Soňky günlerde, agşamara, bildir, gije-gündiz, indi.

🔔 **232-nji gönükme.** Nokatlaryň ýerine wagt bildirýän hallary goýup göçüriň.

(*Tomsuna, gysyna, güýzüne*)

1 ...gije meýdanda ýatylýar.

2 ...howa sowuk bolýar.

3 ...agaçlaryň ýapraklary ýere düşýär.

(*Günortan, bildir,erte-birigün*)

1 Ol ...çaý-naharyny edindi.

2 ...men başinji synpda okaýardym.

3 Agam şäherden... geler.

Orun-tarap bildirýän hallar

Nirede? Nirü? diýen soraglara jogap bolýan hallara orun-tarap bildirýän hallar diýilýär.

Meselem: Atlylar ilerik gitdi.

🔔 233-nji gönükme. Aşakdaky böleklerden orun-tarap bildirýän hallary tapyň.

1. Ol bir ýerde durabilmän, oýana-buýana ýöredi.
2. Ilerden atly gelyär,
Telpegi hatly gelyär
3. Görüni uzakdan aksakgal goja.
Miweli agaç dek egilip çalaja (*K. Gurbannepesow*).
4. Yza ätlesem,
Olam boljak däl,
Öňe ätlesem,
Olam boljak däl (*S. Öräyew*).
5. Galmaz diýme, gardaş, bu beýdiň ýatda,
Başaryp bilşimden tapladym otda.
Maňa sapak beren iň beýik ussat-
Tebigatam bärden gaýdýar kä zatda (*A. Gurtgeldiýew*)
6. Bir ýerde durup
Gözlöp boljak däl (*S. Öräyew*).

🔔 234-nji gönükme. Hallary göçüriň we olara sorag beriň, ilki bir zadyň ýerleşýän ýerini bildirýän hallary, soňra hereketin ugruny bildirýän hallary göçüriň. Asyl we ýasama hallary ulanyp, 8 sözlem düzüň.

Ileri, ilerligine, aşak, ýokary, ilerik, daşary, eýläk, beýläk, onda-munda, ikibaka, oýan-buýan, ondan-ona, aňryk-bärik, yzly-yzyna, gaýralygyna.

🔔 235-nji gönükme. 1. *Ileri-ilerik, ýokary-ýokaryk, içeri-içerik, daşary-daşaryk* sözlerini sözlem içinde getirip ýazyň. Olaryň manylarynda nähili tapawudynyň bardygyny anyklamağa çalşyň. 2. *Ileri, aşak, eýläk* hallarynyň antonimini tapyp ýazyň.

Sebäp-maksat bildirýän hallar

Näme üçin? Näme sebäpden? diýen soraglara jogap bolýan hallara sebäp-maksat bildirýän hallar diýilýär.

🔔 **236-njy gönükme.** Aşakdaky sözleri göçüriň, olara sorag beriň.

Gaharyna, zarbyna, keypine, gazabyna, gorkudan, tö-tänden, bilgeşleýin, bilkastdan, ýörite.

🔔 **237-nji gönükme.** Çeper eserlerden içinde orun-tarap bildirýän asyl we ýasama hallar bolan dört sany sözlemi tapyp ýazyň.

🔔 **238-nji gönükme.** Aşakdaky sözlemleri göçüriň. Ondaky aýratynlaşdyrylan hallaryň haýsysynyň sebäp, haýsysynyň maksat görkezýändigini anyklaň.

1. Duýdansyz ýerden gara ýel gelipdir, güýçli harasadyň *derdinden* gözünü açar ýaly bolmandyr. 2. Patyşanyň ortanjy ogly hem *gorkujujygyndan* kakasynyň köşgüne gaçyp barypdyr.

3. Şazada *suwsuzlykdan* gany gatap barýanam bolsa, sesini çykarmandyr. 4. Guş ýene «gak» diýipdir welin, ýigit oňa iň soňky goýny berjek bolanda, *gyssanjyna* ony elinden gaçyraýypdyr. 5. Hojaýyn *begenjinden* uçaýjak bolupdyr (*Ertekiden*).

Hal-ýagdaý bildirýän hallar

Nähili? Neneňsi? diýen soraglara jogap bolýan hallara hal-ýagdaý bildirýän hallar diýilýär.

🔔 **239-njy gönükme.** Ilki asyl hallary, soňra ýasama hallary hemde goşma- tirkeş hallary göçüriň. Olara sorag beriň.

Içgin, ogrynça, zordan, uludan, birden, batyrgaý, gys-sanmaç, sag-aman, ýygy-ýygydan, gezek-gezegine, bir-bada, ýatyrlaýyn, ýañadan, uzynlygyna, ýüzinligine, çalt-

çalt, ýüzme-ýüz, assa, arkan, arkaýyn, halkalaýyn, ýüzleý, jikme-jik, üzül-kesil, sowuk-sala, göwünli-göwünsiz, birin-birin, ine-gana, ýaşyryn, tiz, haýal, şapba, ýalpa, laňña, sakga.

🔔 **240-njy gönükme.** *Ine-gana, göre-bile, jikme-jik, aman-esen* hallaryny sözlem içinde getirip ulanyň.

Mukdar bildirýän hallar

Näçe? Näçeden? Neneňsi? diýen soraglara jogap bolýan hallara mukdar bildirýän hallar diýilýär.

🔔 **241-nji gönükme.** Aşakdakylardan 1) asyl, 2) ýasama, 3) goşma-tirkeş hallary saýlap depderiňize göçüriň.

Az-kem, azda-kände, tutuşlaýyn, aýlap, ýeke-ýekeden, dört-dörtde, birden-ikiden, onlap-onlap, ikilenç, ikibir-ikibir, durdugyça, gördükçe, bardykça, doýynça, geldigiçe, öte, köp, çakdanaşa, sähel, çala, az, zordan, azajyk, kem, goşa-goşadan.

🔔 **242-nji gönükme.** Mukdar we ölçeg hallaryny getirip, sözlem düzüň we depderiňize göçüriň.

🔔 **243-nji gönükme.** Mukdar we ölçeg hallaryny tapyň

1. Agardy kem-kemden goýazy bulut,
Ala garaňkylyk sowuldy kem-kem .
2. Dünýä inenime geçdi kän ýyllar,
Duýmandyryn düýn inendek hamana.
3. Bilýän şonuň üçin aglansyň hökman
Doňnarlyp köp gezdiň ýüzüme bakman.
4. Gelene garşy durmaga
Maly -dünýä kän gerekdir.
5. Onuň ýüzleri sähel gögeripdi.
6. Ýene şu ýagdaýda yüz ýyl goýsalar,
Göwnüme bolmasa, ýene az ýaly (*H.Kulyýew*).

🔔 **244-nji gönükme.** Berlen teksti okaň we göçüriň. Mukdar, hal-ýagdaý bildirýän hallaryň aşagyny çyzyň.

Sen suhanwer hem bolsaň, muny mazamlap ýörmegin, ýogsam bir ýerde sözüň ortasynda sakynyp, ile ryswa bolarsyň. Az bilip, köp gepleýän adam bolanda, köp bilip, az gürleýän adam boljak bolgun, sebäbi şeýle diýlip aýdylanam bir söz bar: dymmak salamatlygyň, ýañramak bolsa akylsyzlygyň nyşanydyr. Köp ýañraýan adamy, akylly bolsa-da akylsyz hasap ederler, az gürleýän adamy bolsa, akylsyz bolsa-da, ýañrap oturmaýanlygy üçin akylly saýarlar. Sen her näçe päk, arassa, takwa bolsaňam, öz-özünü öwmegin, çünki seniň özüň hakda getirýän delilleriňe hiç kim gulak gabartmaz, seni özüň däl-de il öwsün. Köp bilýänem bolsaň, aýdan sözüň bir zadyň üstünden eltmezligi üçin, diňe zeruryýeti gürlegin, şeýtmeseň, sen hem zengaly alidiň (Alynyň nesliniň) gününe düşersiň. («Kowusnama»).

Meňzetme-deňeşdirme bildirýän hallar

|| **Kimçe? Nämeçe? diýen soraglara jogap bolýan hallara deňeşdirme bildirýän hallar diýilýär.**

🔔 **245-nji gönükme.** Hallary göçüriň we olara sorag beriň. Olaryň içinde asyl hallaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny anyklaň.

Mençe, biziňçe, gahrymanlarça, özüçe, her kimçe, özüňizçe, munça, onça, amança.

🔔 **246-nji gönükme.** Böleklerden meňzetme-deňeşdirme bildirýän hallary tapyň.

1. Güýjüň-kuwwatyň gidende,
Ogul-gyzyň ýatça bolmaz.
2. Märekeke aýdan sözüň
Ösüp giden batça bolmaz.

3. Halyň işi hardyr dostlar
Müň magtasaň atça bolmaz .
4. Giýewlere köňül bermäň,
Bir dogan zürýatça bolmaz
5. Doganyňa birikmese geňeşiň,
Gumalakça bolmaz togalan daşyň.
6. Bir nadana aýdan sözüň,
Biliň asyl zatça bolmaz (*Magtymguly*).
7. Biriniň agramy on kilo kemmiş,
Beýlekiňki bolsa şonçarak artyk.
8. –Agzybirlik – şo bolmasa güلكi ýok.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.
Ol mähirdir, görki bar-da reňki ýok..
Aňlaýşymça jogap bermek borjumdyr.
9. –Ol enedir, ynsanlaryň belendi.
(Belentligi ölerden soň bilindi).
Ol ýürekdir, bir söz bilen bulandy.
Başarşymça jogap bermek borjumdyr.

(K Gurbannepesow)

🔔 **247-nji gönükmе.** Berlen hallaryň many aýratynlygyny anyklaň we olaryň 5 sanysyny sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň.

Elmydama, özüňizçe, az-kem, zordan, tutuşlaýyn, gysşyna, her kimçe, aýlap, uludan, durdugyça, tomsuna, köp, çala, tiz, gördükçe, sähel, azajyk, güýzüne, bardykça, birbada, doýunça, gijara, kem, arkan, biziňçe, azda-kände, bildir, mençe, arkaýyn, gahrymanlarça, günde, özüçe, uzynlygyna, onça, iru-giç, munça, sag-aman, indi, haýal, gysşyn.

🔔 **248-nji gönükmе.** Berlen böleklerden meňzetme-deňeşdirme bildirýän hallary tapyň. Aýratynlaşdyrylan sözleri ýöňkemedede üýtgediň.

1. Türkmen aga, şol Göroglynyň taryp edip ýören og-lany mençe barmy?

– Haý, Öwezim senem özüňi adama deňeýärsiň-ow, ol seniň ondan biziňçe-de – ýok.

2. Gyrat hem Öwezi Göroglyça tanaýar, hergiz ynjudýarmy ol («Görogly» eposy»).

3. Mysal üçin, dünýä belli ýazyjy Mark Tweni alyp göreliş. Ol tutuş dünýäni güldürmäge ýa-da aglatmaga ukyply bolupdyr. Ýöne haýsydyr bir zada puluny goýanda welin, ol hiç kimçe bolmandyr. 1920-nji ýyl meniň ýadymda galypdyr (Žurnaldan).

4. Beýik Platon (Eflatun) şeýle diýipdir: «Men köp bildigimçe-de, – hiç zat bilmeýänligimi bildim» şahyr hem şonuň ýaly. Ol hem poeziýa sungatyna näçe çuňňur aralaşdygyça, şonça-da hiç zada düşünmeýänligine göz ýetirýär, ondan gorkýar (K. Gurbannepesow).

🔔 **249-njy gönükme.** Çeper eserler içinde deňeşdirme bildirýän hal bolan 6, sany sözlem tapyp ýazyň.

Hallaryň morfologik aýratynlyklary

Hallar düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny kabul etmeýän üýtgemeyän söz toparydyr.

🔔 **250-nji gönükme.** *Ir, çala, gaýra, ýörite, çalt* asyl hallaryna düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny goşup görüň. Şunda olaryň hallyk manylarynyň üýtgeýändigini ýa-da üýtgemeyändigini anyklaň.

🔔 **251-nji gönükme.** Hallary tapyň. Olaryň many aýratynlygyndan başga ýene nähili alamaty bilen özara tapawutlanýandygyny anyklaň.

1. Onuň gündizine ýatyp, gijesine kirpikli garagyny çalmazlygyny höküm edipdir. 2. Şol ylgap barşyna sü-rüli goýny ürküzipdir. 3. Myralynyň atasy itleriň agzyndan aman sypanan soň, zordan sözünü düşündiripdir. 4. Myralynyň gerşine garyplyk atlanyp münüpdür. 5. Ol Hyradyň bazaryna patyşanyň ölerine ýüz goýny nesýe satdy. 6. Myraly tisingip oýanyp, arkan çekilmekçi bolupdyr (*B. Kerbabayew*).

- 🔔 **252-nji gönükme.** Dürli many toparlaryndan bolan hatlardan 6 sanysyny sözlem içinde getiriň. Olara söz üýtgediji goşulmalary goşup görüň. Hallaryň manysynyň üýtgeýändigine üns beriň. Munuň sebäbini anyklamaga çalşyň.

Hallaryň morfologik derňew edilişi

Derňewiň geçiriliş tertibi:

1. Söz topary
2. Gurluşy: asyl hal, ýasama hal, goşma - tirkeş hal.
3. Ýasama hallaryň asyl sözi.
4. Goşma –tirkeş hallary ýasamaga gatnaşýan sözler.

- 🔔 **253-nji gönükme.** Teksti göçüriň, hallary morfologik derňew ediň.

N u s g a: çalaja

Sag gapdaly çalaja gädilen Aý ýañy dogup, agaçlaryň arasy bilen obanyň üstüne, ilerdäki dag gerşine yşygyny uzadyp başlan wagty Dursun ýatagyň gapdalyndaky ýol bilen geçip barýan bir oglany gördi.

- Aý, oylan, bäri gel! - diýip gygyrdy.

O1 oylan dogumly basyp, düýeleriň ýanyna geldi.

- 🔔 **254-nji gönükme.** Sözlemleri okaň. Hallary ýazuw üsti bilen morfologik derňew ediň. Zerur ýerlerinde dyngy belgilerini goýuň.

1. Türkmen diline az-kem düşünýän biri olaryň gürrüni derrew terjime edýär. 2. Bir gezek keýpine derýa balyk tutmaga baran baý kişiniň çeňňegine altyn balyk düşýär. 3. Häzir bir bedre suw getirip ýekän-ýekän içişeris welin hemmesi mälim bolar. 4. Indi öňki gadagan edilip ýaşyryn saklanýan taryhy wakalary okuwçylardyr talyp ýaşlara aýan etmegiň wagty geldi. 5. Babajan mekdebiň jaýynyň ýanynda özüne bir sümelge edinip şonda gysşyn-ýazyn ussaçylyk ederd. 6. Ahyrsoňunda ähli zat syýahata taýyn

edilýär. 7. Ýöne başyna düşen külpetleri onuň ýüregini belli-külli sandan çykarypdyr (*Gazetden*).

🔔 **255-nji gönükmä.** Asyl hallary tapyň.

1. Ýaňy dolup-daşyp akýan çeşmäniň suwy ýokary çykdygymyz saýyn peselip, şaggyldysy kemeldi. 2. Kert gaýanyň düýbüne baranymyzda, çeşmäniň gaýnap çykýan ýerine derrew gözümüz düşdi. 3. Ondan aňry gidere ýer bolmansoň, sen alaşsyzlyk bilen aýak çekip, töweregi galap alan çal gaýalara seretdiň. 4. Bu sözler ilki meniň gaharymy getirdi. 5. Men oba gidip, gije däne alyp gelerin (*A. Garayew*).

Hallaryň sintaktik hyzmaty

Hallar sözlemiň işlikden, şeýle-de seýrek ýagdaýda beýleki söz toparlaryndan bolan agzalaryna baglanyp bilýärler. Doldurgyç hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Hallar sözlemiň işlikden bolmadyk agzalaryna baglanyp gelenlerinde aýyrgyç hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

🔔 **256-njy gönükmä.** Hallaryň sözlemiň haýsy söz toparyndan bolan agzasyna baglanýandygyny kesgitläň.

1. Ol çendenaşa mylaýym ýigit eken. 2. Köp damjandan köl bolar (*Nakyl*). 3. Az il - agsak. 4. Munça adam şahyryň saglygyny soramaga gelipdir. 5. Şunça çöregi bir günde bişiren gelni zor görmeli. 6. Sähelçe işden gaçyp ýörmek ýigide-gyza gelişýän zat däl. 7. Heniz başyň ýaş, oka, öwren.

🔔 **257-nji gönükmä.** Sözlemlerden işlige, sypata we hala baglanýan hallary tapyň. Hallaryň haýsy many toparyndandygyny anyklaň.

1. Oraz öňürti mallara ot dökdi. 2. Mergen entek işle-

megi ýüregine düwdi. 3. Myhman salam berip, içerik girdi. 4. Bagşy diňläsi gelen Nury bagşynyň golaýyna ileri omzady. 5. Merediň okaýşy düýpgöter özgerdi. 6. Ýaş tebigat söýüjiler iki sany towşany diriligine tutdular. 7. Ol gyssanjyna derledi. 8. Olaryň alýan hasyly ýylyň-ýylyna ýokary. 9. Bu öý gije-gündiz şagalaň. 10. Jeren elmydama şadyýan. 11. Ol öňküden biraz haýal ýöreyärdi.

🔔 **258-nji gönükme.** Hallary tapyň, olary baglanýan sözleri bilen söz düzümi görnüşinde ýazyň we olaryň baglanyş tärini aýdyp beriň. Hallaryň haýsy söz toparyndan bolan sözlem agzasyna baglanýandygyny anyklaň.

1. Bir ýola Muhammet Käbede arkaýyn namaz okap oturan wagty Abu Jahyl onuň boýnuna düýäniň içegesinden işilen arkan taşlaýar. 2. Ýöne tötänden peýda bolan Ebu Bekir pygamberiň dadyna ýetişýär. 3. Ol agşam agasy Abu Talybyň öýüne barýar. 4. Eşiden her bir gepiňize derrew ynanybermäň. 5. Mydama oýlanardy, kalby päkdi (*Bilkiz Aladdiri*).

🔔 **259-njy gönükme.** Böleklerden hallary tapyň. Olaryň many aýratynlygyny we sintaktik hyzmatyny düşündiriň.

1. Emma ol soň tiz-tiz görüşmeli boldy, Rejep üçin kyn boldy. 2. Ol zordan gepledi: - Ýigit çykan balam! 3. Rejebi ejesi zordan tanady. - Salam Rejep, salam. Örän gowy gabat geldiň. 4. ... Men aýtjak bolup durkam, derrew elini galdyran bolýa... 5. Bu ýyl bolsa, size işi, ine şu ýerde öwrederis. 6. Okuw sagady tiz-tizden geçip ugrady. 7. Emma nämedigini ol bilmeýärdi, hatda gidip barýan wagty hem käte birden durup, pikirlenip görýärdi... 8. Ol birden Rejeb tarap öwrüldi... 9. ...Ol-ä asyl çyzgýç bilen çekilen ýaly dogry duruň diýildigi ekeni. 10. Rejep birden çalt dikeldi-de, krowatynyň üstünde aýbogdaşyny gurup oturdy, tomboçkanyň üstündäki penjeginiň jübüsinden çöregini alyp, ony ullakan dişledi-de, keýpiköklük bilen iýmäge

durdy we birden hem şatlykly ýylgyryp, kellesini ýassyga goýdy: «Meniň gelenimi mugallymyň gyzy eşidäýse, gör nähili begener! Soň hem tutanýerli ekeniň diýer!» Derrew Rejep umumy hora goşuldy (H. Ysmaýylow «Saýlanan eserler»).

🔔 **260-njy gönükme.** Sözlemleri göçüriň, hallary tapyň we olaryň nähili sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýändigini anyklaň.

1. Wiý, Artyk, hemme ýerbe-ýerdir. 2. Ýagşynyň ýüzi bärrik, ýamanyň ýüzi aňryk (*Nakyl*). 3. Biziň dostlarymyz köp. 4. Agramy aşykça, kölegesi köşekçe (*Nakyl*). 5. Bu iş gyssanmaç. 6. Bu gün Meret arkaýyn. 7. Atyň bolup barşy göwünli-göwünsiz.

Hallaryň beýleki söz toparlary bilen gatnaşygy

Hallar atlar hem-de sypatlar bilen aragatnaşykda bolýar. Atlar, sypatlar halyň ýerine ýetirýän hyzmatlaryny, hallar hem atlaryň, sypatlaryň ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlaryny ýerine ýetirip bilýär. Sypatlar predmetiň alamatyny bildirse, hallar hereketiň alamatyny bildirýär. Gije-gündiziň bölleklerini aňladýan atlar wagt bildirýän hallar bilen baglanyşyklydyr. Hil sypatlary hal-ýagdaý bildirýän hallar bilen baglanyşyklydyr.

🔔 **261-nji gönükme.** Göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleri deňeşdirip, olaryň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklaň. Hallaryň haýsy many toparyna degişlidigini kesgitläň.

1. Tuwak *arkaýyn* yöräp gelýär. 2. Jumanyň kakasy arkaýyn adam. 3. Durdy düşünmän *ýüzley* sorag berdi. 4. O1 kitaby *ýüzley* okapdyr. 5. Oraz *oňat* oglan. 6. O1 *oňat* okaýar. 7. Ýagşy adam ýatdan çykmaýar. 8. Suwa geçjek ýeriňi ilki ýagşy barlamaly. 9. Men *gowy* kitap aldym. 10. Men ylaýta-da häzirkî zaman temasyndan ýazylan çeper eserleri *gowy* görýärim.

🔔 **262-nji gönükme.** Aşakdaky böleklerden hallary tapyň we olaryň nähili soraga jogap bolýandygyny, haýsy söze baglanýandygyny anyklaň hem-de depderiňize göçüriň.

1. Siz ilki türkmençelerini okap gutaryň, eger onýança rusça öwrenip bilmeseňiz, biz edebiýat kružogynda okap düşündirip berýän adam taparys. (H. Ysmaýylow «Saýlanan eserler»). 2. Gördüňmi! Eýýam ýadyndan çykarypdyr-da! (H. Ysmaýylow). 3. Suw nähili aşakda bolsa-da, ýandagyň köki gaty uzyn bolýar. 4. – Köşek, obada-da gül köp welin, ýöne ýandak az. 5. Käkilikleriň gaty geň guşdugy barada oň hem eşidýärdim. 6. Olar ýaňy dünýä inen käkilik jüýjeleridi. (K. Taňrygulyýew).

🔔 **263-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini, olaryň haýsy söz toparyndan emele gelendigini, haýsy many toparyna degişlidigini anyklaň.

1. *Ertirki* guýrukdan, *bu günki* öýken (*Nakyl*). 2. *Agşamky* ýagyşdan soň ýeriň ýüzi terlenipdir. 3. *Düýnki* adam atlar bilen gyzyklanýan eken. 4. *Gündizki* işlerden soň dynç almaly.

🔔 **264-nji gönükme.** Dereje şekillerinde ulanylýan sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini kesgitläň.

1. Ýagyş ýaganda palçyk bolmaz ýaly, ýöreljek ýollara ownugrak daş düşelipdir. 2. Sapak başlamanka synpdaşlary bilen salamlaşyp ýetişer ýaly, Kasym okuwa irräk geldi. 3. Şar gara saçy onuň ak ýüzüne gelşik berýärdi. 4. Wagt örän çalt geçýärdi.

Hal derejeleri

Hiç hili dereje goşulmasyny kabul etmän ulanylýan hallara hallaryň düýp derejesi diýilýär.

Hallara *-rak*, *-räk* goşulmasynyň goşulmagy bilen hallaryň kemlik derejesi emele gelýär.

Iň, iňňän, has, öte, aša, gaty, örün, juda, asla sözleriniň kömegi bilen hallaryň artyklyk derejesi emele gelýär.

Hallaryň dolulygyna (tiz-tiz, basym-basym) ýa-da bölekleýin (tiz-tiz, ýap-ýaňy) gaýtalanyp gelmegi bilen hallaryň güýçlendirme derejesi emele gelýär.

-ja, -je, -ça, -çe, -jyk, -jik, -jak, -jek goşulmalarynyň kömegi bilen hallaryň söýgülik derejesi emele gelýär.

Hallaryň birnäçesi kemlik derejesini kabul etmeýärler.

🔔 *265-nji gönükme.* Hallary tapyň, olara nähili goşulmalaryň goşulandygyny anyklaň. Hallaryň haýsy many toparyna degişlidigini kesgitleň.

1. Men obadan ýaňyrak geldim. 2. Ozalrak bu ýerde teatryň jaýy bolupdyr. 3. Men soňrak bararyn. 4. Ilkiräk ýüzmek maňa kyn düşdi. 5. Şol ýyl ekinlerem yzly-yzyna ýetişdi. 6. Obada ullakan bir işim ýokdy, keýpineräk baryp gaýtdym. 7. Gurban degişende öteräk geçendigini soň bilip galdy. 8. Iki dost hemişe bileräk bolýardy.

🔔 *266-njy gönükme.* Hallara kemlik derejesiniň goşulmasyny goşup, sözlem düzüň, olaryň manysyny anyklaň.

Mençe, sençe, oça, bizçe, sizçe, olarça, özüçe, özüňçe, munça, şunça, soňkuça, öňküçe.

🔔 *267-nji gönükme.* Aşakdaky böleklerden hallary tapyň we olaryň many aýratynlygyny aýdyp beriň.

1. Az bolsun , saz bolsun. 2. Köp oýnasaň bala bolarsyň, köp oýlansaň – dana. 3. Köp bilen az sözlär, azam bolsa, saz sözlär. 4. Eşeginiň ýüki ýeňil bolsa sojar. 5. Çalt ýörse towsak diýer, assa ýörse agsak. (Nakyllar) 6. Kyrklaram alkymlap geldi, arytlaşyklisy nirde, zat nirde, özleri zordan gala geldiler. 7. Köse gylyjyň baljagyny ýazdyryp, telpegi ýokarraga-da galdyryp, kem-kemden ilerräk om-

zap ymtylyberdi. 8. Zarbyna ineri entedip ýoldan çykarýar. («Görogly» eposy)

🔔 **268-nji gönükme.** Aşakdaky hallara kemlik derejesiniň goşulmasyny goşup ulanyp bolýandygyny ýa-da bolmaýandygyny anyklaň.

Gazabyna, gaharyna, gorkudan, oýan-buýan, ondan-ona, aňryk-bärik, iki-baka, erte-birigün, ertir, düýn, asla, asyl, gaýtadan.

🔔 **269-njy gönükme.** Aşak, ýokary, ileri, giç, gyssanmaç, jikme-jik hallaryna kemlik derejesiniň goşulmasyny goşup ýazyň, olaryň ýazuw düzgünlerine üns beriň.

🔔 **270-nji gönükme.** Sözlemleri okaň, aýratynlaşdyrylan hallaryň manysyny anyklaň. Hallaryň haýsy many toparyna degişlidigini kesgitläň.

1. Daýhanyň alan hasyly onuň başdaky çeninden *has ýokary* boldy. 2. Aman *aşa ileri* süýşdi. 3. Oguljermal okuwa *juda ir* gelipdir. 4. Bu getirenleriň *juda az*. 5. Bu maşyn *gaty haýal* işleýär.

🔔 **271-njy gönükme.** Aşakdaky hallardan artyklyk derejesini ýasamak mümkinmi?

1. Mençe, sençe, onça, ärlerçe. 2. Gaharyna, zarbyna, bilgeşleýin. 3. Bir-ikiden, ölinçä, doýynça. 4. Zordan, birden. 5. Sag-aman, birbada, ertir, düýn.

🔔 **272-nji gönükme.** Aşakdaky sözlemlerden hallary tapyň, olaryň haýsy many toparyna degişlidigini anyklaň. Hallaryň aňladýan anyk manysyny kesgitläň.

1. Şahyr öz atyny tanajak bolup içgin-içgin seretdi. 2. Çalt-çalt gepleseň, hiç kim saňa düşünmez. 3. Jennet assa-assa ýöräp gitdi. 4. Gadam ýap-ýaňy gelip gitdi. 5. Her welaýatdan onlap-onlap myhman geldi.

🔔 **273-nji gönükme.** Hallary tapyň, olaryň nähili goşulma kabul edendigini belläň. Hallaryň haýsy many toparyna degişlidigini

ni anyklaň. Goşulma kabul eden hallaryň manysyny bilmäge çalşyň.

1. Jeren assaja gepleýärdi. 2. Mahym pessaýja hiňlenýärdi. 3. Rehmet radiony haýalja açdy. 4. Muhammet mekdebe jigisi bilen bileje geldi. 5. Ol eseri ýüzleýje okap çykdy. 6. Bäbejige maşk etdireniňizde, ony ýüzünje, ýanyn, gapdal ýatyryň. 7. Kasym güjüjeginiň ýanyna ogrynça gelýärdi.

🔔 274-nji gönükme. Hallary ýaýy açyp ýazyň. Söýgülik derejesiniň nähili ýasalandygyny anyklaň.

1. Sen baryber, men giç (-räk, -jik) gitjek. 2. Kitap dükany häzir ýapan dälidir, men ol ýerden ýaňy (-rak, -jyk) geldim. 3. Almany köp (-räk, -jik) alsam, arzandan berermiň 4. Bu çeken almaňyz kem (-räk, -jik) çykdy.

🔔 275-nji gönükme. Göçüriň. Asyl, ýasama goşma-tirkeş hallary tapyp, aýry-aýry ýazyň. Hallaryň many toparyny anyklaň.

1. Bir-ä ir ekilen ekinden tama et, birem ir ýetişen oguldan. 2. Bu günki gep ertirki günüň ýassygy. 3. Haýyr işi jäht tut. 4. Egri agaç ýarsgynyna gider. 5. Ýaz ýatan gys aglar (*Nakyl*). 6. Ýöne gabat önümizde aýbogdaşyny gurup oturan adamyň ýygy-ýygydan uludan dem alyp, «wah, wah, wah» diýip, pyşyrdaýanyny eşidýärdik. 7. Baýly sopy gele-gelmäne dillendi. 8. Olary aralanyp, bizem içerik girdik. 9. Tutuş hepdeläp meýdanda bolduk. 10. Arkaýyn gezip, dynç alyp boljak. 11. Ikiden-üçden esgerleri oňamuňa iberjek boldular. 12. Gyssanjymyza derýa urduk (*A. Paýtyk*).

🔔 276-njy gönükme. Köp nokatlara derek degişli çekimli sesleri goýup göçüriň.

1. Aýsoltan önň...n haly muzeyine aýlandy. 2. Biz gün... birin Hywa baryp gaýtdyk. 3. Atabaý irlgöz...nden ýatdy.

4. Şu gün Maralyň işi oň...n. 5. Men bar...şyma size degip geçerin. 6. Bu asl...nda erbet kitap däl. 7. Bir ýyl geçse, bild...r diýilýär, iki ýyl geçse oňň...l diýilýär, üç ýyl geçende bolsa, oňk...si ýyl diýilýär.

 277-nji gönükmä. Tomus, gys, güýz, ýaz sözlerini hal manysynda getirip, 4 sözlem, at manysynda getirip hem dört sözlem düzüň.

Nusga: 1. Men Gökjä tomus gitjek (haçan gitjek - tomus - hal). 2. Birinji iýundan tomus başlanýar (näme - tomus - at).

 278-nji gönükmä. Sözleriň antonimini tapyp, tirkeş hal ýasaň.

Göwünli, eýläk, onda, oýan, az, aňryk, azada, ir, ertir, gije, oň, önde.

Hallary gaýtalamak üçin soraglar

- I. Hallar morfologik gurluşy taýyndan nähili toparlara bölünýär?
 1. Asyl hallar
 2. Ýasama hallar
 3. Goşma, tirkeş hallar
- II. Hallarda näçe dereje bar?
 1. Düýp dereje
 2. Kemlik dereje
 3. Artyklyk dereje
 4. Güýçlendirme dereje
 5. Söýgülik dereje

TEKSTIŇ SÖZLEMLERINDE SÖZLERIŇ TERTIBI

Sözlemleriň hemmesinde sözleriň tertibi birmeňzeş bolmaýar. Resmi sözleýişde sözlem agzalary öz orunlarynda gelýän bolsa (göni söz tertibi), ekspressiw (joşgunly) sözleýişde sözleriň tertibini üýtgetmek, ýagny esasy pikiriň täsirliğini güýçlendirmäge

hyzmat edäýjek sözi we sözleri sözleminiň başyna geçirmek hem bolýar (erkin söz tertibi)

Türkmen dilinde habar, köplenç, sözleminiň ahyrynda gelýär. Sözlemde sözleriň ýeriniň çalyşmagy (erkin söz tertibi) habaryň we beýleki sözlem agzalaryň öz ornuny üýtgetmegi sebäpli ýüze çykýar.

Meselem: Görogly bazara barardy-da göwnüne ýarasa, urardy çañnaly (*Görogly*).

Habaryny berdi Haýdar,

Diýrler: «allahy - ekber,»

Täsin galdy pyganyber,

Soň namaza durdular. (*Magtymguly*)

Sözlemlerde sözlerin erkin tertibi poeziýada has giňden ulanylýar.

Meselem: Kylgyl meniň ýolum rowan,

Çar pasly baharly, daglar. («*Zöhre-Tahyr*»)

Erkin söz tertibi boýunça düzülen sözlemler türkmen diliniň gepleşik, çeper tärlerine (aýratyn hem goşgularda) köp duş gelýär. Ol ylmy we resmi iş kagyzlarynyň tärlerinde, şunuň ýaly-da publisistik tärde ulanylmaýar diýen ýalydyr.

🔔 **279-njy gönükme.** Teksti üns bilen okap çykyň. Soňra haýsy sözlem agzalarynyň ýerli-ýerinde dældigini we esasy pikirini täsiriligini güýçlendirmäge hyzmat edýän sözüň sözleminiň başyna geçirilendigini aýdyň.

1. -Ýylgyran bolma, Allak, hany göreli şu gije gitmeýşiňi!
(*H.Derýaýew*)

2. Gutly bolsun hasyl toýuň.

Gutly bolsun, eziz ülkäm. (*M.Seydiýew*)

3. Ak altyn hem bal ýaly gawundyr garpyz öndürýän giň meý danlar, gara altyndyr ýangyç öndürýän ürgün çägeler, bag-bakjalar tutuş oazisler – bular mähriban ülkäniň guwanjydyr.

🔔 **280-nji gönükme.** Sözlemleri okaň we mümkin bolýan ýerinde sözleriň ornuny çalşyryp göçüriň.

1. Patyşa günlerde bir gün Hasan wezir bilen aw awlamaga çykdy. 2. Garyp bilen Şasenemi terbiýe bermek üçin enekä tabşyrdylar. 3. Ertir ir bilen hemmeden öň mekdebe bardy. 4. Garyp mal bakyp ýören ýerinde çopanlaryň biri bilen dost boldy. 5. Bazarda gezip ýören bir adamyň golunda iki sany dutary bardy. 6. Bu hudaý tagal lanyň size gudratyny görkezip durdugydyr (*Şasenem-Garyp*).

🔔 **281-nji gönükme.** Berlen shema boýunça üç sany sözlem düzüň. Habar - eýe - doldurgyç - aýyrgyç - doldurgyç.

Nusga: Bardylar (habar) olar (eýe) üşüp (doldurgyç) mekdebiň (aýyrgyç) gapysyndan (doldurgyç)

🔔 **282-nji gönükme.** Berlen sözlemi dört setirli goşgy bendine öwürjek bolup synanyşyň. (diňe sözleriň ýerini çalyşmak arkaly)

Gözelligiň önünde goşa dyzymy epip, bu poemanyň yzyny ömürbaky ýazaryn.

🔔 **283-nji gönükme.** Sözlemlerdäki sözleri göni söz tertibi boýunça täzedan düzüp ýazyň.

1. Mähriban watanyň bar meniň.
2. Gerçek goç ýigitdi onuň kakasy.
3. Gözel paýtagtda ýaşaýar Gözel.
4. Täsendi ýylgyryşy ol gyzjagazyň.
5. Uly, täze ymaratlar salynypdyr munda.
6. Oklow ýaly göni köçeler, owadan jaýlar görk berýär oňa.

Nusga: *Ol gyzjagazyň ýylgyryşy täsendi.*

🔔 **284-nji gönükme.** Aşakda berlen sözlerden erkin söz tertibinden sözlemler düzüň.

1. Çür başy, seleňläp, daglar, dumanly görünýär.

2. Bu, ekeni, kitap, ajaýyp, gyzykly.
3. Gözleri, duran, ol, oglan, gülüp.
4. Meýdany, ol, basyp, hapa-haşal, otlar, gidipdir.
5. Bolanok, gündizmi-gije, saýgaryp.

🔔 **285-nji gönükme.** Özünüzden üç sany göni söz tertibinde düzülen, üç sany hem erkin söz tertibinde düzüp ýazyň.

ÖZBAŞDAK MANY AŇLATMAÝAN SÖZ TOPARLARY

Tutuş sözlemleri, söz düzümlerini, sözlemiň atdan, sypatdan, sandan, çalyşmadan, haldan we işlikden bolan agzalaryny özara baglanyşdyrýan ýada olara dürli many ýokundylaryny berýän sözlere we ownuk böleklere özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary diýilýär.

🔔 **286-njy gönükme.** Sözlemlerdäki aýratynlaşdyrylan sözleriň we bölekleriň ýerine ýetirýän hyzmatlaryny kesgitlemäge çalyşyň.

1. Biz üýtgeşik bir zat *edemizog-a*. 2. Menem şony *diýýän-dä*. 3. Ýok, bu *ýerde-hä* oň ýaly zat ýok. 4. Baý, *bolmandyr-ow*. 5. *Tüweleme*, oglum, saňa guwanýan (*Anekdot*).

🔔 **287-nji gönükme.** Içinde özbaşdak many anlatmaýan söz toparlary bolan 10 sany mysaly sözlemi bilen göçüriň.

BAGLAÝJY KÖMEKÇILER

Özbaşdak many aňlatman sözleri, söz düzümlerini we sözlemleri özara baglanyşdyrýan sözlere we ownuk böleklere baglaýjy kömekçiler diýilýär.

🔔 **288-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň aýratynlandyrylan sözleriň nähilli hyzmaty ýerine ýetirýändigini anyklaň.

1. Ol birden sakga saklandy-da, otagçylary ýene-de bir gezek içgin-içgin synlady. 2. Garşyda duran zenan ýa-ha hiç zat eşitmeýärdi, ýa-da onuň akyl-huşy ýerinde däldi. 3. Han çepine agdarylyp ýene-de ymyzganjak boldy, emma rahat uklabilmejegine gözi ýetip, täzeje keçäniň üstünde çommalyp oturdy. 4. Şakyr bala bilen Zaýyr bala, Porsygala sizin paýyňyz (*H. Diwangulyýew*).

🔔 **289-njy gönükme.** Ýönekeý sözlemleri goşma sözlemlere öwürüň. Şunda haýsy serişdelerden peýdalanandygynyzy anyklaň.

1. Ýyldyrym çakdy. Gök gürledi.
2. Men geldim. Sen gelmediň.
3. Men mekdebe bardym. Synp ýolbaşçymyz meni ýanyna çagyrdy. Oraz jaýa girenini kem görmedi. Ýagys güýçlenip başlady.

DÜZMELI BAGLAÝJYLAR

Ugurdaşlygy bildirýän baglaýjylar

Ugurdaşlygy bildirýän bäglaýjylar deňdeş agzalary, yzygiderli, ugurdaş bolup geçýän hereketi, hadysany aňladýan sözleri we sözlemleri biri-biri bilen baglanyşdyrýar. Bir bereketiň, wakanyň zyndan başga bir hereketiň wakanyň bolup geçýändigini görkezýär.

Ugurdaşlygy bildirýän baglaýjylara *we, bilen, -da, -de, hem, hem-de* bölekleri degişli.

🔔 **290-njy gönükme.** Sözlemleri göçürüň. Baglaýjylaryň kömegi arkaly baglanyşýan sözleriň we sözlemleriň özara nähilli gatnaşykdadygyny anyklaň.

1. Sanawaçlar çagalaryň dogry sözlemeklerine, sözlemleriň sazlaşykly düzülmegine *we* çagalaryň pikirleniş ukybyny ösdürmäge gönükdiriji sözlerden *hem-de* sözlemlerden ybaratdyr. 2. Olar şeýle oýunlaryň üsti bilen milli

oýunlarymyzy öwrenýärler *hem-de*, sapagyň dowamynda olaryň ýadawlyklary aýrylýar (*Gazetden*). Aman bilen Aşyr synpymyzda iň göreldeleli okuwçylaryň biri.

3. *Hem* akyl ber, *hem* iliňden akyl al,
Kitapdan däl gara ýerden nakyl al (K.Gurbanpewow)

🔔 **291-nji gönükm.** Aýratynlaşdyrylan sözleri deňşdiriň. Olaryň haýsysynyň baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýändigini anyklaň. Baglaýjyly sözlemleri göçüriň.

1. Gawunyň ysy hakyndaky rowaýata dolansak, Hak tagalla Adam atany ýaradandan soň How enäni *hem* ýaradýar.
2. Ilki başda Adam ata How ene *bilen* ysnyşmandyr.
3. Adam ata *bilen* How ene Zemine gelende gawun heniz ýok eken.
4. Ýene Adam ata şeýle diýipdir: «Ol men *bilen* How enäniň Hak tagalanyň önünde günäden doly saplanandygymyzyň güwäsidir» diýipdir.
5. Gawun örän gadymy ekin (*Gazetden*).

🔔 **292-nji gönükm.** Tekstde köp nokatlara derek degişli baglaýjylary goýuň. Baglaýjyly sözlemleri göçüriň.

Günlerde bir günü at öküziň ýanyna gelýär ... haýyş bilen ýüzlenýär:

- Maňa ýoldan daşlary aýryşmaga kömek etsene, meniň ýeke özümiň güýjüm ýetenok.

- Ynha, bardym-diýdi- ..., öküz ýola düşdi. At giden dessine öküziň bosagasynda eşek peýda boldy.

Dost diýýän-ä, men seni özümiňkä myhmançylyga çagyrmaga geldim.

Ýör, bize gideli ... nahar edineli-diýip, eşek öküze ýüzlendi.

- Ýagşy sözüň ... çakylygyň üçin sag bol. Ýöne meniň elim degenok-diýip, öküz jogap berýär (*Erteki*).

🔔 **293-nji gönükm.** Baglaýjylaryň ulanylyşyndaky tärlük näta-kyklyklary düzediň.

1. Bu ýere gawun we garpyz we gök ekinler ekiljek.

2. Ýagny men, Aşyrow Aman, size şu hat bilen ýüzlenýärim.

3. Öwez bilen ýeri Gurban pil bilen agdarýarlar.

4. Synpymyzyň okuwçylary synp burçunda goýlan kitaplary hem- de gazetleri we žurnallary okap durýarlar.

🔔 **294-nji gönükmä.** *We, hem, hem-de* baglaýjylaryny şol bir sözlemde gezekleşdirip ulanyň. Emele gelen üç sany sözlemiň manysynyň ýakynlygyny we tapawudyny düşündiriň.

🔔 **295-nji gönükmä.** Köp nokatlara derek degişli çekimlini ýazyp göçüriň.

1. Owlak duşuna gelende, güjüjek ýerinden tarsa turd...-da, ona topuldy. 2. Dükana bir maşyn kitap düşürilip durandygyny görd... de, Jeren oňa tarap haýdap ugrady. 3. Atly adam uly ýabyň boýunda durd... -da, töweregi synlady. 4. Ol köne gapyrjagyny dörd...-de, onuň içinden dutaryň gulagyna meňzeş bir zat çykardy. 5. Tahyr düşüni gowulyga ýord...-da, ony hiç kime aýtmady. 6. Garry köpek kölegeden towuklary kowd...-da, özi salkyn ýere bagryny berip, gözüni ýumdy. 7. Kakajan maşynyny ýuwaşlyk bilen sürd...-de, goýun sürüsini bimaza etmän geçip gitdi.

Garşylygy bildirýän baglaýjylar

Garşylygy bildirýän baglaýjylar bir hereketiň, wakanyň amala aşmagyna, bolmagyna haýsy hem bolsa, bir garşylygyň bolandygyny görkezýär.

Garşylygy bildirýän baglaýjylar. *Emma, ýöne, ýöne welin, emma weli*

🔔 **296-njy gönükmä.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan baglaýjylar sözleri we sözlemleri baglanyşdyranda, olaryň nähilli hyzmaty ýerine ýetirýändigini anyklaň. Baglaýjynyň oturdan oň ýa-da soň gelýändigini kesgitläň.

1. Ýartygulak kiçijikdi, *emma* gujurlyjady. 2. Işiňi haýal

etme, *emma* gyssanyp, edýän işiňi oňarman taşlaýma. 3. Men zyzňdan gygyrdymam *welin*, sen eşitmediň. 4. Biz geldik, *yöne* sen öýde ýok ekeniň. 5. Howa bulutlaşdy, *yöne* ýagyş ýagmady. 6. Ol köne dostuna iki hat ýazdy, *emma weli* jogap bolmady. 7. Ol biraz dynç alayyn diýip gyşardy, *yöne weli* gözüne uky gelmedi.

8. Çeken ýüki ýok,	Ýeke düýp agaç
Gelip bu dünýä.	Ekenok entek.
Emma özüni	Emma gürleýär
Meňzedýär düýä.	Goja bagban dek

(G. Çöli).

🔔 **297-nji gönükme.** Çeper eserden garşylygy bildirýän baglaýjysy bolan 6 sany sözlemi göçüriň. Olaryň içinde garşylygy aňladýan baglaýjy bilen (*emma, yöne, yöne welin, emma welin*) başlanýan sözlemler hem bolsun.

Şert bildirýän baglaýjylar

|| **Şert bildirýän baglaýjylar hereketiň, wakanyň bolup geçmeginiň ýa-da geçmezliginiň şertini görkezýär.**

|| **Şert bildirýän baglaýjylar *yogsa, yogsam, bolmasa, bolsa, yogsam bolmasa...***

🔔 **298-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan baglaýjylaryň sözleri ýa-da sözlemleri birleşdirýändigini kesgitleň. Baglaýjynyň oturdan öň ýa-da soň gelyändigine üns beriň.

1. Gapyny ýapaly, *yogsam* gaty sowuk gelyär. 2. Çynymy edip okamasam boljak däl, *yogsam* men gün-günden yza galýaryn. 3. Sen arassaja eşiklerini çalşyr, *yogsa* üstüňi hapalarsyň. 4. Sen bäräk gel, *bolmasa* ýanyňa özüm bararyn. 6. Oraz nahaly saklap durdy, Durdy *bolsa* onuň düybüne gum sürdi. 7. Bularyň biri batyr eken, beýlekisi *bolsa* züwwetdin gorkak eken. 8. Mallara wagty-wagtynda

ot-suw bermeli, *ýogsam bolmasa* olar horlanyp arryk düşer.

9. Sowal sizden bolsun , bizdenem gaýrat.

Köpdi, köpdür erbet zatdan ýagşy zat.

Ýogsa dünýä birçak bolardy berbat!

Ynansymça jogap bermek borjumdyr.

(K. Gurbannepesow).

🔔 **299-njy gönükme.** Ýönekeý sözlemleri goşma sözlemlere öwrüň. Şert aňladýan baglaýjylary ýerlikli ulanyň.

1. O1 tutan balygy suwdan has aňyrrak äkidip goýdy. Onuň suwa gaçyp, özüni tutaýmagy mümkin. 2. Artyk welosipediň zynjyryna ilişdirip ýyrtan jalbaryny dyzyna çenli çermedi. Onuň ýyrtygy görünjekdi. 3. Mämi yza galýan sapaklaryna aýratyn üns berip okap başlady. Synpdaşlary käte oňa degýärdiler. 4. Balyk gündizine dync alýar. Agşamlaryna suwuň yüzüne çykýar.

🔔 **300-nji gönükme.** İçinde şert bildirýän baglaýjy bolan 6 sany sözlem düzüp ýazyň.

Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar

Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar iki, üç we bir-näçe hereketiň, wakanyň haýsy hem bolsa biriniň bolýandygyny görkezýär.

Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar: *ýa, ýa-da*

Ýa baglaýjysy iki sözlemi baglanyşdyryp, bir gezekden artyk gaýtalansa, ol *ýa-da* görnüşde ulanylýar.

Ýa, ýa-da baglaýjysy bir gezekden artyk gaýtalansa, ýazuwda onuň öň ýanyndan otur goýulýar.

🔔 **301-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlandyrylan baglaýjynyň sözleri we sözlemleri birleşdirende, olara nähilli many berýändigini kesgitläň. Ýazuwda dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. Meret nädip ir turmagy öwrendikä? *Ýa* ol sagadyň

jaňyny gurup ýatandyr, *ýa* ony ejesi turuzýandyr. 2. Men daň atandan soň köp ýatsam, *ýa* kelläm agyrýar, *ýa* etmeli işlerimden galýaryn. 3. Men dynç günü *ýa* seýil bagyna giderin, *ýa* haýwanat bagyna giderin. 4. Oýundyr, *ýa* utarsyň, *ýa* utularsyň.

🔔 **302-nji gönükm.** Sözlemleri göçüriň. Degişli ýerinde ikuçlulygy bildirýän baglaýjyny tapyp goýuň.

1. Maňa kiçijik güjük gerek. 2. Ony öýde saklarys, oňa howluda ýatak ederis. 3. Pişijek alsak, öýde syçan galmaz, biz ony özümüz hem naharlarys. 4. Güjüjek alsak, men oňa zyňan taýagymy, topumy getirmegi öwrederin.

🔔 **303-nji gönükm.** Köp nokatlara derek *ýa*, hem-de *ýa-da* baglaýjysyny ýerlikli ulanyp göçüriň, dyngy belgilerini goýuň.

1. Nahary stoluň başynda iýerismi... saçagy keçäniň üstünden ýazaýsynlarmy? 2. Öýdeçimi... düzdeçi (Matal). 3. Sen kim bolsam diýýän sürüjimi mugallymmy... wraçmy? 4. Her kim duşmana garşy eline ilen ýaragy gyrkylyk pyçak çarşak... orak alyp çykypdyrys. 5. Kakamyň getireni...almadyr... nardyr. 6. Men şu gün ... kitap okaryn... baglaryň düýbüne suw guýaryn...täze öwrenen oýnumy oglanlar bilen oýnamaga giderin. 7. Nyýazberdi işsiz oturmagy halamaýar... bir zatlary ýazyp oturandyr... öňki ýazanlaryny gaýtadan okaýandyr... ýene bir zatlary ýazmagyň planyny düzüp oturandyr.

🔔 **304-nji gönükm.** Sözlemleri göçüriň. Degişli ýerinde ikuçlulygy bildirýän baglaýjyny ulanyň.

- Eý, şagal dost, şol jaý taşlaman, *ýa* ýylany öldürerin, özüm ölerin (*Ertekiden*). Şol atlylar *ýa* ýurt soraýan han, *ýa-da* ýurdy soraýan töre, ýedi patyşanyň hazynasy ýaly hazynaly döwletli baý («*Görogly*»). - Haçan görseň, onuň bir zady ýetmeýärdi: *ýa* çaryklarynyň biriniň bagy ýokdur,

ýa köýneginiň bagjygy çözülipdir, başga bir ýetmezçiligi bardy (*B. Seytäkow*).

🔔 **305-nji gönükme.** Göçüriň. Goşgularda ýa baglaýjysynyň birden artyk hem ulanylýandygyna üns beriň.

Ýa Garyp sen, ýa Garyby görüp sen (*Dessandan*). 2. Ýa meni äsgermedi, ýa baranymy duýmady (*K. Nurbadow*). 3. Meniň ýa daýym, ýegenim (*Ş. Borjakow*).

Gezekleşigi bildirýän baglaýjylar

Gezekleşigi bildirýän baglaýjylar hereketiň, wakanyň gezekli-gezegine bolup geçýändigini, bir gezek başga bir hereketiň, indiki gezek başga bir hereketiň bolýandygyny görkezýär.

Gezekleşigi bildirýän baglaýjy: *kä, käte*

Kä, käte baglaýjylary birden artyk gaýtalansa, ikinjisiniň öňünden otur goýulýar.

🔔 **306-njy gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan baglaýjylaryň sözleri ýa-da sözlemleri baglanyşyryandygyny, olara nähili many berýändigini anyklaň. Olaryň sözlemdäki ornuny kesgitläň. Dyngy belgilerine üns beriň.

1. Medet *kä* kakasyna, *kä* ejesine kömekleşýär. 2. Olar dynç alanda, *kä* ýapda suwa düşýärler, *käte* woleýbol oýnaýarlar. 3. Ol sapaklaryna *kä* öýlerinde, *kä* kitaphanada taýýarlanýar. 4. Paltanyň çala burny ýetende, bukuda ýatan gaz *käte* tolgunýardy, *käte* ony esredýärdi (*B.Kerbabayew*).

🔔 **307-nji gönükme.** Köp nokada derek gezekleşigi bildirýän baglaýjylary goýup ýazyň. Dyngy belgilerini goýuň.

1. ... olar oyna gaty gyzygýardylar... bolsa hersi öz işi bilen gümra bolup gezýärdi. 2. Myrat... Nowruz bilen... Gurban bilen oýnardy. 3. Allaberdi kiçijik topuny ýapjagaza goýberende alaja top suwa... çümýärdi... çykýardy.

4. On aýlap ýatypdyr keselhanada –
.... penjirä bakyp,
...-de gapa.

(*K. Gurbannepesow*).

🔔 **308-nji gönükme.** İçinde gezeleşigi aňladýan baglaýjysy bolan 4 sany sözlem tapyp göçüriň. Şol sözlemleriň ikisinde hem sözlemleri birleşdirer ýaly edip saýlaň.

🔔 **309-njy gönükme.** Sözlemleri okaň. Gezeleşigi bildirýän baglaýjylary tapyň. Olaryň hyzmatyny düşündiriň.

1. Käte ýaz men, käte men gys,
Käte biwagt ýagýan ýagys.
Uzak bolsun menden ýalňys,
Kanunlara ters gelmeýän.

(*G. Çöli*).

2. Käte göge galdym, kä gökden iýndim,
Emma hiç ýitmedim, hudaýa şükür.

(*G. Ezizow*).

3. Käte men şadyýan, käte-de gamgyn,
Her bir başlan işim hem aňsat, hem kyn.

(*A. Gurtgeldiýew*).

4. Käte ýanyp gezdim, käte tüsseläp.
Käte üşüp gezdim, käte yssylap .
Kä belentläp uçdum, käte pessaýlap.
Öz uçuşym, özge ganat küýsemen.

🔔 **310-njy gönükme.** İçinde ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar bolan sözlemleri tapyp göçüriň.

1. Miwe daýza, bu ýere geçäýiň, bolmasa äpişgeden gelyän sowuk sizi üşedäýmesin-diyip, Hezzet gartaşan aýala ýer görkezdi. 2. Men kä babamlara gidýärim, käte kanikuly öyümizde geçirýärim. 3. -Jigim, ýa çörek iý, ýa-da kitap oka-diyip, agasy oňa aýtdy. 4. Men geldim, yöne sen

ýok ekeniň. 5. Merjen öýlerinde ýok bolsa, ol ýa Leýlanyň ýanyna gidendir ýa-da ony ejesi dükana iberendir.

🔔 **311-nji gönükme.** İçinde garsylygy bildirýän baglaýjylar bolan sözlemleri tapyp göçüriň.

Öwezmyrat jaň etdi weli, Myratlaryň öýünde jogap beren bolmady. 2. Kepderi bilen garynja bir ýabyň boýunda düşdüler. 3. Aýlawa giden alty atyň içinden birinjiligi ýa Meleguş alar, ýa-da Pereňli. 4. Ýaryşanlarynda ilki-ilkiler kä Amanberdi ozardy, käte-de Nurly ozardy. 5. Gara-gol oğlanlar Bekmyrada-da kän gezek çilim hödürlediler, emma ol bir gezegem olaryň diýenini etmedi, soňabaka olaryň ýanyna hem barmady.

🔔 **312-nji gönükme.** Ugurdaşlyk, ikuçlulyk hem-de şert bildirýän baglaýjylary ulanyp, 6 sany sözlem düzüp ýazyň.

🔔 **313-nji gönükme.** Sözlemleri okaň. Gezekleşigi bildirýän baglaýjylary bolan sözlemleri göçüriň.

Şonda niredendir bir ýerden uly guş uçup gelip, gökden pese inýär-de, ýylany göterip, gökde perwaz edip, hä diýmänem gözden gaýyp bolýar. 2. “Bu ýeriň iline suw hem süýt hemişe haýyrly bolsun!” diýip ýazylan eken. 3. Ýasribe gelen mekgelilere “muhajiriň” (gaçgaklar), ýasribliklere bolsa” ensarin” (medetkärler) diýýärler (*B. Aladdin*). 4. Olar kä agşam işläp, kä gündiz işläp, ahyry galany gurupdyrlar.

🔔 **314-nji gönükme.** Gezekleşigi hem-de garsylygy bildirýän baglaýjylardan 6 sany sözlem düzüp ýazyň.

Ýoklugy bildirýän baglaýjylar

Ýoklugy bildirýän baglaýjylar: *ne, ne-de*

🔔 **315-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan baglaýjylaryň sözleri hem-de sözlemleri baglanyşdyryşyna üns beriň.

1. Garybyň aýagyndaky ne çarygy, ne bagy bitinmişin.
2. Ne jaýlaryň içinde tertipsiz zat bar, ne howlynyň içinde zir-zibil bar hemme ýer edil gül pürkülen ýaly tämiz hem arassa. 3. Ne çiş köýsün, ne kebab. 4. Awçy baryp görse, ne tilki barmyş, ne-de gapan.

5. Uludyrn öýtme etseler taryp!
Kiçidirin öýtme peseltse görüp!
Ne uly, ne kiçi, ne baý, ne garyp,
Tüýs barypýatany -
Şu bolşuň besdir.

(K. Gurbannepesow).

6. Maňlaýy bulutdyr. Nazary demir.
Gülküsi azapdyr. Ýylgyrşy jebir.
Ne-hä roman okar, ne-de bir şygyr,
Gözlerin göreňde
Düwünşiň besdir.

(K. Gurbannepesow).

🔔 **316-njy gönükme.** Köp nokatlara derek ýoklugy bildirýän baglaýjylary goýup göçüriň.

1. Ýigit baryp görse... çarbag barmyş,... gyz. 2. Kitaby... özüň okadyň... bize berdiň, bu gelşikli däl. 3. Şu gün ol... şähere gitdi,... mallara ot berdi. 4. ...Okuw okadyň... bir iş bilen meşgul bolduň.

🔔 **317-nji gönükme.** İçinde ýoklugy bildirýän baglaýjy bolan 6 sany sözlemi tapyp göçüriň.

Düzmeli baglaýjylar

1. Ugurdaşlygy bildirýän baglaýjylar: *we, hem, bilen, -da, -de.*

2. Garşylygy bildirýän baglaýjylar: *emma, yöne, welin, yöne weli.*

3. Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar: *ýa, ýa-da.*

4. Şert bildirýän baglaýjylar: *ýogsa, ýogsam, bolmasa, ýogsam bolmasa, bolsa.*

5. Gezekleşigi bildirýän baglaýjylar: *kä, käte.*

6. Ýoklugy bildirýän baglaýjylar: *ne, ne-de.*

EÝERJEŇLI BAGLAÝJYLAR

Şert baglaýjylary

Şert baglaýjylary eýerjeňli goşma sözlemlerde şert aňladýan eýerjeň sözlemiň düzüminde gelip, ony baş sözleme baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler.

Baglaýjy birden artyk ulanylsa, soňkusynyň öň ýanynda otur goýulýar. Eger baglaýjysy iki we şondan köp gaýtalansa, köplenç, *eger-de* görnüşinde ulanylýar.

Şertli baglaýjylary: *eger, eger-de, bardy-geldi.*

🔔 **318-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan baglaýjylaryň hyzmatyny anyklaň. Ýazuwda dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. *Eger* töweregi suw bolmasa, onda ilaty şol ýere göçürmek bolar. 2. *Eger* şeýle edilse, onda adamzat öz öňünde goýan maksadyna ýetip biler. 3. - *Eger* himiki jisimden biri heläk bolaýsa, ony ýygnamak gada-gan! - diýdi. (*G.Seyitmadow*). 4. - Dörtguly, *bardy-geldi* men baryp bilmesem, maňa näme tabşyrylandygyny ýazyp alaýsana! - diýip, dosty ondan haýyş etdi. 5. *Bardy-geldi* biriňiz yza galaýsaňyz, oňa hemmäňiz üýşüp kömek ediň. 6. *Bardy-geldi* seni tanaman ýörsem, Urdugy bolmazmy meni hudaýyň (*A. Gurtgeldiýew*).

🔔 **319-njy gönükme.** Aşakdaky sözlemleri ünsli okaň. Goşma sözlemleriň eýerjeň sözlemine şert baglaýjysyny goşup okap görüň. Baglaýjynyň eýerjeňli sözlemdäki şerti güýçlendirmäge

hyzmat edýänligine üns beriň. Dyngy belgilerini goýup göçüriň.

1. Kakam çagyrsa derrew gelip aýt. 2. Düzmejigi bassaň gyzylja çyra ýanar. 3. Şu gawun bir hepdeläp terligine dursa seniň aýdýanyň dogrudygyna şonda ynanaryn. 4. Her bir okuwçy ene dilini jany-teni bilen söýse türkmen dili has kämilleşer. 5. Ol ýanymyza gelse biz saňa habar ederis.

🔔 320-nji gönükme. Ýaýy açyp, baglaýjynyň has ýerliklisini ulanyň. Olaryň manysyndaky tapawudy aýdyp beriň.

1. (Eger, eger-de) täze kitaby okasym gelse, men ony özüm satyn alanymy gowy görýärim. 2. (Eger, eger-de) makul bilseňiz şu ýumşy men ýerine ýetireýin, (eger, eger-de) maňa başga iş buýraryn diýseňiz, men kömek etmäge taýýar. 3. (Eger, eger-de) Samarkanda barsaň, Ulugbegiň obserwatoriýasyny gör, (eger, eger-de) Buhara barsaň Registan meýdanyny gör, (eger, eger-de) Hywa barsaň, Şirgazy medresesini görmän gaýtma, (eger, eger-de) Daşkende gelseň «Hatyra» meýdanyna barmagy parz bil.

🔔 321-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň. Göçüreniňizde, ýaýy açyp şert baglaýjylaryndan has ýerliklisini ulanyň.

1. Bilip bolmaz, (eger, bardy-geldi) bize gelmekçi bolsaň, öňünden habar et, men garaşaryn. 2. (Eger, bardy-geldi) dostuňa kömek etjegiň çynyň bolsa, oňa düşündir. 3. (Eger, bardy-geldi) men ýokkam biri geläýse, oturt-da, öňüne çay goý. 4. (Eger, bardy-geldi) ýadasaň, biraz dync al.

🔔 322-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde şert baglaýjylary bolan 6 sany sözlemi göçüriň.

🔔 323-nji gönükme. Dyngy belgileri goýup, sözlemleri göçüriň. Şert baglaýjylarynyň aşagyny çyzyň.

1. Bardy-geldi bir ýanymdan sähelçejik gozgalaň etdimi

olaryň bary menin töweregimi halkalaýyn alan duşmana öwrüljek. 2. Eger şol barada maňa kasam etdirmejek bolsaň geliň indi geljek barada gürrüň edeli (*B.Kerbabaýew*). 3. Eger-de bejerip bermese onuň ýasaýan zatlaryny öwmäge başla (*A.Durdyýew*). 4. Bardy-geldi şeýle gürrüňler çykaýsa menem ýöne ýatman. (*H.Derýaýew*). 5. Seniň pikiriňçe eger gözleg ertire goýlaýsa bolmazmy.

Sebäp baglaýjylary

Sebäp baglaýjylary eýerjeňli goşma sözlemiň böleklerini baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Sebäbi baglaýjysy ähli tärlerde giňden ulanylýar.

Sebäp baglaýjylary: *çünki, sebäbi*

🔔 324-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň. *Çünki, sebäbi* baglaýjylarynyň nähili sözlemleri baglanyşdyrýandygyny anyklaň. Ýazuwda dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. Mallar agyla salyndy, çünki köwserleýän ýeliň yzynyň ýagşa ýazaýmagy mümkindi. 2. Körpejäniň yzynydan kakasy gitdi, sebäbi çagalardan biri gitse, onuňam eglenjegi ikuçsuzdy. 3. Olar jaýyň äpişgelerini tozan girmez ýaly gowy berkitdiler, sebäbi bu gezekki syýahat bir aýa dagy çekjekdi. 4. Ýat tutanyňdan, düşüniپ özleşdireniň gowy, çünki ýat tutulan zat unudylyýar, düşünilen zat aňsat ýatdan çykmaýar.

🔔 325-nji gönükme. Tekst böleklerini okaň. Olaryň sözleşiş haýsy tärine we görnüşine degişlidigini, temasyny kesgitläň. Sebäp baglaýjylarynyň ulanylyşyna üns beriň.

Men ertir ir turarmykam diýýärim, sebäbi etmeli işlerim örän köp. İşleriň beýle toplanmagyna meniň özüm ýol bermeli dälдим. Emma muňa soň düşüniп galdym, sebäbi haýsy iş bolsa, ertire goýup ýörüpdirin. Indi men şu işleri bir günde - dynç günü ýerine ýetirmeli.

🔔 **326-njy gönükme.** Köp nokatlara derek sözlemleriň galdyrylan böleklerini özüňizden düzüp ýazyň. Dyngy belgileri goýmagy uňutman.

1. Men bu gün mekdebe has ir geldim sebäbi...

2. Şu gün Jereni “Hormat haty” bilen sylagladylar çünki...

3. Synpymyzda göreldele okuwçylaryň sany barha köpelyär sebäbi...

4. Men ol habary saňa öz wagtynda aýtmadym çünki...

🔔 **327-njy gönükme.** Gazetden içinde sebäp baglaýjysy bolan 5 sany sözlem tapyp göçüriň.

🔔 **328-nji gönükme.** Köp nokatlara derek sözlemleriň galdyrylan böleklerini özüňizden düzüp ýazyň. Dyngy belgileri goýmagy unutmaň.

1. ... sebäbi ol wagtlar okuw jaylar az ekeni.

2. ...çünki biziň ösüp barýan garaşsyz watanymyz üçin sowatly ýaşlar gerek.

3. ... sebäbi olar hem kyn günde bize kömek beripdirler.

4. ...çünki ol biziň daşary ýurt dillerini oňat öwrenmegimize ýar dam berer.

Başganyň sözünüň we gepleşiğiň baglaýjysy

Diyip we diýen baglaýjylary awtoryň sözi bilen başganyň sözünü baglaşdyrmak üçin ulanylýar. *Diýen* baglaýjysyndan soň otur goýulmaýar. *Diyip* baglaýjysynyň zyzndan otur goýulýar, emma onuň edil yz ýanyndan sözlemiň habary gelyän bolsa, otur goýulmaýar.

Başganyň sözünüň we gepleşiğiň baglaýjylary: *diyip, diýen*

🔔 **329-njy gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Diýen baglaýjysynyň hyzmatyny anyklaň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. - Aý, hanym, herki zadyň özüniň wagty, sagady bardyr-da! -diýen jogap bilen ony kanagatlandyrmak isledi. 2. Edara başlygynyň: - Hä-ä, Myrat! Gel, hanym, gel!-diýen sesini eşidenden soň, içerik girdi. - Balam, Çary jan! Ýagdaý bilen!-diýen garry-da özüni saklap bilmedi (*B. Kerbabayew*). 4. Rejebniň kellesine «Bu menden kitap sorajak bolýandyr» diýen pikir geldi.

🔔 **330-njy gönükmä.** Okaň. Berlen tekstden baglaýjylary we ortak işlikleri, hallary tapyň. Olaryň her birini aýratynlykda özbaşdak göçüriň.

Gürrüň bermeklerine görä, bir gün Eflatun (Gadymy grek filosofy) şäheriň atly – abraýly adamlary bilen bir ýerde oturyp, söhbet edipdir. Şonda biri onuň huzuryna gelip, salam beripdir we ýanynda oturyp, ondan-mundan gürrüň gozgapdyr, soňam: «Eý filosof, bu gün men pylankesi gördüm, ol seniň tarypyňy ýetirip : «Eflatun juda uly filosofdyr, mundan beýläk onuň ýaly filosof ýa bolar, ýa bolmaz» diýdi. Men onuň öwgüsini özüňe-de eşitdireýin diýdim» diýipdir.

Filosof bu sözi eşiden badyna başyny aşak salyp aglapdyr, keýpi bozulyp, gamgyn bolupdyr. Ol adam : «Eý filosof, men seniň göwnüňe deger ýaly, gaty-gaýrym bir zat aýdaýan däldirin-dä hernä?» diýipdir. Filosof Eflatunam: «Eý hajy, seniň özüň-ä meniň göwnüme deger ýaly, hiç zat diýeňok, ýöne bir nadanyň özümi öwmesini men uly betbagtçylyk saýýan. Diýmek, meniň edýän işim onuň göwnünden turýan bolara çemeli. Men samsyklyk edip, göwnünden turaýjak, öwgüsine mynasyp bolaýjak iş edýänimi bilen bolsam, şobada toba edip, ol işden el çekerdim. Keýpimiň bozulmagynyň sebäbi: men entekler nadan, çünki nadanlaryň öwgüsini diňe nadanlar mynasyp bolýandyr» diýipdir («Kowusnama»).

🔔 **331-nji gönükmä.** Böleklerden eýerjeňli şert, sebäp, başganyň

sözünüň we gepleşigiň baglaýjylaryny tapyp, depderiňize göçüriň. olar sözlemiň niresinde gelip bilýändigini düşündiriň.

1. Bardy-geldi ýesiriň hossarynyň gurby ýetmese, öz adamsyny alyp bilmese, ol ýesir aýlap-ýyllap aýagy zynjyrly, hor-homsy, aç-suwsuz şol howluda galybermeli bolýardy. Men adamynyň bahasynyň ýarym batman jöwene deň bolanyny hem gördüm. 2. Eýranyň hemme ýerinde ýagdaý şeýledi, eger şeýle bolmadyk bolsady. 3. Bardy-geldi şol tarapdan biziň ýagdaýymyz howp astyna düşse, onda biz Keýmir körüň edişi ýaly, suwdan bir garyş ýokardan agaç germeşdirip, selin-siňren düşäp, guýlary gömeris... 4. Gabaw halkasyndan çykan gijämiz daň atýança sag-aman ýörsek, «gyrmyldan gyr aşar» diýen ýaly, duşman bilen ara uzaklaşar

(A. Gowşudow «Dordepel»). 5. Husyt Çingiz hanyň goşunyny taşlanymyň sebäbi, ol gyzył sakgal, ýüzi eňşäp duran garry meniň kakamyň hem iki doganymyň biloňurgasyny ýazdyryp öldürtdi... Sebäbi öz demi düşýän ýerde ähli zat oň erkine tabyn bolmaly!... 6. Eger onuň sözüne ynanaýdygyňyz, bütin şalygyňyz küle, kesege öwürer! (W. Ýan «Jelaletdin»).

🔔 332-nji gönükme. Göçüriň. Böleklerden düzmeli we eýerjeňli baglaýjylary tapyň we aşagyny çyzyň.

1. Gägireniňizde we asgyranyňyzda owazlaryňyzy çykarmaň, çünki mundan şeýtan hoş bolar. («Muhammet Pygamber wesýetleri»)

2. Sen sözüň gadyryny bilgin, çünki ol asmandan inendir, ýerinde diýilmeli sözi eglenmän diýgin, emma ýersiz ýere gürläp, onuň gadyryny gaçyrmagyn, paýhasa zulüm ediji bolmagyn! («Kowusnama»)

3. Ähli zady öwrenip, ähli zada göz ýetireniňde hem, özüňi hiç zat bilmeýän hasap etmegin, çünki sen diňe

nadanlygyňa göz ýetireniňden soň, parasatly kişi bolup bilersiň. («Kowusnama»).

4. Ilki biz olara ynanmadyk, emma olaryň biri gala diwaryna golaý gelip, «Siziň bu bolşuňyz bagyşlanmaga mynasyp, soltanymyz hem ähtibarlylygyňyz üçin size minnetdar» diýeninden soň, olara ynandyk (Žurnaldan).

🔔 **333-nji gönükme.** Okaň. Başganyň sözünüň we gepleşigiň diýip baglaýjysyndan soň oturyň goýlup, goýulmazlygynyň sebäbini düşündiriň.

1. - Indi sürini nätseler şeýtsinler-le, sen garamatyny başyndan sowduň – diýip, gaşlaryny bildirer-bildirmez çytdy.

2. Ol Tumaryň çybyna barsyňam diýmän arkaýyn oturyp, ýatyp bilşine haýran galyp:

- Seni çakanokmy? – diýip sorady.

- Çaksa çakýandyr-da, men-ä duýamok – diýip, aýaly jogap berdi.

3. Oglunyň ýüzüni tutugrak görüp, dymyşyp oturmagy uslyp bilmän ahryy:

- Täze iş nähili? – diýip dillendi.

- Aý gidip-gelib-ä ýörüs – diýip, Ataýew seslendi (B. Hudaýnazarow «Ynsabyň yzasy»).

🔔 **334-nji gönükme.** İçinde *diýip*, *diýen*, baglaýjylar bolan 10 sany sözlemi çeper eserlerden tapyp göçüriň. *Diýip* baglaýjysyndan soň otur goýluşyna pugta üns beriň.

Eýerjeňli baglaýjylar

1. Şert baglaýjysy: *eger, eger-de, bardy-geldi*
2. Sebäp baglaýjysy: *çünki, sebäbi*
3. Başganyň sözünüň we gepleşigiň baglaýjysy: *diýip, diýen*

Özbaşdak manyly sözleri biri-biri bilen baglanyşdyrmak üçin hyzmat edýän kömekçilere sözsoňular diýilýär.

Bilen, bile, ýaly, üçin, sebäpli, zerarly, hakda, babatda, arada, dogruda, boýunça, arkaly, bary, tarapyndan, hökmünde, çemesi, töweregi, taýdan, mynasybetli sözsoňulary dürli söz toparlaryna degişli sözler bilen ulanylýar.

🔔 **335-njy gönükme.** Sözsoňulary tapyň, onuň haýsy söz toparyndan bolan söze goşulandygyny anyklaň.

1. Ol saz çalyňýan *tarapa* kellesini öwrende, çalaja ýylgyran ýalam etdi. 2. Magtymgulynyň salamlaşmak *üçin* öňe uzan elleri öz-özünden ýokary galdy. 3. Ýaldyrak bireýýäm dogany *üçin*, agşamlaryna jana ýakymly salkyn düşüpdü. 4. Parlak günün dogjak-dogjak çaglarynda çüýşe *ýaly* mawy asmanyň uzak gözýetiminde, gök mahmal *kimin* tolkunyp ýatan gül-gülälekleli meýdan *bilen* kesişýän ýerinde üstki kejobeli akmaýa peýda boldy (*H. Diwangulyýew*).

5. Münmek *üçin* maşyn berdim, ýüz elliden bas
diýmedim.

Daranmaga darak berdim, dört örümiň kes diýmedim.

6. Biri çekýär ýagta *tarap*, biri çekýär gijä *tarap* –
Uly çekýär ula *tarap*, kiçi çekýär kiçä *tarap*.

(*K. Gurbannepesow*).

🔔 **336-njy gönükme.** Sözlemleri deňeşdiriň we olaryň arasyndaky many tapawudyny aýdyp beriň.

1. Aman bilen Durdy geldi.

2. Aman Durdy bilen geldi.

3. Olar tarapyndan iberilen adam bilen maşyn gelip yetişi.

4. Olar tarapyndan iberilen adam maşyn bilen gelip ýe-tişdi.

🔔 **337-nji gönükme.** Köp nokatlara derek *sebäpli, zerarly* sözsoňularynyň birini getirip ýazyň.

1. Ýagyş ýagany... saýawan götermeli boldy. 2. Güýçli ýagan gar... maşynlar birnäçe wagtlap ýöräp bilmedi. 3. Dostunyň aradan çykanlygy... esger köp wagtlap gussaly gezdi. 4. Aňnat-aňnat gum depelerinden geçip bilmeýändigini... ýenil maşyn zaryn-zaryn yňlaýardy. 5. Seniň şu zatlara düşünmeýändigini... men okuwdan galyp oturmalymy?

🔔 **338-nji gönükme.** *Bilen, ýaly, çenli* sözsoňulary ulanyp 4 sany sözlem düzüp ýazyň.

🔔 **339-njy gönükme.** Sözlemleri goçüriň. Sözsoňynyň kömegi bilen baglanýan söz düzümleriniň aşagyny çyzyň.

1. Ata bilen barýan oglanjyk onuň ogludy. 2. Atageldi ýaly okajak bolsaň, seni hem ökde okuwçylaryň hataryna goşarys. 3. Gylyç üçin kitap almaga geldim. 4. Muhammet ýagyş sebäpli süllümbaý ezildi. 5. Meniň ol hakda bar bilýänim şular. 6. Meniň sana dost hökmünde maslahatym – gowy oka. 7. On çemesi agaç nahaly oturdyldy.

🔔 **340-njy gönükme.** Köp nokatlara derek aşakdaky ýaý içinde berlen sözsoňularyň ýerliklisini saýlap ýazyň.

1. Men on... kitap aldym. 2. Sagat ýedi... işden geldim. 3. Giç agşam, ýary gije... ýagyş ýagyp, howa salkynlapdy. 4. Neçjar dört gün... şu haşamly gapyny ýasaýar. 5. Prezidentimiz halka medisina... berilýän kömegi üzül-kesil gowulandyrmagy saglygy goraýyş işgärleriniň önünde wezipe edip goýdy. 6. Şu meniň saňa dost... maslahatym. 7. Oňa mekdep... berilen Taryp hatlary ejesi daşyny çarçuwalap, diwardan asyp goýýardy. (tarapyndan, hökmünde, bäri, taýdan, çemesi, töweregi, çemeleri).

🔔 341-nji gönükme. Sözlemleri goçürin, sözsoňularyň bile gelýän sözleriniň haýsy söz toparyna degişligini anyklaň.

1. Üç güne çenli ikisiniňem saçy deňleşipdir. 2. Buhara çenli otly bilen gidip, soň awtobusa mündüler. 3. Bagtyýar dostlaryna kakasynyň daşary ýurda gidişine, ol ýerde bolşuna, yzyna gelende goňşularyna-da sowgat getirip berşine çenli gürrüň berdi. 4. Gyzykly oýun ýary gijä çenli dowam etdi. 5. Siz ol ýerde haçana çenli bolduňyz. 6. Me-ret ozalkylaryna göre ökdeledi. 7. Indi näme ekmelidigine çenli daýhanyň özi kesgitleýär.

Sözsoňularyň düşümler bilen gatnaşygy

Sözsoňular öz öňündäki sözüň eýelik, baş, ýöneliş düşümde bolmagyny talap edýär.

Bilen, ýaly, dek, kimin, sebäpli boýunça we ş. m. sözsoňular, esasan baş düşümdäki sözler bilen ülanýlar.

Töwereginde, ortasynda, arasynda, daşynda, ýokarsynda, agzynda, ýanynda, arkasynda, garşysynda, üstünde, depesinde, gapdalynda kimin sözsoňular öz öňündäki sözüň eýelik düşümde gelmegini talap edýärler.

Çenli, çen, deňiç, deň, göre, tarap, baka, sary, garşy, golaý, ýakyn, garaman, bakan, seretmän, garamazdan, bakmazdan, seretmezden, laýyklykda sözsoňulary öz goşulyp gelýän sözleriniň ýöneliş düşüm şekilinde bolmagyny talap edýär.

Bellik: Käbir sozsoňular baş düşüm bilen hem, eýelik we ýöneliş düşüm bilen hem ulanylyp bilýärler.

🔔 342-nji gönükme. Sözlemleri goçürin. Sözsoňular bilen gelýän sözleriň haýsy düşümedigini kesgitleň.

1. Bagşy dutaryň gulagyny *çaltlyk bilen* çekip, sesi ni diňledi-de, "Garry saltyga" tutdurdy. 2. Çaganyň *özüne bakan* el uzadýanyny aňan Magtymguly hasyr-husur dutaryny bir ýan aýyrdy-da, iki elini öňe uzatdy. 3. *Dogan-garyndaşlaryndan başlap, ilen-çalanlaryna çenli, bir-wagtky boýdaş bolup, önüp-ösen gyz-gelinlerine çenli* barysyny soraşdyrды (*H.Diwangulyýew*).

4. Şonuň *üçin* onuň atady ady.

Başgarak bir ady bolardy ýogsam.

Eý sen, baş egmezek ynsan zürýady,

Eg başyňy, ataň *üstüne* eg sen!

(*A. Agabayew*).

5. Kiçijik garaja kepbaş *içinde*

Togsan gün ýañlandy jadyly mukam.

6. Goşgymyzyň orny tekjede däldir,

Ýüregiň *töründe* goşgynyň orny.

7. Öleniň *yzynda* ölýänem bardyr,

Ýöne beýle ölüm kim *üçin* gerek?

8. Gidenleň hemmesi biz *üçin* gitdi,

Gelenleň hemmesi biz *üçin* geldi.

9. Kyrk dokuzyn il-gün *üçin* seretdim,

Size elli *gezek* sereden bolsam.

(*K. Gurbannepesow*).

🔔 **343-nji gönükme.** Berlen sözsoňularyň öňünden eýelik düşüminde gelen sözleri ulanyp depderiňize göçüriň.

Töwereginde, dumly-duşunda, ortasynda, ortarasynda, arasynda, ýeňsesinde, daşynda, ýokarsynda, agzynda, alnynda, öňünde, ýanynda, arkasynda, garşysynda, üstünde, depesinde, gapdalynda, bilinde, aýagynda, başynda, yüzünde, yzynda, ardynda, astynda, eteginde, gaşynda, jümmüşinde,

boýunda, gyrasynda, çetinde, ugrunda, duşunda, alkymynda, aşagynda, ýakasynda.

🔔 **344-nji gönükme.** Sözsoňynyň öňündäki sözün söz toparyny hem-de düşümini anyklaň.

1. Şonuň üçin gapdalda düňderilip ýatan sokyny alyp stol edipdim. 2. Onuň bilen özüm gürlüşerin. (*G.Seyitmadow*). 3. Garry enem meniň üçin köp erteki aýdyp berýär. 4. Toýly biz bilen gezelenje gitdi. 5. Bular ýaly gowy pökgini nireden satyn aldyň?

6. Gurşun deý ereder, Kap dek daglary,
Daş hem gelse ýyglap geçer halyma.
(*Magtymguly*).

7. Gürrüňleri weli ne dost hakdady,
Ne wepa hakdady, ne ýurt hakdady.
Ýarym sagat bäri bar eşidýänim,
Şifondy, mahmaldy, gulakhalkady.
(*K. Gurbannepesow*).

🔔 **345-nji gönükme.** Aýratynlaşdyrylan sözleri ýöneliş düşümde getirip goçuriň.

1. Gyzym, bu köýnekligi *seniň* üçin aldym.
2. Jeren *suw* üçin gitdi.
3. Ulagly gitseň *biz* üçin ýeňil boljak.
4. *Şunuň* üçin biz köwüş alayaly diýip çykdyk.

N u s g a; Gyzym, bu köýnekligi *saňa* aldym. *Saňa* - ýön. *düşüm*.

🔔 **346-njy gönükme.** Aşakdaky böleklerden sözsoňulary tapyň. Olaryň haýsy düşümde gelendigini anyklaň.

1. Atam her adamyň ömrüni ortaça 100 ýaş hasap edip, ony dörde bölerdi.

1-den 25 ýaşa çenli - Ýaz, 25-den 50 - ä çenli -

Tomus, 50-den 75 –e çenli - Güýz, 75-den 100-e çenli
- Gyş.

2. Gumlynyň durmuşy – özüne görä
Şäherliň durmuşy – özüne görä.
3. Ýyldyzlara bakyp irkildi ýigit,
Onýança bir gudrat başlady saýrap.
4. Myhmanyň gözleri dutara tarap
Dutaryň gözleri myhmana tarap.
5. Çalyp bilmedimi , daňdana çenli
Saz edip berjekdi myhmana derek.
6. Toplar gümmürdedi ýene-de batly
Ot sowrup duşmanyň üstüne sary.

(K. Gurbannepesow).

🔔 **347-nji gönükmä.** Kop nokatlara derek degişli düşüm goşulmasyny goýup ýazyň.

1. Elektrik jaňynyň sesi mis jaňnyňk... görä ýitidi, domamlydy. 2. Direktor galstugyny dakynyp, şlýapasyny geýip, portfelini hem goluna alyp, mekdep... garşy ugrady. 3. Oraz çepiksiligi... garamazdan, göreşde deň-duşlarynyň hemmesinden üstün çykdy. 4. Güýz... çenli az wagt galypdy. 5. Tilki daň... çenli aw edip, gün dogup ugranda sürenine gaýdýardy.

🔔 **348-nji gönükmä.** Ýöneliş düşümdäki söz bilen gelýän sözsoňulary ulanyp, tekstiň başlangyjynyň emele getirýän sözlemleri düzüň.

1. Mekdebiň ýanyna ona golaý...
2. Hemmeler ses çykan öýe tarap...
3. Ekskursiýa gitjekler sagat ona çenli...
4. Güýz günleri tomus günlerine garanda....

🔔 **349-njy gönükme. Göçüriň.** Berlen böleklerden işlik şekillerini, ortak işlikleri, sözsoňulary, hallary tapyp, aýratynlykda depderiňize göçüriň.

Muhammet Pygamberiň wesýetleri

Haýsy bir mömün bir agaç ekse ýa-da miweli agaja kök urdursa, olardan guşlar, adamlar hem haýwanlar iýse, bu onuň üçin sadaka hökmünde bolar.

* * *

Ata hormat etmek – Taňra hormat etmek bilen barabardyr. Onuň öňünde ýazykly bolmak – Taňrynyň öňünde asy bolmak bilen deňdir.

* * *

Ymmatlarymdan iň gaty gören taraplarym: garyn salyp semremek, bigamlyk, ýalkawsyzlyk we sust hereketde bolmakdyr.

* * *

Ekmek niýetinde eliňizde nahal duran wagty, birden kyýamat gopjagy mälim bolsa hem ony ekiň.

* * *

Çagalaryňyza ýüzmegi we okamagy öwrediň. Gyz perzentleriňiz öýde tikiň-çatyn işleri bilen meşgullanmagy ýagşy. Eger atadyr ene birden çagyrsa, owal enä jogap ber (Gazetden)

🔔 **350-nji gönükme. Okaň.** Böleklerden sözsoňulary anyklaň. Sözsoňular haýsy söze ýanaşyp gelendigini anyklaň.

1. ... Bu ýurduň tebigy şertleriniň biziň tebigy şertlerimize ýakyn bolanlygy sebäpli, men bu ölkä has hem gyzyklanýardym (S. Ataýew «Hindistana syýahat»). 2. Garry aýal Nury barada jikme-jik soraşdyrdy (B. Seýtäkow

«Döwürdeşler»). 3. Ol şol hemişeki adatlary boýunça ýene bir sagatdan soň bagyň içine pytrajakdylar (A. Gowşudow «Köpetdagyň eteginde»). 4. Onuň sazyny halkyň nähili kabul edýänligi hakynda ine şuny aýtmak bolar. Uzak gysgijelerine tä daň atyp, jahan ýagtylýança ol saz çalardy (N. Saryhanow «Şükür bagşy»). 5. Ýöne welin, öz halyalarynyň üstünde oturmaga başga ýer bolmady. Olaryň üstünde hanyň arzylap çagyran in ýakyn adamlary küti dodaklaryndan uzyn şybyklaryny aýyrman, ýüpek ýaly tütüniň ýag ýaly tüssesini asmana burugsadyp, gamsyz-gussasyz gürleşip we gülşüp otyrlar. 6. Sekiniň üstünde oturanlar başdan aýak seredip, sazandany gözden geçirdiler. «Gulam bagşy bilen saz çalyşjak şumuka? Näderkä? Oturyş-a örän ynjalykly. Özüne göwni ýetýän bolara çemeli»... diýip özara pyşyrdaşýarlar (N. Saryhanow «Şükür bagşy»).

 351-nji gönükme. *Zerarly, babatda, taydan, sary, garşy, seretmezden, gaýry, özge, beýlük sözsoňularyny ulanyp, gözlemler düzüň.*

KÖMEKÇILERI MORFOLOGIK DERÑEW ETMEK

Derñewiň geçiriliş tertibi

1. Söz topary
2. Baglaýjy ýa-da sözsoňy kömekçidigi
3. Baglaýjylaryň haýsy topara degişlidigi
4. Sözsoňularyň düşüm bilen gatnaşygy

ÜMLÜKLER

Adamyň begenjini, gynanjyny, ökünjini, geňgalmany, birek-birege sylag-hormaty, ýüzlenmegi bildirýän, olara dürli ýumuşlar buýurmak üçin ulanylýan sözlere ümlükler diýilýär.

Birbada aýdylyp, bir bölekden ybarat bolan üm-

lülkere şada ümlükler diýilýär (*a, aý, eý, aýt, baý, üf, ah, hümm*). Sada ümlükleriň gaýtalanyp, tirkeşip gelmeginden hasyl bolan ümlüklere tirkeş ümlükler diýilýär (*weý - weý, eý-way, baý-la, wah-wah-eý*). Ýazuwda tirkeş ümlükleriň arasynda defis goýulýar. Eger-de tirkeşip gelýän ümlükleriň arasy kesilip haýal aýdylsa, olaryň arasynda käte otur ýa-da köp nokat hem goýulýar (*wah, wah; be...be...be...!*).

Ümlükler üç topara bölünýärler:

1. Adamyň içki duýgusyny bildirýän ümlükler (*bü-ä, baý-bow, wah, ah.*).

2. Ýüzlenme bildirýän ümlükler.

a) adamyň ünsüni çekmek üçin ýüzlenmek (*haýt, hey, eý...*).

b) haýwanlara gönükdirlen (*piş, ýit, hyh-çök*).

3. Edep ümlükleri (*salam, salawmaleýkim, waleýki-messalam, sag bol, taňryýalkasyn*).

🔔 **352-nji gönükme.** Göçüriň. Adamyň begenjini, guwanjyny, geň galmagy, we ş. m. içki duýgularyny ýüze çykarýan sözleriň aşagyny çyzyň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. - Baý, sen jypdyraýşyňy!-diýip, adamsy ör-gökden gelipdir. 2. Baý-ba, sen hazynanyň üstünden baraýdyňmy? 3. Beý diýme, how! 4. Weý, sen begenmeli halyňa keýpiňe sogan dogralan ýaly bolup otyrsyň-la. 5. Ahow, seniň bu pikir nädip kelläňe geldi. 6. - Be, bu-la bolmad-ow -diýip, kirpi dillenişdir. 7. Wah-waheý, onda düýn çirim etmänjik geçirensiň. 8. Ýok senem-aý! («*Edebiýat we sungat*»).

🔔 **353-nji gönükme.** Göçüriň. Adamlaryň ünsüni çekmek, haýwanlary çagyrmak, kowmak we ş. m. üçin ulanylýan sözleriň aşagyny çyzyň. Adama gönükdirilen sözleriň kim bilen kimiň arasyndaky gepleşiginde ulanylyp bilinýändigini aýdyň.

1. Haý, ýigit, sen Buharalymy? 2. Düýeler ýadaw bolansoň, «hyh-çök» diýlenden çökmek bilen boldular. 3.

Ýit, ýok bol, suwa girip, ýanyňa gelip, silkinip dur-áy!
4. Piş-piş, pişijegim! 5. Tege-tege, owlajygym! 6. Çüw, atym!

🔔 **354-nji gönükme.** Köp nokatlara derek ümlükleri goýup göçüriň. Dyngy belgilerini dogry goýuň.

1. ... şu gezeg-ä gürlediň-ow! 2. ...ony hemme kişem bilýär. 3. ... Weli, bu gün Läle dagy çöle gezelenje gitdiler. 4. ...daň atýança şu ýerde ýatybereris. 5. ... boýun aldym. Ýalan sözlemegi halamaýanyň üçin, men seni gowy görýärim. 6. ... ýok-la, ýöne aýdaýdym. 7. ... bu derekleriň köpdüginini! 8. ... bu gözəl görnüş sesini çykarman oturan Gözel Kakabaýewanyň hem göwnüni gösterdi. 9. ... dost, senem bir gepe düşünsene! 10. ...bilim uçup barýar. 11. Maral eje daşaryk çykdy-da, ...diýip, towuklaryny çagyrdy.

Ümlükleriň ýazuw düzgüni

Sözlemiň başynda gelende, ümlügiň yzyndan otur goýulýar. Sözlemiň içinde gelse, ümlügiň hem öňünden, hem yzyndan otur goýulýar. Sözlemiň ahrynda gelse, ümlügiň öň ýanyndan otur goýulýar.

Ümlükleriň süýndürilip uzyn aýdylýan çekimli sesleri ýazuwda birnäçe gezek gaýtalanyp, arasy defisli ýazylýar. Çekimsiz ses süýndürilip aýdylsa, onda ol iki, üç gezek gaýtalanyp, defissiz ýazylýar.

🔔 **355-nji gönükme.** Göçüriň. Ümlükleriň manysyny anyklaň.

1. Wah, hawa-la, jan dogan, seni bize, alla ýollandyr.
2. -Wah, eje diýen dilleriňe döneyin!-diýip, söýgülan Sarygyz gelin çaganyň başyny birneme dikeldipdir, äberiniň käsäni onuň agzyna tutdurdy. 3. Wah, şu wagt çeşmäniň sowujak suwy bolsa-dy. 4. Wah, dikdüşdi diýsänim. (H.Diwangulyýew).

🔔 **356-njy gönükme. Göçüriň. Ümlükleriň ornuna görä dürs ýazuwyna üns beriň.**

1. Wiý, näme üçin gyzym! 2. Bilemok, how, şu ýöne bileňokmy diýip, böwrüme dürtüp otyrsyň. 3. Bo-ow, tüýs meň halayan çöregim eken bi. (*B.Rahmanow*).

🔔 **357-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri göçüriň. Ümlükleriň aşagyny çyzyň. Olaryň nähili manyda ulanylýandygyny aýdyp beriň.**

1. Bow, sen nirede gezip ýörsüň? 2. Aý, berekella, Geldi jan, hatarda iner bolsa, ýük ýerde galmaz, sen inersiň. 3. Be, walla, gowy kitap ekeni. 4. Tüweleme, sen-ä çalt ýazmagy başaryan ekeniň. 5. Baý - baý, keýigim, biz goýduk, aýtmadygymyz bolsun.

🔔 **358-nji gönükme. Berlen böleklerden ümlükleri tapyň. Olaryň many aýratynlygyny düşündiriň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklaň we olary aýra-aýra göçüriň.**

1. - Aý, ýaşlygym ýadyma düşdi.

2. - Bä, bet oglan eken-ow! (*A. Atajanow*).

3. - Salawmaleýkim! – diýip seslenen badyma dik oturdy-da:

- Aleýkim! – diýip *görüsmek* üçin maňa iki elini uzatdy.

4. - Wiý, myhman! *Näme* beýdip aýak *üstünde dursuň?* Otur ahyry. (*B. Kerbabaýew «Yhlasa-myrat»*).

5. Banu Çeçek aýtdy:

- Haý gyzlar, *kakam* maňa: «Seni bir ýüzi nykaply Bi-rege berdim» diýerdi weli, şol bolmasyn, baryň, çagyryň, habarlaşyň –diýdi.

6. – Eý, Ezraýyl! Bar, ol Däliniň *gözüne* görün, meňzini sarardyp, harladyp janyny algyl! – *diýdi*.

7. Däli Dumrul:

- Hä, şol az *ganatly* Ezraýyl senmi? – diýdi. («Gorkut ata» eposy).

🔔 **359-njy gönükmä.** Okaň. Tekstden işlikleri (kem işlikleri), baglaýjylary, ümlükleri, tapyň.

Ynam hakda

Bir okumyş adam joşup akyp ýatan derýanyň kenaryna gelip, geçip bilmän durupdyr. Şol pursat niredendir bir oglanjyk gelip, salam berýär. Ol: «Atam, köprem ýok. Bu derýanyň aňyrsyna nädip geçip bolarka?» diýip ýüzlenýär.

Okumyş goja:

- Ol aňsat-la, köpri nämä gerek?! «Bissimilla» diý-de ýöräber – diýýär.

Oglanjyk ýaşulynyň aýdanyna ynanýar. Soňra «Bissimilla» diýip, suwuň ýüzünden ýöreýär-de gidiberýär we joşgunly derýanyň aňyrsyna geçýär. Soňra yzyna garap:

- Atam geliber – diýýär.

Goja ýaýdanjyrap:

- Wah, köpri ýok. Men nädip baraýyn? – diýýär.

- Onda oglanjyk:

Atam köpri nämä gerek. «Bissimilla» diýde gaýdyber diýýär.

Goja:

Wah, balam «Bissimilla» diýip, suwuň ýüzünden ýöremäge seniňki ýaly ýürek gerek – diýipdir.

Şol oglan Keýmir eken (Gazetden).

ÜMLÜKLERI MORFOLOGIK DERÑEW ETMEK

Derñewiň geçiriliş tertibi

1. Söz topary (ümlük)
2. Ümlükleriň many topary (içki duýgy; edep; adama we haýwana ýüzlenmek).
3. Ümlükleriň gurluş topary (sada, tirkeş)

4. Sözlemdäki orny (daşda, ortada, ahyrynda)
5. Söze baglylygy.

OWNUK BÖLEKLER

Sözleme, söze dürli many ýokundylaryny berýän söz böleklerine ownuk bölekler diýilýär. Sözlemede söz görnüşindäki ownuk bölekler otur bilen tapawutlandyrylýar. Söze goşulan ownuk bölekleriň köpüsi defis bilen ýazylýar, olar basymy özüne geçirmeýär.

🔔 360-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň. Ownuk bölekleri ulanman depderiňize göçüriň. Kitapdaky we depderdäki sözlemleriň many tapawudyny aýdyp beriň.

1. Aky-ha suw tutmaga gitdi welin, Aman-a öýde bolsa gerek. Sagat baş-ä bolandyr-da. 2. Çara düynki aýdyşymyz weli, özi wagtynda barar-da. 3. Garaşyň, kakam hem çay içýänçäňiz geler-dä. 4. Aşyr hatyny ýazyp boldy-la. 5. Kimdir birine garaşyan borly-da. 6. Arada-ha gaty agyr ýatanmyş diýdiler. 7. Ýagmyr hem beýlekilerden kem bilmeýär-le.

🔔 361-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Sözüň zyndan, sözlemiň başynda gelýän ownuk bölekleri aýry-aýrylykda göçüriň. Dyngy belgileri goýuň.

1. Wah hawa-la. 2. - Goşguly ýerini maňa beräý-dä eje-diýip ogly özelendi. 3. Hä subut gerekmi saňa. 4. - Aý ýok bu siziň çak edişiňiz ýaly detektiw ýa-da başdan geçirmeler kitaby däl (*H.Şirow*).

🔔 362-nji gönükme. Çeper eserlerden söze, sözleme degişli ownuk bölekleri bolan 10 sany sözlemi tapyp göçüriň.

OWNUK BÖLEKLERIŇ GÖRNÜŞLERI

-da,-de ownuk bölegi

-da,-de ownuk bölegi düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemleri-de baglanyşdyrýar. Ol şonda ugurdaşlygy bildirýän baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

🔔 **363-nji gönükme.** Teksti göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleri düşündiriň. Dyngy belgileri goýuň.

1. Toýly elini ýere diräp örboýuna galdy. Ol aýagynyň guruşmasyny *ýazdy-da* ýoldaşlarynyň degişmesini hala maýan äheňde hüňürdedi. - Siz niredediňizi unudyp giň ýeriň gürrüňini edýärsiňiz-le.

Halmyrat bilen Aşyr ýerinden turdy Halmyrat Toýlynyň çignini gaýta-gaýta *silterledi-de*

– Ýogsa nämä biz giň ýerde ýagty jahanda. Indi biz hiç ölmeris - diýdi.

– Dogry aýdýarsyň dogry (*Edebiýat we sungat*).

2. *Ölüme-de ömüre-de* sebäp biz
Şeýle wagtda bolmalysam şeýledi

(*K. Gurbannepesow*).

3. Ene bolsa ýylgyrjaklap *geldi-de*
Diýdi: «Ajygan-a dälisiň geregim?»

(*I. Nuryýew*).

🔔 **364-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. *-da,-de ownuk böleginiň hyzmatyny düşündiriň. Köp nokatlaryň ornuna degişli çekimlini goýuň.*

1. Nazaryň kakasy ony gapdalda goýd...-da, beýleki bir güjüjegi ýokary gösterdi. 2. Taýçanak boýnuny uzadyp ysyrgansa-da, süýjini almady. 3. Bir salymdan taýçanak yzyna öwrül...-de, towsaklap çapyp gitdi. 4. Gurban towsup setkiden düşd...-de, ylgap baryp kirpijigiň öňüni kes-

di. 5. Ol näçe hoşamaýlyk etse-de, kirpijik gaýdyp oňa ýüz bermedi. 6. Kirpijik jogap ýerine has-da düýrükdi. 7. Mekdebe-de olar bile giderdiler.

🔔 **365-nji gönükme.** Özüňizden içinde *-da, -de* ownuk bölegi bolan baş sany sözlem düzüň.

***-my, -mi, -ka, -kü* ownuk bölekleri**

-my, -mi, -ka, -kü ownuk bölekleri sorag aňladýarlar. Olar sorag sözlemini emele getirýärler. *-da, -dü, -la, -le, -a, -e* ownuk bölekleri goşulan sözler belli bir intonasiýa bilen aýdylanda, sorag aňladýar. Emma bular *-my, -mi, -ka, - kü* ýaly ýörite sorag aňladýan bölekler däldir. Sorag aňladýan ownuk bölekler söze goşulyp ýazylýar. Intonasiýa arkaly sorag aňladýan ownuk bölekler söze goşulanda, defisli ýazylýar.

🔔 **366-njy gönükme.** Köp nokatlara derek sorag aňladýan ownuk bölekleri goýup göçüriň.

1. Hany göreli, indi bir zat diýer.... 2. -Olar näme diýýär.... 3. Düýäniň deňziň şor suwuny içişini birinji gezek görşüm. Ýa-da meniň göwnüme şeýle...-diýip, ol Halnazar aga ýüzlendi. 4. Sen...diň, Halnazar. 5. Görýäňiz... derýanyň nähili gudratly zatdygyny! 6. Näme, şähre gitjek... (Ş. Borjakow).

6. Ýene ýetip geldi ýagy ýaly gys,
Ýene-... aýagma çekdim çokaýy.

🔔 **367-nji gönükme.** Çeper eserlerden içinde sorag aňladýan ownuk bölekler bolan 4 sany, intonasiýa sözlemi tapyp göçüriň.

***-ha, -he, -ba, -be, -ma-, -me* ownuk bölekleri**

-ha, -he, -ba, -be, -ma-, -me ownuk bölekleri tirkeş hallary ýasamaga hyzmat edýärler. *-ha, -he* ownuk bölekleri öz goşulýan sözleriniň ses gurлуşyna

baglydyr. Owaz ýakymsyzlygyny emele getirmez ýaly -ha, -hä käte, -a,-ä görnüşinde ulanylýar.

🔔 **368-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan ownuk bölekleriň haýsy söz toparynyň emele gelmegine gatnaşýandygyny anyklaň. Olarda ulanylýan dyngy belgilere üns beriň.

1. Bagşy *obama-oba* aýlanyp aýdym aýtdy. 2. Okuwçylar kitaphanadan alan kitaplaryny okap, *aýba-aý* yzyna tabşyrýarlar. 3. Çarwalar *göçe-göç* durmuşda ýaşapdyrlar. 4. Yzygiderli *göçhä-göç* durmuş olaryň medeniýetinde hem öz yzyny galdyrypdyr. 5. Guzujyklar *mäde-mä* bolşup, enelerine tarap okduryldylar.

🔔 **369-njy gönükme.** Göçüriň, köp nokatlara derek *-ha, -hä, -a, -e* ownuk böleklerini goýuň. Olaryň manysyndaky meňzeşlikleri we tapawudy aýdyp beriň.

1. Ýagdaý ... şeýle.
2. İşlemek... gerek.
3. Onuň ýanyna barmak... zerur.
4. Özünden ulyny sylamalydygy... dogry.
5. Uzakly gün aýak üstünde durmak... ýeňil düşmez.

🔔 **370-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Yzyna *-a, -e, -ä* ownuk bölegi goşulan sözleriň dürs ýazuwyna üns beriň.

1. Haýwanat bagyndaky gaplaňy görende Arslanjyk gaçmag-a beýlede dursun, hatda ondan gorkmalydyram öýtmedi. 2. - Sen şu zatlary bilmel-ä! - diýip, agasy inisine igendi. 3. «Kakam awtobusa münende, elimi salgadym welin, görmed-ä» diýip, Dörtgulyjyk gözünü tegeledi. 4. Men onça ýüki göterib-ä bilmen. 5. Ol görünýän agaj-a dälidir. 6. Tüked-ä bu gürrüňleriňi! - diýip garry ene öwrüldi.

🔔 **371-nji gönükme.** Köp nokatlara derek degişli ownuk bölegi goýup göçüriň.

1. Aý ýeteweriň..., bular meni köpläp urdy... . 2. ...tiz

ýadady, ýadaman işläp bilýän diýip öwünýärdiň... 3. ...iner ogul, bärlik gel. 4. Jennet, Jennet..., seni sorayarlar, gyzym, aşak düş bir salymjyk. 5. Ak düýäni göreni... bir ýana, görmedigi... beýleki ýana saýlap duranmyş. 6. Näme bar..., ýöne şol ýana seredip dursuňyz... . 7. Zähmet çekip, okap, öwrenip bilimli bolunýar...

Ownuk bölekleriň ýazuw düzgüni

-ha, -he ownuk bölegi tirkeş sözün birinji böleginiň soňuna goşulanda, defis onuň yzyndan ýazylýar: *gaçha-gaç, kowha-kow, göçhä-göç*. Galan ýagdaýlarda defis *-ha, -hä* ownuk böleginiň önünden goýulýar: *alsa-ha, gelse-hä, bolsa-ha, bilse-hä*.

Ownuk bölekler çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egýärler: *gel-dä, otur-da, Durdy-ha, Berdi-le*

Ownuk bölekler garyşyk bogunly sözlere goşulanda olar soňky bogundaky çekimlä görä sazlaşýar: *kitap-la, direktor-a*.

Ownuk bölekler goşulan *Durdy-la, öwündi-de, güldi-de, çözdü-de* ýaly sözlerde ikinji bogundaky çekimli dodaklandyrylman ýazylýar. Soňy *k, p, t, ç* dymyk çekimsizleri bilen gutaran sözlere çekimli bilen başlanýan ownuk bölek goşulanda, umumy kada laýyklykda dymyk çekimsizler açyga öwrülýärler:

Dymyk-dymyg-ow, gylyç-gylyj-a, mekdep-mekdeb-ä Muhammet-Muhammed-ä.

🔔 372-nji gönükme. Göçüriň, ownuk bölekleriň biri-biriniň yzyndan ulanylyşyna, defisiň goýluşyna üns beriň.

1. Ýigid-ä -hä gürlä-dow! 2. Onda bilim-ä-hä bardyr. 3. Ol ýazyjynyň galam-a-ha zordyr. 4. Çarynyň kömege garaşyp durmasa-a-ha bolmaz, işläberer ýeke özem. 5. Muny öwrenmeseg-ä-hä bolmaz.

🔔 **373-nji gönükme. Göçüriň. -ha, -hä ownuk böleginiň dürs ýazuwyna üns beriň.**

1. Dost, düýe-hä bir içip başlasa, on bedräñdenem ganmaz. 2. Be, çölde-hä kowmasam gerek däl eken-diýip, Bäşim geň galdy. 3. Serdar, ýogsa-da Ýaldyrak niredäkä? (K. Taňrygulyýew). 4. Maňa-ha şu ýerdenem gowy görünüär. 5. Nazary-ha kakasy daga gezelenje äkidýär. 6. Töwerekdäkiler alha-al bolşup, söwdany gyzykdyrýardylar, satyja-da berhä-ber diýişýärdiler.

🔔 **374-nji gönükme. Göçüriň. Köp nokatlara derek degişli harplary ýazyň.**

1. Ol gelyän Durd...-la. 2. Garga birsalym öwünd...-de, agzyndaky peýnirini gaçyrdy. 3. Gowy okaýanlaryň arasynda Üzümgül...-de agzadylar. 4. Mähri Jemaly görd...-de, oňa yöneldi. Şu kitap...-a kitapjan eken. 6. Aşyr, tanadyňmy, men Mere...-ä. 7. Çeki...-ä geldi welin, heniz çüý gelenok. 8. Çokaý diýip getireniň çary...-a. 9. Onda reňkli galam köpm...kä. 10. Daýym toýda barm...-ka? Şu suw şorm...-ka? 12. Gatyk turş...myka? Ol duran Dönd...mi?

🔔 **375-nji gönükme. Köp nokatlara derek gerekli harplary goýup ýazyň. Haýsy dürs ýazuw kadasyna görä şeýle edendigiňizi düşündiriň.**

1. Muňa sere...-ä -diýip, gyzjagaz aýtdy. 2. Hi, seniň ýaly ýaş ýigit hem itden gorkarmy? Ol zat degenog-... 3. Ýaşuly, töwerekde möjekler-za...-a ýokdur...ý 4. Suwa düşeli diýseň, deň...z-ä uzak-da däl. 5. Meniň mekdebe ugranymy ol görd...le. 6. Goýunlar üçin ag...l-a gutardyk. 7. Egnine possunyňy ýap...n-a howanyň sowuklygyny göreňokmy?

MODAL (UGRUKDYRYJY) SÖZLER

Özbaşdaklykda many aňlatman, sözlere hem-de sözlemlere goşmaça many berýän sözlere modal sözler diýilýär.

Modal sözlere *juda, hut, has, ras, ine, tas, hergiz, hatda, ýeri, hany, bakaly, bary-ýogy, diňe, hökman, garaz, çemeli, eken, mümkin, hawa, ýok, bar, ynha, dagy* ýaly sözler degişlidir.

Hawa, ýok, mümkin, çemeli ýaly modal sözler sözlemde habaryň ýa-da goşma habaryň bir bölegi bolup gelýär. Modal söz sözlemiň habardan başga agzasy bolup bilmeýär, ýöne bu hyzmat hemme modal sözlere häsiýetli däldir.

🔔 **376-njy gönükme.** Berlen sözlere sorag berip, olaryň aňladýan manylaryny anyklaň. Has gara ýazylan sözlere ulanyp, sözlem düzüň we depderiňize ýazyň.

Edil, heniz, **indi**, hatda, **däl**, ynha, juda, iň, örän, has.

🔔 **377-nji gönükme.** Sözlemleri okaň. Has gara ýazylan sözleriň nähili many berýändigini anyklaň. Sözlemi şol sözsüz okap görüň.

1. Eýle etdiň, beýle etdiň, **garaz**, tamamyzy tala daňdyň.
2. **Dogrusy**, senden kömeg-ä bolarmy, bolmazmy... 3. Sen ony bilýärsiň-ä, başlige okadyň **ahyry** sen. 4. **Ine**, şonda ýene-de bir wagtky oba oglanyna öwrüldi. 5. **Diňe** başlik bahalara okaýan Kemal “Ýaş edebiýatçy”atly diwar gazetinde makala ýazdy. 6. Ogulbagt **iň** gowy bilýän sapaklarynyň ikisinden başlik aldy. 7. Şu gün siziň **tüýs** diýen howaňyz boldy, hezil edip aýdym aýtmaly, tans etmeli. (*A. Garaýewden.*)

🔔 **378-nji gönükme.** Sözlemleri okaň. Many berýärmi? Soň köp nokatlara derek *edil, deňiz, indi, hatda, däl, ynha, juda, iň,*

örän, has sözleriň degişlisini goýup göçüriň. Sözlemleri ýene-de okap, öňki manysy bilen deňeşdiriň.

1. - Haw, kempir, sen ... Öwez ogluňy görsen tana-jakmy? -diýip, bir agyz gepledi. 2. - Meniň gursagym ýerden galjak ... -diýip, ýatan ýerinden elini uzatdy. 3. - Tagsyr, patyşahym, ol ýene kowup gelyär, ... ýetip gelyär («*Görogly*»). 4. Bular ... soňky üçünji topary alyp bar-malydylar. 5. Men «iş başaranok» diýen duýduryşy ... he-niz hiç kimden eşidemok. 6. Onuň gelenim ... öz ogullary-da bilmändirler.

🔔 **379-njy gönükme.** Göçüriň. Aýratynlaşdyrylan modal sözleriň sözlemdäki sintaktik hyzmatyny anyklaň.

1. Şonuň üçin ol öýe girenlerinde sallançagy görüp, ogrynça Taganyň böwrüne dürttdi.

- Ozal näme aýtmadyň? Sowgadymyz-da *ýok*.

2. -**Garaz**, çykalga ýok diýsene...

- Çykalga bar.

3. Onsoňam soňky ýasalan nawlaryň hili pes **bolara çemeli**.

4. Ýagdaýdan siziň hemmämiz habarly **bolsaňyz gerek-diýip**, ol ýygananlara ýüzlendi (*Ş.Borjakow*).

🔔 **380-nji gönükme.** Sözlemleri deňeşdiriň. Has gara ýazy-lan sözleriň özbaşdak many aňladýandygyny ýa-da aňlat-maýandygyny anyklaň. Özbaşdak many aňlat maýan modal sözleri ulanyp, sözlem düzüň. Dyngy belgileriniň goýluşyna üns beriň.

1. Sen meniň ýanyma ertir **gel**. Japar ikimiz, gel, dost bolaly. 2. Olara «Sag boluň»diýmek gerek. **Diýmek**, senrazy-da 3. Kitaphana gitjekdigimizi ejemize **aydaly**. **Aýdaly**, seniň baş sany kitabyň bar, şolaryň birini jigiňe berseň, näçe kitabyň galdy. 4. Eje, meniň ütüklenen köýnegim **hany?** **Hany**, ikimiz gowuja pikirleneli. 5. Sen okan kitabyňy eltip ýerinde goý. Goý, halkymyz mydama

agzybirlikde, parahatçylykda ýaşasyn! 6. Seniň bu aýdanyň **dogry. Dogry**, sen bu barada maňa aýtdyň, ýöne aradan köp wagt geçen soň men unudaýypdyryn.

🔔 **381-nji gönükme.** Göçüriň, görkezilen modal sözleriň haýsy söze ýa-da söz düzümine degişlidigini kesgitläň. Modal sözleriň öz degişli sözünüň öňünden ýa-da zyndan gelýändigini anyklaň.

1. Ýaman öz pälinden gutulýan däldir,
Öwlüýä hiç kesek atylýan däldir,
Türkmen ýurda ysnat getirýän däldir.
Bu ýollarda, bu ýollarda, ýollarda (*B.Jütdiýew*).

2. Muňa seret, edil surat ýaly. 3. Bu asyr öňki asyrlara görä ylmyň we bilimiň has ösen döwri boldy.

🔔 **382-nji gönükme.** Tekstlerden içinde öňde işlän gönükmeleriňizde görkezilen modal sözler bolan 8 sany sözleri tapyp göçüriň. Modal sözleriň sintaktik hyzmatyny kesgitläň. Modal sözleriň öz baglanýan sözünüň ýa-da söz düzüminiň öňünden ýa zyndan gelýändigini aýdyp beriň.

MODAL SÖZLERIŇ MANY TOPARLARY

Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler

Has, hut, juda, edil, hatda, ras, tüýs, asyl, asla, hernä, duw, şar, sap, çym, ýaly modal sözler öz baglanýan sözünüň, söz düzüminiň manysyny güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler diýilýär. Modal sözler atlaryň, sypatlaryň, hallaryň, işlikleriň öňünden gelýär.

Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler, esasan, öz baglanýan sözünüň, söz düzüminiň öňünden gelýär. Bu hili modal sözleriň köpüsi öz aralarynda manydaşdyr.

Meselem: örän, gaty, ýaman, juda, iňňän we ş.m.

Duw modal sözi diňe ak sözi bilen şar diňe gara, saň diňe guty, çym diňe gyzyl sözleri bilen utgaşyp gelyär. Has modal sözi hasam, has-da görnüşinde bolýar.

🔔 **383-nji gönükme.** Sözlemleri okaň. Modal sözleri tapyň we göçüriň. Soňra şol modal sözleri ulanyp, dilden sözlem düzüň. Modal sözleriň ornuna üns beriň.

1. Bu getireniň juda az. 2. Beýleki atlary ýarym aýlaw yzda goýup, guýaly uçup gelyän hut Meleguşuň özüdi. 3. Akmyrat edenine öküdi, hatda gyzardam. 4. Ol synpdaşy syrkawlanda öýlerine gidip, kömek bermenden-ä geçen, asyl onuň ýagdaýyny soramaga-da barmady. 5. Men seni tüýs ýurekden gutlaýaryn 6. Hemranyň kitaby edil ýaňy alnan ýaly tämiz.

7. Ol uýat gyz üçin iň gerekli zat,
Ol edep dünýäde iň görmekli zat.

(K. Gurbannepesow)

🔔 **384-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Manydaş modal sözleriň aşagyny çyzyň. Modal sözleriň öz baglanýan sözünüň öňünden ýa zyzyndan gelyändigini anyklaň.

1. Munyň gaty gowy tekliptir. 2. Pälwanyň göwresi ýaman uludy. 3. Haýwanat bagyndaky pil öňki görenlerimizden has kiçidi. 4. Dogry ýazmagy başarmak iňňän wajyp wezipedir. 5. Türgenleşikden soň Merdanyň aýagy juda ýeňil gopýar. 6. Kitaphanaçy aýal örän gowy adam. 7. Altynyň şar gara saçy bar. 8. Düýnki guýlan beton saň gaty bolupdyr. 9. Stoluň üsti duw ak. 10. Aýna utanyp, çym gyzyl boldy. 11. Gel, ikimiz dost bolaly.

🔔 **385-nji gönükme.** Modal sözleri tapyň. Olaryň ulanyşyndaky ýalňyşlyklary düzedip göçüriň. Haýsy söz toparyna degişli söz bilen gelendigini anyklaň.

1. Sowukdan ýaňa çaganyň ýaňaklary çym gyzyl bo-

lupdyr. 2. Oglan ejesiniň juda özi-dä! 3. Bu pikir hut gowy. 4. Şu aýdanyň-a iňňän gowy дәl. 5. Mämmet aga ýaman gowy adam.

🔔 **386-njy gönükme.** Aşakdaky sözleriň arasyndan modal sözleri tapyň. Modal sözlerden beýleki sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini aýdyp beriň.

Gyz, jul, ýyl, edil, hergiz, ak, gök, top, baş, üst, asyl, tüýs, çüý, üç, iki, on, ýaman, juda, biz, geplemek, güplemek, gaýtadan, uzan, hut, saryp, tarap.

🔔 **387-nji gönükme.** Köp nokatlara derek aşakda ýaý içinde berlen modal sözlerden ýerliklisini saýlap goýup göçüriň. Modal sözleriň haýsy söz toparyndan bolan sözlere baglanýandygyny kesgitleň.

1. ...beterem Muhammediň agasy guduzlap bilenindek guduzlaýardy. 2. Aýşa...dana gyzdy, sowatlydy, okamagy bilýärdi (*B.Alladin*). 3. Enäniň «Aman! Aman jan!» diýýän çasly hem zaryn sesi howa ýaňy ýagtylanda-da, gün gyzanda-da, ... iňrik garalanda-da, köçäniň boýuny syrýp, ýaňlanyp gidýärdi. 4. Bu gün Amanyň akja köýneginiň reňkini-de saýgarar ýaly дәldi, ýüzüniň hapasy bolsa ala bulutly günüň kölegesine çalym edýärdi, garaja saçlary bolsa... çyrşalan ýaly biri-birine ýelmeşipdi (*B.Kerbabáyew*).
(*hatda, örän, has, edil*)

🔔 **388-nji gönükme.** Gazetden, ylmy işden, çeper eserden, gepleşikden içinde modal sözleri bolan 8-10 sözlemi tapyp göçüriň. Stillerindäki modal sözleriň manydaş ownuk sözünü tapyp, ýaý içinde ýazyň. Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözleriň haýsy tärlere degişlidigini aýdyp beriň.

🔔 **389-njy gönükme.** Aýratyn berlen sözleriň manysyny has-da güýçlendirmek üçin aşakda berlen sözleriň laýyk gelýänini saýlap goýuň we göçüriň.

Örän, juda, hatda, iň, has, gaty

1. ...gidip näme boldy, tagsyr häli («Görogly»).
2. Öten agşam gijäniň bir wagtyna çenli Aňkar agalarda, ... dogrusy Bibigüllerde oturdyk.
3. Olar ... geplemäge-de howatyrlyan ýalydy. (*B.Hudaynazarow*).
4. Seniň bu aýdanlaryň, meniň pikirimçe, ... soňky çäre bolmaly.
5. Bu ýerlerde tomus ... ir düşýär.
6. Annamyradyň jigisi ... düş-büje oglan eken.

🔔 **390-njy gönükme.** Aşakdaky sözleriň arasyndan modal sözleri saýlap göçüriň. Modal sözlerden beýleki sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini aýdyň.

Bile, üçin, hut, görä, tarap, juda, tüýs, soň, öň, gowrak, has, ötri, zerarly, babatda.

🔔 **391-nji gönükme.** Köp nokatlara derek aşakdaky modal sözleri ýeke-ýekeden hemme sözlemlere goýup göçüriň. Emele gelen sözlemlerde modal sözleriň yerlikligini kesgitläň.

1. Synagdan geçen usul boýunça alyp barlan barlaglar... ýokary netije berdi.

2. Babadaýhanlarymyzyň der döküp ýetişdiren bereketli hasyly il-günümüzüň ýaşayyş derejesini... gowulandyryýar.

3. Iki elini jübüsine salyp durşy, töweregine äwmezlik bilen seredişi, oýnaklap duran mawumtyl gözleri on üç-on dört ýaşlaryndaky öz çagalykdaky bolşudy.

4. - Şумы seniň sorayan kitabyň?

- ... özi.

5. Türkmen, özbek, rus, garagalpak dillerini... gowy bilýänler bäsleşikde üstünlik gazanmaga umyt edip bilerler.

(*asla, tüýs, hut, edil, hergiz, gaty, juda*)

Görkezme aňladýan modal sözler

Ine, ynha, anha, halha, ana modal sözleri atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň, çalyşmalaryň öňünden, gelip, sözlere, söz düzümlerine, sözlemlere görkezme bilen

bagly many berýärler. Şonuň üçin olara görkezme aňladýan modal sözler diýilýär. Sözlemiň başynda gelende onuň zyndan, ortasynda gelende iki tarapyndan otur goýulýar.

Goşgularda bu hili modal sözler sözlemiň ahrynda gelip bilýär, şonda olaryň öňünden otur goýulýar.

Ine modal sözi jemleýji mana-da eýedir.

Ine, ynha modal sözleri has ýakyndaky, *anha* modal sözi golaýrakdaky, *hanha* modal sözi daşdaky zatlary görkezmek üçin ulanylýar. *Halha* modal sözi bolsa daşdan görünýän zatlary görkezmek üçin ulanylýar.

🔔 **392-nji gönükme.** Köp nokatlara derek *hanha, honha, holha, halha* modal sözlerini goýup göçüriň.

1. ...Şol görünýän baglyga Begmyrat kösäniň bagy diýýärler. 2. ...ol ýerden Amyderýa akyp ýatyr. 3. ... başy seleňläp oturan daga Garadag diýilýär. 4. Siziň gözleýän obaňyz... şol ýerde.

🔔 **393-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. *-jykga, -jigä*, goşulmasyny kabul eden modal sözleriň manysyny şol hili goşulma kabul etmedik modal sözleriň manysy bilen deňeşdiriň.

1. Inejikgä, kartanyň şu ýerinde biziň obamyz ýerleşýär. 2. Kitaplaryňy ynha jykga, şu ýerde goýaý. 3. Halhajakga, ýabyň boýunda iki sany maşyn durandyr. 4. Obamyz hanhajakga, daş däl. 5. Indi «Boing» kysymly samolyotlar üçin Amerika ýaly ýurtlaram daş däl, hanhajakga diýäýmeli boldy.

🔔 **394-nji gönükme.** Görkezme aňladýan modal sözleri ulanyp, 10 sany sözlem düzüň.

Tapawutlandyrmagy aňladýan modal sözler

Diňe, ylaýta-da, bary-ýogy, kileň, ýene, tükel, ýeke modal sözleri sözlemde sözi, söz düzümini, sözlemiň özüni tapawutlandyrmaga hyzmat edýär. Şonuň üçin olara tapawutlandyrmagy aňladýan modal sözler diýilýär. Ýazuwda modal sözleriň öňünden otur goýulýar.

🔔 **395-nji gönükme.** Okaň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň sözleme nähili many berýändigini anyklaň. Dyngy belgileriniň goýluşyna üns beriň.

1. Ol töweregine üýşen adamlara *diňe* elek-çekek garady-da, hiç birine jogap hem gaýtarman, böwseňräk bir ýerden sümüp gitdi (*B.Kerbabayew*). 2. Bu ýygnanyşyga gelenler *kileň* obanyň sylagly ýaşulularydy. 3. Baýramsoltan eje çagalarynyň üstünde kökenekdi, *ylaýta-da* körpejesi Bäşimi gaty gowy görýärdi. 4. Aýlawa *tükel* tohum atlar çykaryldy. 5. Ol sapaga *bary-ýogy* ikije minut gijä galypdy. 6. Kitaphanada *ýeke* kitaphanaçynyň özi bardy.

🔔 **396-njy gönükme.** Köp nokatlara derek modal sözleri goýup göçüriň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. Onuň tutuş gündeliginde... bir dörtlük bardy, galany başlikdi. 2. Güýzüň ortaky aýy göwnüňe... ýakymly. 3. Baýramçylygy... üç gün galdy, hemme zat baýramçylyga taýyn ädildi. 4. Hut ... maňa däl, hemmämize gerek. 5. Hiňňildigiň ýanyna üýşenler... ýaş juwanlardy. 6. Olaryň arasynda hiňňildik nobatyna garaşyp duranlar-da, ... tomaşa üçin sowlanlar-da bardy.

🔔 **397-nji gönükme.** Tapawutlandyrmagy aňladýan modal sözleriň goşulma kabul edenleriniň manylaryny anyklaň. Goşulmaly modal sözlerden özbaşdak dört sany sözlem düzüp, depderiňize ýazyň.

1. Weli biriniň ýekeje ogludy. 2. Nurmuhamet ejesiniň

diýenini ýekeje gezegem gaýtalatdyran ogul däl. 1, Hal-tany açyp görse, tükelje ýüz som. 4. - Ynha, saňa tükelje tohum at.

Berk ynanmagy aňladýan modal sözler

Hökman, gürrüňsiz, elbetde, hakykatdan-da ýaly sözler aýdylýan zada berk ynanmagy aňladýar. Şonuň üçin olara berk ynanmagy aňladýan modal sözler diýilýar.

Sözlemiň başynda, ortasynda we ahyrynda gelişleri boýunça bu hili modal sözler biri-birinden tapawutlanýar.

Elbetde, hakykatdan-da modal sözleri sözlemiň başynda we ortasynda gelip, otur bilen bölünýär.

Hökman, gürrüňsiz modal sözleri köplenç, sözlemiň ortasynda we ahyrynda gelýär. Olar sözlemiň ortasynda gelende, iki tarapyndan hem otur goýulýar. Modal sözler habar hyzmatynda gelende, otur bilen bölünmeýärler.

📌 **398-nji gönükmä.** Sözlemlerdäki aýratynlaşdyrylan sözleriň sözleme nähili many berýändigini aýdyň. Oturyň goýluşyňa üns beriň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň sözlemdäki ornuna üns beriň. Olaryň ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatyny aýdyň.

1. Orta mekdebi tamamlap, ýokary okuw jaýyna girmekçi bolsaňam, bolmasaňam, *gürrüňsiz*, gowy okap, bilim almalı, sebäbi watanymyzy geljekde ösdürjekler şu günki ýaşlardyr. 2. *Hakykatdan-da*, biz ýene üç ýyldan özbaşdak dumuş ýoluna düşmelidiris. 3. Ynsanlar öz yhlas eden zatlaryna, *hökman*, ýeterler (*J. Rummy*). 4. Şol ot Batyryň gözüne, *hakykatdan-da*, ýandyryjy, köydüriji köz ýaly bolup görüldi. 5. Meniň, *elbetde*, tebiplikden habarym ýok (*B. Kerbabayew*). 6. *Elbetde*, bu işi ýerine ýetireris.

🔔 399-*njy gönükme*. Köp nokatlara derek berk ynanmagy aňladýan modal sözleri goýup göçüriň. Oturlary dogry goýuň. Modal sözleriň, sözlemiň äheňine nähili aýratynlyk berýändigini aýdyň.

1. Kakasynyň öwütlerini ogly... diňleýärdi.

2. Gowy okamaly, bilim almaly, adamlara ýakymly bolmaly diýlen maslahatlara ol... gulak salýardy, emma käte ýalňyşýardy.

3. ... Heniz iki aýlygam bolmadyk çaganyň ol sözlere, arzuwlara düşünjek gumany barmy.

4. Özüne ynamy bolan okuwçy... özünden gowy baha garaşýardy.

5. ...şu aýdylan öwgüler ýerlikli di. Geldi bilen Gurbanyň okaýşy... diýseň gowudy. 6. Ertir... ýagyş ýagsa gerek.

🔔 400-*nji gönükme*. *Elbetde, gürrüňsiz, hakykatdan-da* modal sözleri ulanyp, sözlem düzüň.

🔔 401-*nji gönükme*. Çeper eserleriň içinden berk ynanmagy aňladýan modal sözleri bolan 5 sany sözlem tapyp, depderiňize göçüriň.

Çak etmegi aňladýan modal sözler

Mümkün, öýdýän, diýýän, çaky, çemeli, meger, megerem, ahmal, ähtimal, belki ýaly modal sözler bir zady çak etmegi aňladýarlar. Şonuň üçin olara çak etmegi aňladýan modal sözler diýilýär. Sözlemde bu hili modal sözler otur bilen bölünýär. Çak etmegi aňladýan modal sözler sözlemiň habary rolunda gelende, olar otur arkaly bölünmeýärler. *Meger, megerem* hem-de *ahmal, ähtimal* modal sözleriniň şekilleri we manylary özara biri-birine ýakyndyr.

Çak etmegi aňladýan modal sözler çeper we publisistik tärlerde köp ulanylýar. *Mümkün* modal sözi bolsa ähli tärlerde hem gabat gelýär.

🔔 **402-nji gönükme.** Sözlemleri okaň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň sözleme nähili many berýändigini anyklaň. Munuň üçin sözlemlerden şol sözleri düşürip okaň we deňeşdirip göçüriň. Oturyň goýluşyna üns beriň. Modal sözleriň sözlemdäki hyzmatyny anyklaň.

1. Çeper hemişekiliginde bolsa, ondaky üýtgeşikligi derrew syzardy, oňa haýran galardy, *belki*, oňa rehimi inip, onuň ýüzünden gözünden ogşardy. 2. Şeýle ýagdaýda olaryň gutulyp gitmekleri hem *mümkün*. 3. Hawa, agam, sen aýtsaň-aýtmasaň, men-ä size örän döwletli adamlarmykaňyz *öýdýän*. 4. Siziň şol horjun-horjun ýükleriňiziň bary gyran bolsa gerek. 5. Men-ä şol horjunlaryň her biri bir süri goýun emele getirýärmikä *diýýän*. 6. Kakasy ony bir gezek şol ýerde galdyrypdyr-da, baýryň beýle ýüzüne geçip, nahar bişim salym eglenip gelipdi. Çaky, ol şol wagtda öýe habar beren bolara *çemeli* (*B.Kerbabaýew*).

🔔 **403-nji gönükme.** Köp nokatlara derek çak etmegi aňladýan modal sözleri ýerliklisini saýlap göçüriň. Otury dogry goýuň.

1. - Ýok, hemmesi bir hin däl. Ynha, görýäňizmi, hany bäräk geliň-diýip, Mürti kiçeňräk hiniň ýanynda saklandy. -Görýäňizmi, garynjalaň agzynda däne bar. Şu hini gazsaň, çykaýsa-da... (*A.Paýtyk*)

2. - Dursunjemal, goý, oglum, goý! – diýip, içerde uly sesi bilen aglaýan gyzyna töwella etdi.

- Daş ýeriň habarydyr... ýalan bolaýady-da... .

3.... Şol gelyänleriň biri meniň köpden bäri göresim gelip ýören doganoglanym Meret bolsa..., gyradan gelyän uzyn boýly şolmuka...

4. Seniň gözleýän kitabyň bu kitaphanada bolmasa... başgasynda bardyr, bileje aýlanyp göräýeli.

🔔 **404-nji gönükme.** Gazet-žurnallardan içinde çak etmegi aňladýan modal sözler bolan 8 sany sözlemi tapyp göçüriň.

Jemlemegi aňladýan modal sözler

Diýmek, şeýlelikde, umuman, garaz modal sözleri pikiri jemlemegi aňladýar. Şonuň üçin olara jemlemegi aňladýan modal sözler diýilýär.

Garaz modal sözi gepleşik we tärlerde köp ulanylýan bolsa, *umuman, şeýlelikde, diýmek* modal sözler, esasan, ylmy, resmi-iş we publisistik tärlerine mahsusdyr.

Şeýlelikde, diýmek modal sözleri, esasan, sözlemiň başynda, *garaz, umuman* modal sözleri bolsa esasan, sözlemiň başynda we ortasynda gelýär.

🔔 **405-nji gönükme.** Sözlemleri göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň sözleme nähili many ýokundysyny beryändigini anyklaň.

1. Kitaby okamagy endik etmek gerek, täze kitap bolmasa, öňki okanlaryňy, gaýtalap okamaly, *garaz* bir täze pikiriň, faktyň üstünden bararsyň. 2. Ýagdaýlaram, *umuman*, gowy. 3. *Umuman*, olar özleriniň nirä tarap barýandyklaryny aňsaryp bilmediler. 4. *Şeýlelikde*, tilki guýruksyz galypdyr. 5. *Diýmek*, seniňki dogry-da? 6. *Diýmek*, -man -men goşulmasy halklaryň adynda ýygy-ýygydan ulanylýar.

🔔 **406-njy gönükme.** Aşakdaky sözlemlerde köp nokatlara derek jemlemegi aňladýan degişli modal sözi goýup göçüriň. Dyngy belgileri goýuň.

1. - Bolýar... sen ir bilen turanyňda ýanyňda dostuň hem uklap ýatan ekeni onda näme üçin sen muny bize ozal aýtmadyň. 2. Dostuň bilen tersleşme tersleşseňem, ertesi salam ber, gaharlanyp salamyňy almasa-da ... göwni ýylar, ertesi ol seniň ýanyaňa geler. 3.biz şu ýerde örän möhüm netijä gelýäris. 4. ...bu meselede mundan hem başga işlemeli zatlar köp.

🔔 **407-nji gönükme.** İçinde şeýlelikde, diýmek modal sözleri bolan sözlemin kömegi bilen jemlenýän 5 sany sözlem tapyp göçüriň.

🔔 **408-njy gönükme.** Diýmek modal sözünüň ulanylyşynyň ýerliklidigini kesgitläň. Eger ol ýerliksiz ulanylýan bolsa, ony taşlaň, zerur hasaplasaňyz, ony başga bir söz bilen çalşyryň.

1. Men, diýmek, şu zatlary aýdyp biljek. 2. Diýmek, biziň önümizde durýan wezipeleriň esasysy, diýmek, gowy okamak, tertipli adam bolup ýetişmekdir. 3. Diýmek, şu gün gowy howa boljak-da? 4. Seniň aýdýanyň, diýmek, meniň pikirime gabat gelýär. 5. Azadyň pikiri dogry, ýöne ony biziň işlerimizden habarsyz adamyň ýanynda diýmek hökman däl.

🔔 **409-njy gönükme.** Tekstden bölegi okaň. Jemlemegi aňladýan modal sözüň ullanylyşy barada netije çykaryň. Ol tekstiň haýsy ýerinde gelýändigini aýdyň.

Söweşiň ahyrky güni adatdakysyndan hem aýyrganç bolýar. Gazaply söweşler netijesinde düşmanlar ýeňlip dagap başlaýar. Ýaraglaryny taşlap, çök düşüp oturýarlar. Garaz, gaçyp, dargan goşunyň içinde ölmän, gaýdyp bary barmak basyp sanaýmaly bolýar.

🔔 **410-njy gönükme.** Diýmek modal sözünüň ullanylyşynyň ýerlikliligini kesgitläň. Eger ol ýerliksiz ullanylan bolsa, ony taşlaň, zerur hasaplasaňyz, ony başga bir söz bilen çalşyryň.

1. Diýmek, şu gün gowy howa boljak-da?
2. Seniň aýdýanyň, diýmek, meniň pikirime gabat gelýär.

3. Kätibi söz kändir ýagşysyn diýmek,

Kem zehine kelçik dile ýaraşmaz (Kätibi).

4. Sen ene dilini gowy görýäňmi, diýmek, sen onuň arassa bolmagy, kämilleşmegi üçin eliňde baryny etmelisiň.
5. Merediň pikiri dogry, ýöne ony biziň işlerimizden habarsyz adamyň ýanynda diýmek hökman däl.

Tassyklamagy we inkär etmegi aňladýan modal sözler

Hawa, dogry, hä ýaly modal sözler aýdylýan pikiri tassyklamak üçin hyzmat edýär. Olara tassyklamagy aňladýan modal sözler diýilýär

Bu hili modal sözler sözlemede otur bilen bölünýärler.

Ýok, däl modal sözleri sözleme ýokluk hem-de inkärlik manysyny berýär. Şonuň üçin olara inkärlik aňladýan modal sözler diýilýär.

Ýok sözlemiň başynda hem ahyrynda, *däl* öz baglanýan sözünüň we söz düzüminiň yzyndan gelýär.

Goşgularda bolsa *däl* öz baglanýan sözünüň önünden hem gelip bilýär. Ol öz baglanýan sözi bilen bilelikde bir sözlem agzasyny emele getirýär. *Däl* inkärliги aňladýar. *Ýok* modal sözi inkärliги we ýoklugy bildirýär.

Ýok modal sözi inkärlik aňladanda sözlemiň başynda gelýär we özünden öň aýdylan pikiri inkär edýär. *Ýok* sözünden soň gelýän sözler pikiriň näme üçin inkär edilýändigini düşündirýär. Käte bolsa düşündiriş bolmaýar. Şeýle bolanda, *ýok* modal sözünüň bir özi sözlemi emele getirýär.

Ýok modal sözi ýoklugy aňladanda, sözlemiň ahyrynda gelýär we haýsy-da bolsa, bir zadyň ýokdugyny, bolmandygyny, bolmajakdygyny görkezýär. Ýoklugy aňladyp gelen *ýok* sözi dürli goşulmalar kabul edip bilýär. Inkärlik aňladanda bolsa diňe käbir ownuk bölekleri bilen gelip bilýär (*ýok-laý* we ş.m.).

 411-nji gönükme. Sözlemleri ünsli okaň. Aýralynlaşdyrylan sözleriň sözleme nähili many berýändigini anyklaň. Dyngy belgileriniň goýluşyna üns beriň.

1. *Dopba-dogry* seniň kakaň bilen awa-da gidipdik.
2. Näme, siz körpäniň nämedigini bileňzokmy? - *Hä*, körpe diýseňizläň, ýogsa-da näme zat ol.
3. Şol kitapda towşanlary nädip tutýanlygymyz hakda barmy. *Hawa*, bar (*Ş.Borjakow*).

🔔 **412-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň. Ýok modal sözüniň nirede ýoklugy, nirede inkärligi aňladýandygyny kesgitleň. Onuň haýsy manyda gelende, sözlemiň habary bolýandygyny aýdyň. Dyngy belgileri dogry goýuň.**

1. Borjagyň, janym, sag aýagy agsak, hor-homsy ejesinden başga hiç kim ýokdy.

2. Süýthor goşa bilezigi ol eline bir aldy, bu eline bir aldy, sallarlap gördi; gatlaryny, dişlerini barlady. Iň soňunda:

- Maňa bu zadyň geregi ýok -diýdi.

3. Gep kagyзда däl diýip, men aýtdym ahryr!

Ýok, siziň maňa kömek edesiniz gelenok ...

4. Maýsa onuň maňlaýyna barmagy bilen kakdy.

- Zaman, seniň şujagaz ýeriň pakga bolsa, bahasy bir pul. Aman Zamandan öňe düşdi:

- Ýok Maýsajyk, Zamanyňky däl, seniň beýniň pakgyja.

🔔 **413-nji gönükme. Göçüriň. Däl modal sözüniň baglanjak sözi bilen bilelikde aşagyny çyzyň.**

1. -Ýeri dälem bolsa, özüme goýanlarymdan birki heň gaçyryp bereýin, şeýle dälmi, bala-diýip, ol barmajagyny dişläp ýatan Esenjige lak atdy.

2. Gapynyň söýeleriniň gapdal deşiklerinden girip-çykyşyp duran sary arylaryň köpdüğine seredeniňde bu öýde ýaşalýandygyna-da ynanar ýaly däl.

3. Bu ýere gelmesiniň iň bir düýp sebäbini ol Gülnar ejä asla-da aýdyp biljek däl.

4. Eýsem-de bolsa, öz Bibisi hakdaky naýbaşy aýdymlary aýtmanam durup biljek däldi (H.Diwangulyýew).

🔔 414-nji gönükme. Köp nokatlara derek inkärlik bildirýän modal sözleri goýup göçüriň.

1. Etmeli iş az ... 2. Men indi seniň ýaly howatyrlanjak. ...3. Daşyndan göräýmäge, başyndan köp gowgalary geçiren adam. ...4. Bu biziň bagymyz ...5. Ertir okaman geljek....6. Men ertir kitaphana barjak ... 7. Bu siziň berjek soragyňyz ...

🔔 415-nji gönükme. Çeper eserden içinde inkärliگی ýoklugy aňladýan modal sözler bolan 8 sany bölegi göçüriň.

Üns çekmegi aňladýan modal sözler

Ýeri, bakaly, hany, hany bakaly, ýeri bakaly, hany göreýin ýaly modal sözler diňleýjiniň ünsüni çekmek üçin ulanylýar. Şonuň üçin olara üns çekmegi aňladýan modal sözler diýilýär. Şu hili modal sözler sözlemiň başynda ulanylanda, zyndan otur goýulýar, ortasynda gelende bolsa iki tarapyndan otur goýulýar. Bakaly modal sözünden beýlekileri sözlemiň soňunda ulanylmaýar.

🔔 416-njy gönükme. Aýratynlaşdyrylan sözleriň sözleme berýän manysyny anyklaň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns beriň.

1. Dur, bakaly, towşanjyk. 2. Ýeri bakaly, Meret, bu gezek näme diýerkäň! 3. Hany, Durdy bolmasa şuny sen görterjek bolup görsene, ýöne seret, özüňe agram beräýme. 4. Hany bakaly, oğlanlar, bir gaýrat ediň! 5. Hany göreýin, Aman, şol haýsy ýyldyka, öz-ä gurakçylyk ýylyndan-a öňdi.

🔔 417-nji gönükme. Köp nokatlara derek üns çekmegi aňladýan modal sözleri goýup göçüriň. Dyngy belgileri goýuň.

1. ... gyzlar. 2. ...sen şu ýyl hemmämizden ökde oka-

jak diýip öwnüpmişň-le, şol dogrumy. 3. ...Mirgeldi sulara nädip owadan ýazmalydygyny bir görkezip bersene, köşek gel, 4 Hany şujagaz kitaby hem gör... munam halamasaň ýene gözläris.

🔔 418-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde üns çekmegi aňladýan modal sözler bolan 8 sany sözlemi göçürň Olaryň manysyňy kesgitläň. Dyngy belgileriň goýluşyny düşündiriň.

SES WE ŞEKIL AŇLADÝAN SÖZLER

Adamyň, haýwanlaryň, tebigatyň çykarýan seslerini aňladýan sözlere ses aňladýan sözler diýilýär.

Adam bilen bagly ses aňladýan sözler: *kähhe-kühhe, äpşşe, gars-gars we ş.m.*

Haýwanlar bilen bagly ses aňladýan sözler: *how-how, jöw-jöw, mo, mä, jürk-jürk we ş. m.*

Tebigat bilen bagly ses aňladýan sözler: *tark, gümp, paňk, patyr-patyr, tykyr-tykyr, şykyr-şykyr we ş.m.*

Adamyň, haýwanyň hereketleriniň, tebigat hadysalarynyň keşbini aňladýan sözlere şekil aňladýan sözler diýilýär.

Adamyň hereketiniň şekilini aňladýan sözler: *höküdik-höküdik, lemp-lemp we ş.m.*

Haýwanyň hereketiniň şekilini aňladýan sözler: *gybyrdyk-gybyrdyk, goýurdyk-goýurdyk we ş.m.*

Tebigat hadysalarynyň şekilini aňladýan sözler: *ýylyp-ýylyp, ýalyp-ýalyp we ş.m.*

Bu iki topara degişli sözlere ses we şekil aňladýan sözler diýilýär.

Tebigatdaky sesleri we şekilleri her kim özüçe eşidýär, özüçe görýär. Şonuň üçin bu hili sözleriň anyk manysy diňe sözlem içinde belli bolýar.

Ses we şekil aňladýan sözlerden beýleki söz to-

parlary hem ýasalýar. Olardan, ylaýta-da işlikler, atlar we sypatlar köp ýasalýar.

Meselem: düňküdedi – işlik, düňküldi - at ,düňkildili - sypat

🔔 *419-njy gönükme. Göçüriň. Aýratynlaşdyrylan sözleriň näme bilen baglanyşyklydygyny (adam, haýwan we tebigat dünýäsi) anyklaň. Olaryň sözlemdäki düzüliş taýdan hyzmatyny kesgitläň.*

I. 1. Gije ýary aýak seslerim eşiden it **how-how** edip üýrdi. 2. Enesiniň sesini eşiden guzuýyk «Mä-ä-ä» edip ses berdi. 3. Bäbejik **jykyr-jykyr** güldi-de, töweregindäkileri gyzyl-gyran gülüşdirdi.

4. Agtyjagynyň sözüne babasy **loh-loh** güldi.

5. Gaýanyň orta bilindä-ki ýylmanak daşyň üstünden **şildir-şildir** edip çeşme suwy inýärdi.

II. 1. Bezzat oglanjyk **gülüm-ýalym** edip çaganyň elindäkini aljak boldy. 2. Günüň şöhlesine uzakdan bir zat **ýylyp** etdi. 3. Mele şagal öýünde ýatyp-ýatyp aýykdy, **hasyr-husur** turdy-da, towuklara til kakady.

4. Bu **pyşdyl-pyşdyl** alyp barşyna sen bu gün-ä gelmersiň!

5. Çarynyň boýy gaty uzyn bolansoň, **ätmer-sätmer** edip tagtanyň ýanyna bardy.

🔔 *420-nji gönükme. Göçüriň. Ses we şekil aňladýan sözleriň manysyny anyklaň.*

1. Bekmyrat alma agajynyň üstüne çykyp, yralap başlady welin, bişen almalar aşakda ýazylan galyn matalaryň üstüne patyr-patyr düşüp ugrady. 2. Bir ýerlerden Merediň motorynyň pytyr-pytyr sesi eşidilip başlady. 3. Çopanyň kölegelik brezentiniň üstüne ýagyş damjalary patyr-patyr degip başlady. 4. Sowuk ýerde ýatan mal ýerinden turanda gür-gür silkindi.

🔔 **421-nji gönükme.** Halk döredijiliginiň eserlerinden hem-de çeper eserlerden ses we şekil aňladýan sözleriň 10 sanysyny tapyp, sözlemi bilen bile göçüriň.

🔔 **422-nji gönükme.** Göçüriň . Ses we şekil aňladýan sözlerden emele gelen sözleri tapyň we söz toparyny anyklaň. Olaryň ýasalmagyna esas bolan ses we şekil aňladýan sözi aýratynlykda ýazyp görkeziň. Onuň gurluşyny kesgitleň. Şu sözlemlerde olaryň hyzmatyny aýdyp beriň.

1. Uzakdan bir gürrüldi eşidildi, hemmeler ses çykan tarapa seredişdiler. 2. Döw äpet dagy göterjek bolup hyklap durdy. 3. Bu işiň hysyrdyly zatdygyny öňem bilýärdim. 4. Otuň içinde bir çybsyldy peýda boldy. 5. Gapynyň tyrkyldysy Tirkeşe ýaramady.

🔔 **423-nji gönükme.** Köp nokatlara derek degişli ses we şekil aňladýan sözleri goýup göçüriň.

1. Garagolja oglanjyk babany görende gözlerini ...petredip, gaçjak boldy. 2. Onuň ýüregi ... urýardy. 3. Dutaryň kirişleri ... üzülip başlady. 4. Daşarda bir zat ... bolup ýykyldy. 5. Goyun ... silkindi. 6. Ene daýza ... edip içini çekdi.

(hiý-ý, gürrre, elek-çelek, gürs-gürs, şart-şart, latyrlatyr, düňk)

🔔 **424-nji gönükme.** Ses we şekil aňladýan sözleriň manysyny anyklaň, soňra olardan işlikleri, atlary, sypatlary ýazyň. Olary sözlem içinde getirň.

Ätmer-sätmer, dükgür-dükgür, paňk, hüňür - hüňür, samy-samy, madyr-madyr, düp, tabyrt, güpür-güpür, şart.

🔔 **425-nji gönükme.** Depderiňize aşakdaky tory göçüriň. Berlen sözleri degişli setirlerde ýazyň.

We, jykyr-jykyr, hem, tarap, başga, san, waý, hökman, diňe, höwlüm-höwlüm, ýeri, edil, golaý, bilen, walla, juda, welin, hut, ýagny, emma, garaz, ýöne, bä, ýa-da, ynha,

wäk, hasyr-husur, çenli, görä, çuw, käte, eger, bar, ow, şabyrt, ozal, wah-wah-eý, tark-turk, üçin, -da, ah, dym, bary.

Söz toparlary	Sözler
Baglaýjylar	
Sözsoňular	
Ownuk bölekler	
Modal sözler	
Ümlükler	
Ses we şekil aňladýan sözler	

ÝYL BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

Soraglar we ýumuşlar

1. Diliň döremeginiň sebäbi. Diliň jemgyýetçilik roly, ösüş ýollary. Mysallar getirip düşündiriň.
2. Işlik diýip nämä aýdylýar?
3. Işlik şekilleri hakynda nämeleri bilýarsıňiz Onuň haýsy şekilleriniň bardygyny bilýärsiň? Olaryň manysyny we her biriniň ýasalýşyny düşündiriň.
4. Tekst hakynda bilýänleriňizi aýdyp beriň.
5. Sözleşiň tärleri hakynda gürriň beriň.
6. Sözleşiň görnüşleri barada geçilenleri aýdyň.
7. Publisistik tär diýip nämä aýdylýar? Mysallar getirip düşündiriň.

 426-njy gönükme. Berlen tekstden gutarnykly we dowamly öten (häzirki) zaman şekillerini tapyň. Nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup göçüriň. Gutarnykly öten zaman şekiliniň aşagyny bir çyzyk, dowamly öten zaman şekiliniň aşagyny iki çyzyk çyzyň.

Goşuna Jelaletdin baştutanlyk edýärdi. Ol mongollary şor batgalyga tarap gysdy. Duşman goşun...nyň bir bölegi batganyň teýine gitdi, bir bölegi çapyldy, beýleki galanlary bolsa atlarynyň başyny yzyna öwr...p, zut gaçdylar. Jelaletdin şo gezek mongollaryň söweş tärlerine belent boldy: olar hemişe biri-birine jebis dur...p, topbak hüjüm edýärler. Başarsalar, aldawa saljak bolup dyrjaşýarlar. Birbada ýeňse berip gaçan bolýarlar. Dagnylyk ýagdaýda yzlaryndan kowalasaň, olara tüýs geregi şol: bada-bat yza dön...p, hüjüm edýärler-de, ap-aňsat ýog...ňa ýanýarlar. Köpi gören esgerler Jelaletdine mongollardan öwrenmeli harby tärleriň bardygyny, horezm goşun...ny indiki söweşlere berk taýýarlamagyň zerurdygyny aýdypdyrlar. (W. Ýan «Jelaletdin»)

🔔 **427-nji gönükme.** Aşakdaky böleklerden mälim we nämälim geljek zaman şekilini tapyň.

1. Dursun, men seniň bagtyňy baglajak däl. 2. – Onuň okajagy çyny. Indi ol mekdebi gutaryp medinstituta okamaga gitjek diýýär. 3. Ol gözünü ýumup, uklajak bolup şunça jan etdi. 4. Şonuň üçin begenjeklerini ýa gynanjaklaryny bilmän, gözlerini balkyldatdylar. 5. Ol gör nähili begener. 6. Rejep bu hili soraglaryň beriljegini we igençleriň boljagyny ozal hem duýýardy. 7. Haçana çenli ejeň ogly bolup gezjek. Sen bir pikir et... 8. Onda-da muňa kär etmez. 9. Olaryň her biriniň obadaky täzeliklerden aýtjak zady ýa Rejebiniň şäherde görüp eşidenlerinden sorap biljek zady bardy. (H. Ysmaýylow «Saýlanan eserler»).

🔔 **428-nji gönükme.** Berlen sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklaň we şol sözlerden 10 sanysyny sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň.

Durmak, tiz, ileri, ýa-da, emma, düýn, tekiz, üçin, çünki, çenli, ýörmek, mekdep, bagt, derrew, kim, öz, juda, has, aldy-da, men-ä, wah, tarap, boýunça, hakda, hökmünde, welin, we, bardy-geldi, diýip, diýen, müň, sebäbi, bary, çöl, at, gyzyl, hem, giç, gum, bu.

🔔 **429-njy gönükme.** Aşakdaky böleklerden işligiň konkret häzirkî zaman şekilini tapyň.

1. Ynha, men, kitap şkafynyň üstünde durun. 2. Süýşeňizläň bärlik, ýumşak kreslolaryň özleri boş durlar. 3. Anha, aňyrrakda palawam bugaryp dur. Seret, ol stollarda islän zadyň bar. Kempüt dag-a dolup ýatyr – diýip, jübülerine dykyşdyryp durka aýdýar. 4. Görse düýşi däl, Deňli öz ojagynda, krowatyň üstünde otyr. 5. Goýunlar gumda agyp-dönüp otlap ýör. (Gazetden). 6. – Wiý, bu jagaz zady. Telpejigini dagysyny, edil özüne gelşip dur. 7. Nämä beýdişip durus? (K. Taňrygulyýew «Saýlanan eserler»).

🔔 **430-njy gönükme.** Aşakdaky sözler hallaryň haýsy derejesine degişlidigini anyklaň. Aşakdaky sözlerden baş sanysyny sözlem içinde getirň we depderiňize göçüriň.

Giç, irräk, juda tiz, oňadrak, tiz-tiz, derrew, az, köpräk, iň köp, basym-basym, ýap-ýaňy, iň täze, azajyk, gijräk, örän ir, az-azdan, has öň, iň gowy.

🔔 **431-nji gönükme.** Goşgy böleklerini labyzly okaň. Ondaky has gara ýazylan sözleriň işligiň haýsy zamana degişlidigini anyklaň.

Uçýar laçyn
Ne arassa, ne arassa
Al asmanyň mawy şaly.
Üçýar onda birje laçyn,
Göze **ilýär** nokat ýaly,
Gaýyk ýaly taýyp barýar,
Goja daglaň, gür tokaýlaň
Depesinden gaýyp **barýar,**

(*M.Seyidow*).

🔔 **432-nji gönükme.** Berlen sözleriň, haýsysynda, ýalňyşlyklaryň bardygyny anyklaň. Olary kada laýyklyklyp göçüriň.

Gördim, düzdi, görüjek, durdum, süzüşdi, durdym, görünýär, ordyňyz, ordum, düşdiň, düşüner, goýdyk, bolduň, görüşdüm, görüjek, duýdym, çözdik, mündiler, gördiler, düzdüm, üzdik.

🔔 **433-nji gönükme.** Teksti üns berip okaň. Onda näçe sözlemiň bardygyny anyklaň. Soňra ol sözlemleriň käbirini tekstden taşlap okap görüň. Şonda baglanysygyň saklanýandygyny ýa-da saklanmaýandygyny, tekstiň manysynyň üýtgäp-üýt-gemeýändigini aýdyň.

Şeýle bir aýaz boldy, hatda buzlar çat açdylar. Ördetik penjejiklerini ýadawsyz işledýärdi. Ahyry ol bar güýji gaçyp, hereketini togtatdy. Ol şol bada doňup galdy.

Ertir ir bilen bir daýhan onuň duşundan geçip barýar

eken. Ol ördejigi görüp, onuň ýanyna barypdyr. Daýhan agaç paşmaklary bilen buzy döwüpdür-de, çalajan guşy eline alypdyr. Ol ony öýüne getirip, aýalyna beripdir. Ördejigi ýyladypdyrlar. Ördejik janlanypdyr.

(G.H. Andersen. «Ertekiler»)

1. Ortak işlik diýip nämä aýdylýar? Ortak işligi haýsy zamanlary aňladýar?

2. Hal işlik diýlip nämä aýdylýar? Onuň ýasalyşyny aýdyň.

3. Hal sözleri diýip nämä aýdylýar? Hallaryň gurluşuny aýdyp beriň.

434-nji gönükme. Aşakdakylary göçüriň we ortak işlikleri görkeziň, olaryň her biriniň haýsy zaman aňladýandygyny aýdyp beriň.

1. Näçe taryp etsem-de men söz bilen,
«Eşiden deň, bolmaz gören göz bilen».
...Magtymgulyň bolup gaýdan ýerlerin,
«Bilmezmiň» şygryny aýdan ýerlerin,
Seýdiniň at münüp, söken ýerlerin,
Zynharynyň zähmet çeken ýerlerin.
... Adamlary diýseň, güler ýüzlüdir,
Bugdaý nany bardyr, bugdaý sözlüdir.
...Bir baran ýene-de «gelsem» diýip aýdar,
Eziz watanymdan hoş bolup gaýdar.

(Ý. Pirgulyýew).

2. Döwüljek araba kyrk gün öňünden jygyldar.

3. Işlejege iş köp.

4. Ine, ýigit, seniň bir günde etjek işiň-diýipdir.

5. Gelin:

- Kary aga, bu gowurma-ha dag geçiniň etidir, dogar aýam bişmez - diýipdir.

Onda Kary:

- Gelmän - gelmän gelen myhman geçiniň etini iýmese, geljek ýylam gitmez - diýen.

M A Z M U N Y

Dil ösýän hadysa hökmünde	4
V synpda geçilenleri gaýtalamak	7

MORFOLOGIÝA WE DÜRS ÝAZUW

Işlikleriň zaman şekilleri	9
Işlikleriň häzirki zaman şekilleri	9
Umumy häzirki zaman we konkret häzirki zaman	13
Işligiň geljek zaman şekili	16
Mälim we nämälim geljek zaman işligi	18
Işlikleriň nämälim geljek zaman şekiliniň ýazuw düzgüni	21
Işligiň öten zaman şekili	23
Gutarnykly we dowamly öten zaman işligi	25
Işligiň öten zaman şekiliniň ýöňkeme bilen üýtgeýşi we ýazuw düzgünleri	28
Tekst boýunça geçilenleri gaýtalamak	31
Sözleýiş tärleri we görnüşleri boýunça geçilenleri gaýtalamak	34
Sözleýişniň gepleşik täri.....	34
Çeper tär.....	36
Ylmy tär.....	38
Iş täri.....	39
Publisistik tär	41

SÖZLEÝŞIŇ GÖRNÜŞLERI

Suratlandyрма	46
Hekaýa etme	49
Pikir ýöretme	50

IŞLIK ŞEKILLERI

Işligiň şert şekili	54
Işligiň şert şekiliniň ýazuw düzgüni	56
Işligiň hyýallanma şekili	57

Işligiň buýruk şekili	59
Işligiň buýruk şekiliniň ýöňkeme bilen üýtgeýşi	60
Işligiň buýruk şekiliniň ýazuw düzgüni	63
Işligiň hökmanlyk şekili	65
Işligiň isleg şekili	67
Işligiň arzuw şekili	68
Işligiň nämälim şekili	71
Goşma işlik	77
Goşma işlikleriň manylary boýunça toparlara bölünişi	78
Kem işlikler	82
-dy, -di kem işligi	84
-dyr, -dir, -dur,- dür kem işligi	86
-myş,-miş,-muş-müş kem işligi	89
-ka,-kä kem işligi	92
Eken kem işligi	93
Ortak işlikler	98
Öten zaman ortak işligi	100
Häzirki zaman ortak işligi	102
Geljek zaman ortak işligi	104
Ortak işlikleriň atlaşyşy	105
Ortak işlikleriň san, ýöňkeme, düşüm goşulmalary bilen ulanylyşy	107
Hal işligi	111
Hal işliginiň ýazuw düzgüni	113

HALLAR

Asyl hallar	116
Ýasama hallar	118
Goşma-tirkeş hallar	119
Hallaryň many aýratynlyklary	122
Wagt bildirýän hallar	122
Orun-tarap bildirýän hallar	125
Sebäp-maksat bildirýän hallar	126
Hal-ýagdaý bildirýän hallar	126
Mukdar bildirýän hallar	127
Meňzetme-deňşdirme bildirýän hallar	128

Hallaryň morfologik derňew edilişi	131
Hallaryň sintaktik hyzmaty	132
Hallaryň beýleki söz toparlary bilen gatnaşygy	134
Hal derejeleri	135
Tekstiň sözlemlerinde sözleriň tertibi	139

ÖZBAŞDAK MANY AŇLATMAÝAN SÖZ TOPARLARY

Baglaýjy kömekçiler	142
Düzmeli baglaýjylar	143
Ugurdaşlygy bildirýän baglaýjylar	143
Garşylygy bildirýän baglaýjylar	145
Şert bildirýän baglaýjylar	146
Ikuçlulygy bildirýän baglaýjylar	147
Gezekleşigi bildirýän baglaýjylar	149
Ýoklugy bildirýän baglaýjylar	151
Eýerjeňli baglaýjylar	153
Şert baglaýjylary	153
Sebäp baglaýjylary	155
Başganyň sözüniň we gepleşiň baglaýjysy	156

SÖZSOŇULAR

Sözsoňularyň düşümler bilen gatnaşygy	162
---	-----

ÜMLÜKLER

Ümlükleriň ýazuw düzgüni	169
--------------------------------	-----

OWNUK BÖLEKLER

Ownuk bölekleriň görnüşleri	173
-da,-de ownuk bölegi	173
-my, -mi, -ka,-kä ownuk bölekleri	174
-ha, -he, -ba, -be,-ma,-me ownuk bölekleri	174
Ownuk bölekleriň ýazuw düzgüni	176

MODAL (UGRUKDYRYJY) SÖZLER

Modal sözleriň many toparlary	180
Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler	180

Görkezme aňladýan modal sözler	183
Tapawutlandyrmagy aňladýan modal sözler	185
Berk ynanmagy aňladýan modal sözler	186
Çak etmegi aňladýan modal sözler	187
Jemlemegi aňladýan modal sözler	189
Tassyklamagy we inkär etmegi aňladýan modal sözler	191
Üns çekmegi aňladýan modal sözler	193
Ses we şekil aňladýan sözler	194
Ýyl boýunça geçilenleri gaýtalamak	198

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.**

**Xanmatov Magsatmurat, Xanmatov Annamurat,
Bozliyev Bozli, Bayjanov Tirkeshbay, Gurbanberdi Velbegov**

TURKMAN TILI

**Umumta'lim maktablarining 6-sinf o'quvchilari uchun
darslik (qayta ishlangan uchinchi nashr)**

(Turkman tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiydorlik kompaniyasining
Bosh tahririyati
Toshkent — 2013

Redaktor — *K. Hallyýew*
Çeper redaktor — *T. Kanoatow*
Tehredaktor — *R. Babahanowa*
Korrektor — *K. Hallyýew*
Sahaplaýjy — *M. Athamowa*

Neşirýat lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011-nji ýyl

Çap etmäge 2013-nji ýylyň 14-nji martynda rugsat edildi. Ölçeği
60x90^{1/16}. Ofset çap ediliş usuly. Ofset kagyzy. Times garniturasy.
Kegeli 13; 11. Şertli çap listi 9,0. Neşir listi 785 nusgada çap edildi.
Buýurma № 0.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanasy,
100000, Daşkent şäheri. Beýik Turan köçeşi, 41.**

Kärendä berlen dersligiň ýagadaýyny görkerzýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendä berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak ölçegine görä doldurulýar:

Täze	Dersligiň kärendä birinji gerek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Sahypalary bitin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyk. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgy we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Sahypalary eplenen, çyzyklar çyzylyp gyalary ýyrtylan, dersligiň esasy böleginden aýrylmak halaty bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly timarlanan. Gopan kagyzlary gaýtadan bejerlen, käbir sahypalaryna çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Sahypalaryna çyzylan, esasy böleginden aýrylan ýada bütinleý kanagatlanarsyz timarlanan. Sahypalary ýyrtylan, käbirleri ýok, çyzylan, böýalan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

H – 29 **Hanmatow M. we başgalar.**

Türkmen dili. 6-njy synp okuwçylary üçin okuw kitaby –
D.: «Sharq», 2013 — 208 s.

Awtorlar kitabyň ikinji neşirini taýýarlamak üçin kömek beren
Dörtgül etrap Halk bilimi bölümüne hem-de Garagalpagystan Türkmen
Milli Medeni Merkeziniň işgärlerine minnetdarlyk bildirýärler.

ISBN 978-9943-00-408-5

UO‘K:811.512.164(075)
KBK 81.2ya-922